

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿՈՈՊԵՐԱՑՈՒՄԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Ոստմնական ձեռնարկ
գյուղատնտեսական մասնագետների և
ուսանողների համար

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿՈՈՊԵՐԱՑՈՒՄԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ
ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Ոստմնական ձեռնարկ
գյուղատնտեսական մասնագետների և
ուսանողների համար

ԵՐԵՎԱՆ
«ՆԱԻՐԻ»
2006

Գիտական խմբագիր՝
տնտեսագիտության պոկտոր, պրոֆեսոր
Հ. Խաչատրյան

Գիրքը հրատարակվում է
հեղինակի միջոցներով

Աբրահամյան Մերուժան

Ա 161 Գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացումը, կառավարումը և կազմակերպումը / Եր.: «Նաիրի» հրատարակչություն, 2006, 156 էջ:

«Գյուղացիական տնտեսությունների կոոպերացումը, կառավարումը և կազմակերպումը» վերտառությամբ սույն մենագրությունում հանգամանորեն հետազոտված են գյուղացիական կոոպերատիվների ձևավորման և զարգացման հիմնական ուղղությունները՝ աշխարհի զարգացած երկրներում, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում: Բացահայտվում են գյուղացիական կոոպերատիվներին հայեցակարգային ձևավորման, կայացման ու զարգացման սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները, նախանշվում են դրանց իրականացման ուղիներն ու կենսագործման կառուցակարգերը:

Մենագրություն ունի ուսումնամեթոդական և գործառնական նշանակություն և կարող է օգտակար լինել պետական ապարատի աշխատակիցների, ուսանողության և ընթերցողների լայն շրջանակների համար:

Հետազոտությունները իրականացվել են Մոսկվային սպասարկման կոոպերացիայի համալսարանի Երևանի մասնաճյուղում, այնուհետև՝ Ջավախշվիլու անվան Թբիլիսիի համալսարանի Ջավախեթի մասնաճյուղում՝ տնտեսագիտության դոկտոր-պրոֆեսոր Ջ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ գիտական ղեկավարությամբ:

370100000

Ա ————— 2006

375(01)2006

ԳՄԴ 4

ISBN 5-550-01456-4

© Մերուժան Աբրահամյան, 2006

Ներկա ժամանակաշրջանում աշխարհի շատ երկրների էկոնոմիկայում կիրառվում է կոոպերատիվ գործունեության եղանակը: Այն կարգավորվում է կոոպերատիվների միջազգային ալյանսի օգնությամբ, որը ներկայացնում է 90 երկրների 200-ից ավելի կոոպերատիվների միություններ, ընդգրկելով շուրջ 700 միլիոն անդամ: Աշխարհի երկրների ինքնագործ բնակչության շուրջ մեկ երրորդն այս կամ այն ձևով կոոպերատիվ գործունեություն է ծավալում:

Կոոպերատիվ գործունեության եղանակը ունի շուրջ 150 տարվա պատմություն, որի ընթացքում ձևավորվել և հստակեցվել են նրա գործունեության սկզբունքները՝ կատարելագործվել, բազմացվել նրա կազմակերպակառուցվածքային ձևերը: Ներկայումս տարբեր երկրներում գործում են ավելի քան 200 տարատեսակ կոոպերատիվներ: Դրանց կազմում, ըստ գործունեության ծավալների, ծանրակշիռ դիրք են գրավում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները: Կոոպերատիվ գործունեությունը Հայաստանում ունի շուրջ 100 տարվա պատմություն: Հայաստանի կոոպերատիվ գործունեությունում առաջին հետազոտական աշխատանքը կատարել է համաաշխարհային հռչակ վայելող, կոոպերացիայի առաքյալ, մեր հայրենակից Վահան Թոթոյանցը՝ հանդես գալով «Կոոպերացիան Երևանի, Ղարսի և Ելիզավետպոլի մահանգներում» հոդվածում, որը լույս է տեսել 1916թ. «Вестник Армении» ամսագրում: 1921-1925 թվականներին կոոպերացիան ակնհայտ հաջողություններ ունեցավ ինչպես Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետություններում, այնպես էլ Հայաստանում: Այնուամենայնիվ, կոլեկտիվացման և ինդուստրացման քաղաքականության իրականացման տարիներին կոոպերատիվների բազմաթիվ տեսակներ լուծարվեցին, և մնացին միայն սպառողական կոոպերացիայի կազմակերպությունները, որոնք ձևափոխվեցին և դարձան գյուղում պետական առևտուր իրականացնող կառույցներ: 1986-1989թթ. գորբաչովյան տխրահռչակ տարիներին կոոպերատիվները վերածննդի փորձ կատարեցին, համառոտաժամ տապալվեցին: Այս ամենն ասպացուցեց կոոպերացիայի տեսաբանների այն գաղափարը, որ կոոպերացիան շուկայական հարաբերությունների ծնունդ է և այդ պատճառով հանրային սեփականության պայմաններում կյանք չի կարող ունենալ:

Նախկինում գործող համակարգի փլուզումով Հայաստանը և Վրաստանը ներքաշվեցին համաշխարհային տնտեսական համակարգ՝ որպես տնտեսվարող ինքնուրույն սուբյեկտ: Իրավիճակի այսպիսի փոփոխությունը խրախուսում է տնտեսվարման նոր ձևեր և մեթոդներ փնտրելու ակտիվությունը: Ընդ որում, խոսքը վերաբերում է ոչ թե ինչ-որ բոլորովին նոր և համաշխարհային պրակտիկայում անհայտ ձևերի ու մեթոդների, այլ զարգացած երկրներում մասնավոր սեփականության հիման վրա ձևավորված տնտեսվարման ձևերին ու մեթոդներին, որոնք արդյունավետ կարող են ներդրվել Վրաստանում և Հայաստանում, համապատասխանելով նյութական շահերին:

Մասնավորապես, տնտեսվարման այդպիսի եղանակ են հանդիսանում գյուղատնտեսական (ֆերմերային) կոոպերատիվները: Կոոպերացիան (լատիներեն բառ է, նշանակում է համագործակցություն) համատեղ տնտեսություն վարելու փոքր սեփականատերերի (տվյալ պայքում հողատերերի) կանավոր միավորում է: Առօրյա իմաստով, դա ընդհանուր աշխատանք կատարելու միջոցով առավել շահույթ ստանալու նպատակով սեփականատիրոջ որոշակի գործառույթների (իրավունքների) զիջում է: Ըստ էության, դա սեփականատիրոջ (հողատիրոջ) աշխատանքի կազմակերպման այնպիսի ձև է, որտեղ մայրկանց տարբեր թվաքանակ ունեցող խմբեր համատեղ մասնակցում են աշխատանքի միևնույն կամ տարբեր, միմյանց հետ առնչվող պրոցեսներին: Այս իմաստով չպետք է շփոթել կոոպերատիվները կոոպերատիվների հետ, դրանք իրարից սկզբունքորեն տարբերվում են: Կոլեկտիվացման տարիներին Սովետական Միության քաղաքական ղեկավարությունը, գյուղացիներին շփոթեցնելու նպատակով, կոլեկտիվտնտեսությունները հայտարարեց կոոպերատիվի զարգացման բարձրագույն ձև: Այս կեղծ լոգոնգն ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում, գյուղացիները չընդունեցին: Ահա թե ինչու իշխանությունները ստիպված էին կոլեկտիվացումն իրականացնել ուտոպիական ձևով: 1927թ. Հայաստանում գրանցված էր ընդամենը 12 կոլտնտեսություն այն դեպքում, երբ գյուղական 160 հազար տնտեսությունների 38 սուկուր ընդգրկված էր գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում: Վրաստանում գրանցված էր 97 կոլտնտեսություն, երբ գյուղական տնտեսությունների գրեթե կեսը ընդգրկված էին գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում:

Հայաստանում և Վրաստանում անկախ պետականության ստեղծման առաջին տարում սկսվեց գյուղատնտեսական օբյեկտների սեփականաշնորհման գործընթացը: Հետագա տարիներին այն ընդգրկեց էկոնոմիկայի մյուս բնագավառները: Տնտեսական ամբողջ համակարգի վերակառուցու-

մը, միասին վերցրած. ընթանում էր կառավարման ժողովրդավարական սկզբունքի համաձայն. խորանում և զարգանում էին շուկայական հարաբերությունները: Այնուամենայնիվ, ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Վրաստանի տնտեսություններում հայտնվեցին երկարատև տնտեսական ճգնաժամի մեջ: Արդյունաբերության և դրա հետ կապված այլ բնագավառների արտադրական համակարգերի փլուզումը աղքատություն ստեղծեց ոչ միայն քաղաքի ազգաբնակչության հսկայական մի գանգվածի համար, այլև իր սեփականաշնորհված հողերով աղքատության մեջ ընդգրկվեց գյուղական բնակչության հսկայական գանգվածը:

Փոքր սեփականատերերի (հողատերերի) աշխատանքային պատմական փորձը ցույց է տալիս, որ կոոպերատիվների ստեղծումը միշտ էլ հանդիսացել է աղքատությունից դուրս գալու գլխավոր պայմաններից մեկը: Այս ճանապարհով են անցել աշխարհի բազմաթիվ քրիստոնյա ազգեր (հատկապես ֆրանսիացիները, հոլանդացիները, գերմանացիները, շվեդները, դանիացիները, նորվեգացիները): Մեր կարծիքով, առաջնահերթ նշանակություն է ստանում և լուրջ ըմբարկման հարց կդառնա Հայաստանի և Վրաստանի գյուղացիական տնտեսությունների (սեփականատերերի) կոոպերացումը, քանի որ դա միակ ուղին է արտադրող գյուղացի սեփականատիրոջ ապրանքայնությունն ավելացնելու համար: Գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիան կստեղծի նոր աշխատատեղեր, քանի որ, նրա զարգացմանը զուգընթաց, կստեղծվեն վարկային, տնայնագործական, շինարարական, առևտրական և այլ կոոպերատիվներ, որոնց ստեղծման ու առաջացման հիմքը հանդիսանում են գյուղական կոոպերատիվները:

Այս բոլորից հետո հարց է առաջանում՝ արդյոք Հայաստանում և Վրաստանում տեղի կունենա՞ կոոպերացիայի նոր վերածնունդ: Այո, անպայման, քանի որ չի կարելի պատկերացնել տնտեսության նորույ՝ զարգացումը, երբ մի ամբողջ կտրվածքում գոյություն ունի դատարկություն (վակուում): Կոոպերացիայի կազմակերպումը և զարգացումը ստեղծի չի ունենա որպես ի լրումն այժմյան գործող ձեռնարկությունների, ինչպես նաև սպառողական կոոպերացիայի տեսքով, որոնք արդեն եղել են, անցել ու գնացել՝ չթողնելով ոչ մի դրական հետք:

Կոոպերատիվների նոր վերածննդի գործընթացում կարևոր է նաև առավելագույն ձևով հաշվի առնել արտերկրների դրական փորձը, հայ և վրաց ժողովրդի ազգային բնավորությունը, սովորույթները և ներկա տնտեսության առանձնահատկությունները, և երկրորդ՝ գերծ մնալ նստիկն սովետական կարգերի կողմից կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության

հանրահայտ սկզբունքների սխալներից: Սույն աշխատանքը գրված է հենց այս երկու սկզբունքային խնդիրների տարանջատման նպատակով:

Այս աշխատությունում հանգամանորեն լուսաբանում ենք կոոպերացիայի շարժման այն հիմնախնդիրները, որոնք, մեր կարծիքով, կնպաստեն գյուղացիների մոտ հաղթահարելու սովետական տիպի կոոպերատիվներից մնացած վախի զգացումը: Հայ և վրացի գյուղացին արդեն շուրջ 15 տարի հանդիսանում է հողատեր, սակայն լուրջ փորձ չի կատարվել մշակելու և քացահայտելու կոոպերատիվների կազմակերպման միտքը: Հայաստանի և Վրաստանի տնտեսագիտական միտքը, չկարողանալով ազատվել կոոպերատիվների հասկացության բոլշևիկյան սկզբունքներից, փորձ չկատարեց գյուղացիների շրջանում ամրապնդելու կոոպերատիվների կազմակերպման ժամանակակից գաղափարը: Այժմ, երբ կառավարման բոլոր մակարդակներում, սկսած գյուղացիներից, վերջացրած իշխանավորներով, ճանապարհ են փնտրում գյուղատնտեսությունը ճգնաժամից դուրս բերելու համար, ժամանակն է գյուղատնտեսության կոոպերացումը հայտարարելու ազգային քաղաքականություն, որը հնարավորություն կտա հայ և վրացի ժողովրդի ինտելեկտը, կազմակերպչական ու գործարարական ընդունակությունները, նյութական և ֆինանսական ռեսուրսները լիովին ներգրավելու այս հիմնախնդիրը լուծելու համար:

1. ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Կոոպերատիվային գործունեության եղանակը, որ ծնունդ առավ 19-րդ դարի կեսերին՝ կապիտալիստական ապրանքային հարաբերությունների զարգացման շարժառիթով, դրանց համընթաց զարգանալով ամրապնդվել և որոշակիորեն իր տեղն է գրավել շուկայական հարաբերությունների բազմահարկ կառուցվածքում: Ապրանքային հարաբերությունները դեռևս իրենց ծագման նախնական փուլում թափանցեցին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսություն, առևտուր, արհեստագործություն, խթանելով կոոպերատիվային եղանակի կազմակերպմանը և զարգացմանը:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին արևմտյան Եվրոպայի գրեթե բոլոր երկրներում լայն տարածում գտան գյուղատնտեսական առևտրական, արհեստագործական, սպառողական կոոպերատիվները: Ներկայումս կոոպերատիվ գործունեության ձևը կազմում է աշխարհի շատ երկրների էկոնոմիկայի խոշոր սեկտորներից մեկը: Գործում են տարաբնույթ շուրջ 700 հազար կոոպերատիվ կազմակերպություններ, որոնց անդամակցում է ավելի քան 700 միլիոն մարդ (մոտավորապես երկրագնդի բնակչության 12 տոկոսը): Եթե հաշվի առնենք, որ յուրաքանչյուր կոոպերատիվի անդամի ընտանիքը բաղկացած է միջինը 3 կամ 4 անդամից, ապա կարելի է եզրակացնել, որ երկրագնդի բնակչության ավելի քան մեկ երրորդն այս կամ այն չափով օգտվում է կոոպերատիվ ձեռնարկությունների տնտեսական գործունեությունից:

Կոոպերատիվ գործունեության եղանակն աշխարհի մասշտաբով ունի միավորող կենտրոն՝ հանձինս կոոպերատիվային միջազգային ալյանսի: Այն հիմնադրվել է 1895 թվականին և գործում է Լոնդոնում: Աշխարհի բոլոր երկրներում կոոպերատիվ գործունեության եղանակը, հատկապես ինձնուձևական թվականներից սկսած, խորանում ու զարգանում է այսպես. եթե 1997թ. ալյանսը միավորում էր 65 երկրների ազգային կոոպերատիվ միություններ, որտեղ ընդգրկված էին 330 միլիոն անդամ, ապա 1989թ. երկրների թիվը հասավ արդեն 76-ի՝ 625,6 միլիոն անդամներով:

Եվրոպայի տնտեսական ընկերակցության երկրներում, աշխարհի այլ աշխարհամասերի համեմատությամբ, կոոպերացման մակարդակը նշանակալիորեն բարձր է: Ընկերակցության երկրների կոոպերատիվներում որպես

անդամներ ընդգրկված է նրանց ինքնագործ ազգաբնակչության 46 տոկոսը, մասնավորապես՝ Ֆինլանդիայում, Շվեդիայում և Նորվեգիայում կոոպերատիվի անդամներ են ինքնագործ ազգաբնակչության 50 տոկոսը: Համեմատության համար նշենք, որ ԱՄՆ-ում և Ճապոնիայում, որտեղ կոոպերատիվ գործունեության ձևը լայն տարածում ունի, կոոպերատիվներում որպես անդամներ, ընդգրկված է այդ երկրների ինքնագործ ազգաբնակչության մոտ 30 տոկոսը:

Կոոպերատիվների տնտեսական գործունեության մասին մոտավոր պատկերացում է տալիս համախառն ազգային արդյունքի ստեղծման բնագավառում նրանց մասնակցության չափը, որի մեծությունն, ըստ առանձին երկրների, տարբեր է և հիմնականում տատանվում է 7-14 տոկոսի սահմաններում: Բազմաթիվ երկրների կոոպերատիվ կազմակերպությունների համալիրում գերակշիռ դիրք են գրավում գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, որոնց գործունեության շրջանառության ծավալը կազմում է բոլոր տեսակի կոոպերատիվների գործունեության շրջանառության ընդհանուր ծավալի շուրջ կեսը: Բազմաճյուղ են վարկային, սպառողական, վաճառքի, մատակարարման, արհեստագործական, բազմաբնույթ և ապահովագրական կոոպերատիվները, որտեղ ընդգրկված անդամների թիվը միասին վերցրած, կազմում է բոլոր տեսակի կոոպերատիվներում ընդգրկված անդամների ընդհանուր թվի կեսից ավելին:

Հոլանդիայի, Իռլանդիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ճապոնիայի գյուղական տնտեսություններն ավանդաբար համատարած կերպով ընդգրկված են գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում: Անգլիայում և ԱՄՆ-ում կոոպերատիվ գործունեության ձևն ընդհանրապես, այդ թվում նաև գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները, համեմատաբար ունեն ցածր ցուցանիշ և դա այն պատճառով, որ այդ երկրները դեռ անցյալ դարի սկզբից հիմնականում ընթանում են խոշոր ֆերմերական տնտեսություններ ստեղծելու ուղիով և գյուղական տնտեսությունների միայն 25-30 տոկոսն է ընդգրկված գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում: Այսպիսով, ինդուստրիալ զարգացած երկրներում գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներն ամենատարածված զանգվածային (միակ) տնտեսական կազմակերպություններն են, որոնք ներկայացնում են հողի սեփականատերերի (ֆերմերների) տնտեսական շահերը:

Շվեդիայի, Գանիայի, Նորվեգիայի և Ֆինլանդիայի գյուղատնտեսության արտադրանքի վաճառքը գերազանցապես իրականացնում են կոոպերատիվները: Միաժամանակ, կոոպերատիվները հիմնականում բավարարում են գյուղատնտեսության համար անհրաժեշտ արտադրության միջոց-

ների պահանջարկը: Հատկանշական է, որ այս երկրների գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներին պատկանող ձեռնարկություններում արտադրվում է երկրի սննդարդյունաբերության արտադրության կեսը:

Ինչիֆլայոց, նշենք, որ այս երկրների գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների գործունեության փորձն ուսանելի է Հայաստանի Հանրապետության համար:

Գյուղական կոոպերատիվների այսպիսի կայուն դիրքը, որ նրանք գրավում են արդյունաբերական զարգացած երկրների տնտեսության կառուցվածքում, հնարավորություն է տալիս ընդլայնելու իրենց գործունեությունը գյուղատնտեսության արտադրանքի մթերման, վերամշակման բնագավառում, բազմաբնույթ գործունեություն ծավալել մանրածախ, մեծածախ, արտաքին առևտրի, ինչպես նաև արտադրության նյութատեխնիկական, ֆինանսական և այլ ծառայությունների մատուցման աշխատանքներում:

Շատ երկրներում, որտեղ գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները վճռական նշանակություն ունեն էկոնոմիկայում, կոոպերատիվների միություններն իրենց վրա են վերցնում սեփականատեր գյուղացիների (ֆերմերների) իրավունքների պաշտպանության խնդիրը: Միաժամանակ, պետությունն իր հերթին կոոպերատիվների միությունների վրա է դնում գյուղատնտեսության բնագավառի կարգավորման որոշակի ֆունկցիաների իրականացումը (հիմնականում գյուղատնտեսական արտադրանքի գների նշանակման, գյուղատնտեսության առանձին ճյուղերի զարգացման նպաստների, վարկերի տրամադրման, ինչպես նաև գյուղատնտեսական սննդամթերքների որակի հսկման բնագավառներում):

Անհրաժեշտ է նշել, որ ինչպես կոոպերատիվների միջազգային այլանսի, այնպես էլ ազգային կոոպերատիվ միությունների վիճակագրությունը բավական մոտավոր և ամենայն ընդհանուր գծերով է արտահայտում շատ շարժուն տնտեսական կառուցվածքը և անդամության կազմը: Այնուամենայնիվ, կոոպերատիվների միջազգային այլանսի 1989թ. տվյալներով, գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կողքին բազմաթիվ երկրների էկոնոմիկայի սեկտորում վճռական նշանակություն ունեն նաև վարկային և սպառողական կոոպերատիվները: 1988թ. տվյալներով աշխարհում գործում էին 65,2 հազար սպառողական կոոպերատիվներ, որոնք միավորում էին 142,2 միլիոն անդամներ, համապատասխանաբար, 180,4 հազար վարկային կոոպերատիվներում միավորվում էին 170 միլիոն անդամներ: Մովորաբար արտերկրներից շատերում սպառողական կոոպերատիվների շարքին են դասվում նաև բժշկական սպասարկման, գրոսաշրջության, մարզական, բնակչահագործման բնագավառներում գործող կոոպերատիվները: 1989թ.

տվյալներով, աշխարհում գործում էին այդ կարգի 93,7 հազար կոոպերատիվներ, որոնց անդամակցում էր 46 միլիոն մարդ: Այս կարգի սպառողական կոոպերատիվներն ունեն գարգացման միտում: Իմիջիայլոց, նշենք, որ Երևան քաղաքում ներկա ժամանակաշրջանում լայն զարգացում են գտնում բնակչության համարում կոոպերատիվները՝ հանձնի բնակարանների սեփականատերերի համատիրությունների, որոնց մասին մանրամասն կխոսվի աշխատության հետագա շարադրանքում: Ըստ էության, բազմաբնույթ կոոպերատիվներից (47,5 հազար կոոպերատիվներ և 133,6 միլիոն անդամներ) շատերը նույնպես իրականացնում են սպառողական կամ վարկային կոոպերատիվները, երբեմն նույնիսկ գյուղական տնտեսությունների ֆունկցիաներ:

60-ական թվականներից նոր տեսակի սպառողական կոոպերատիվների առաջացման և զարգացման կողքին նկատվում էր ավանդական սպառողական կոոպերատիվների առևտրական գործունեության անկման միտում: Բազմաթիվ երկրների մանրածախ առևտրի մեջ սկսում է նվազել սպառողական կոոպերացիայի տեսակարար կշիռը: Այս իրավիճակը բացատրվում է նրանով, որ մի կողմից գյուղատնտեսական, վարկային, վաճառահանման մատակարարման և այլ բազմաբնույթ կոոպերատիվներն զբաղվելով մանրածախ առևտրով ընդլայնում են իրենց գործունեության շրջանակները՝ ներառելով ավանդական սպառողական կոոպերացիայի մանրածախ առևտրի վաճառահանման շուկաները, մյուս կողմից՝ գերիշխող խոշոր առևտրական ֆիրմաներն, արագորեն ներթափանցելով սպառողական կոոպերացիայի վաճառահանման շուկա, զեղչով ապրանքավաճառումը լայնորեն կիրառելու ճանապարհով ընդլայնում են իրենց շուկայի շրջանակները: Սակայն, առանձին երկրներում (օրինակ՝ Ֆինլանդիայում) սպառողական կոոպերացիան մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության բնագավառում շարունակում է պահպանել վճռական նշանակությունը: Սպառողական կոոպերացիան («Յենտրաստյուգի») Խորհրդային Միության փլուզումից հետո, անկախ պետություններում կորցնելով լիակատար խնամակալությունը, գտնվում է խոր ճգնաժամային վիճակում: Անկախություն ստացած երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում, սպառողական կոոպերացիայի ընկերությունները, ինչպես ցույց կտրվի այս աշխատության հետագա շարադրանքում, ժամանակին կորցրել էին իրենց բնական էությունը և զբաղված էին գյուղի պետական առևտրով: Շուկայական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում, հատկապես հարակից (գյուղատնտեսական, վարկային, բազմաբնույթ արհեստագործական և այլն) բացակայության պայման-

ներում նրանք մեծ ջանքեր պետք է գործադրեն նոր համակարգում նախանշված իրենց բնական տեսքը ձեռք բերելու համար:

Չանգվածային արտադրության անընդհատ զարգացման կողքին շարունակում են իրենց գոյությունը պահպանել արտադրական կոոպերատիվները: Արտադրության բնագավառում կոոպերացիան բնորոշվում է իբրև նախ՝ արտադրողների, ապա՝ վերամշակողների կոոպերացիա և վերջապես արտադրական կոոպերացիա՝ բառի բուն իմաստով: Դրանցից առաջնային են հանդիսանում սպասարկման և ծառայությունների համար կազմակերպված ընկերությունները: Վերամշակող են կոչվում, օրինակ, անասնապահական, գինեգործական կոոպերատիվները:

Եթե խոսքը վերաբերում է բուն արտադրական կոոպերատիվներին, ապա դրանք իրենց մեջ ընդգրկում են կոչկեղենի, կահույքագործության, հացաթխման, բանջարաբուծության և այլ նմանատիպ մյուս կոոպերատիվները:

Կոոպերատիվների համակարգը որպես տվյալ երկրի տնտեսական համալիրի բաղկացուցիչ մաս, գտնվում է անընդհատ զարգացման և փոխկապակցված փոփոխությունների մեջ. մեկ տեսակի կոոպերատիվներ ներարկվում են այլ խումբ կոոպերատիվների ֆունկցիաներով, և այդ շարժման մեջ համատարած ներգրավվում են համակարգի բոլոր կոոպերատիվները: Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ ժողովրդավարության պայմաններում կոոպերատիվները հսկայական չափով ազդում են շուկայական հարաբերությունների զարգացման, աշխատավորների կենսամակարդակի բարձրացման վրա:

Ժամանակին կոոպերատիվների կազմակերպումը և գործունեությունը լուրջ ուշադրության արժանացան խոշոր տնտեսագետների կողմից: Իրենց հետազոտություններում նրանք լրջորեն քննարկեցին կոոպերատիվ գործունեության ձևի առանձնահատկությունները, մշակեցին ընդհանուր սկզբունքներ և դրանով իսկ նպաստեցին դրանց հետագա տարածմանն ու զարգացմանը: Եվրոպական շատ երկրներում կոոպերատիվների կազմակերպումը և գործունեությունը աստիճանաբար դրվեց որոշակի հարթության վրա: Դա նշանակում է, որ կոոպերատիվի գործունեությունը տեղի է ունենում կոնկրետ սկզբունքների կիրառման հիման վրա, որպիսիք այդ գործընթացի վրա ազդում են փոխհամագործակցված մեխանիզմների և լծակների օգնությամբ: Կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության սկզբունքները ստեղծվեցին պրակտիկայի և տեսության համալրման ճանապարհով: Այս է պատճառը, որ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կոոպերատիվների մասին հրապարակվեցին հարյուրավոր գրքեր, լույս տեսան բազմաթիվ ամ-

սագրեր: Կոոպերացիայի տեսության հարցերով զբաղվող գիտնականների քանակը մեծանում էր և ակնհայտ ազդեցություն թողեց կոոպերացիայի զարգացման վրա 20-րդ դարի առաջին կեսերին: Այստեղ հիշատակենք նրանցից միայն դասականներին, որոնց անունը համաշխարհային ճանաչում գտավ: Դրանք են՝ Շ. Ժյոզե, Օ. Ֆոքերին, Վ. Քինգը, Վ. Հոբերտը, Է. Նիլը, Լ. Բլանը, Հ. Շուլցե-Դեյլը, Ֆ. Ռաֆֆեյզենը: Կոոպերացիայի գիտության այս դասական ներկայացուցիչների պլանսում յուրահատուկ տեղ է գրավում մեր հայրենակից Վ. Թոթոմյանցը:

Կոոպերացիայի տեսաբանների մեծ մասը գտնում էր, որ կոոպերացիայի, հատկապես գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գիտական մշակումներն այնքան է անհրաժեշտ գյուղացի սեփականատերերին, որքան ագրոնոմիկական գիտությունը: Այս պատճառով նրանք առաջին պլան էին մղում գյուղացի սեփականատիրոջ (հողատիրոջ) կրթական մակարդակի բարձրացման խնդիրը, դրա հիման վրա՝ կոոպերատիվ գործունեության եղանակի և սկզբունքների ամենուրեք ներդրումը:

Ելնելով այս դիրքորոշումներից, կոոպերացիայի դասական գիտնականները, այդ թվում և Վ. Թոթոմյանցը, գտնում են, որ կոոպերատիվները հանդիսանում են արտադրության և աշխատանքի կազմակերպման առաջավոր ձևերից մեկը:

Կոոպերատիվների կազմակերպումը ոչ այնքան նպատակ է, որքան մարդկանց ընդունակությունների կատարելագործման միջոց, և հավաքականության, բարեկեցության աղբյուր: Կոոպերացիայի նպատակը, իր աշխատանքներից մեկում նշում է Վ. Թոթոմյանցը, ոչ թե առավել շահույթի կորզումն է, այլ սպրանքի արդարացի գնի հաստատումը, գների կարգավորմանն ու սահմանմանը նպաստելը: Այդ առիթով նա բերում է Շմիլի բնորոշումը՝ տրված արդարացի գնի հաստատմանը:

Այս կապակցությամբ պարզ է դառնում այն, որ կոոպերատիվները սկզբնական շրջանում տիրապետող դարձան առևտրի բնագավառում, այնուհետև՝ գյուղերում: Սպառողական և գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի տեսաբաններ էին համարվում այն կազմակերպությունները, որոնք նպատակ ունեին հակակշռի ենթարկել և մանավանդ միջոցներ կամ չեզոքացնել սպրանք արտադրողների և սպառողների շահագործումն առևտրական միջնորդների կողմից: Նպաստավոր վարկերից օգտվելու լավագույն տարբերակը նրանք համարում էին վարկային կոոպերատիվների կազմակերպումը: Այս պատճառով բնակչությանը կոչ էին անում ստեղծելու կոոպերատիվներ, որոնք արտադրողներին և սպառողներին կծերբազատեն առևտրական և փոխառական (բանկային) կապիտալի շահագործումից:

Կոոպերացիայի դասական տեսաբանները իրենց աշխատություններում քսցի կոոպերատիվների կազմակերպական, մեթոդական և գործնական խնդիրները քննարկելուց, լուրջ հետազոտական աշխատանքներ են կատարել կոոպերատիվների վերահսկող տնտեսությունը որպես ինքնուրույն գիտական ուղղություն ձևակերպելու համար: Նրանք գտնում էին, որ կոոպերացիայի տնտեսությունը գիտություն է ոչ միայն տնտեսության, այլ նաև բարոյականության մասին, որ կոոպերացիան զերծ է այն թերություններից, որոնք գոյություն ունեն հասարակական և տնտեսական կյանքում: Եթե արտադրության և ծառայությունների մյուս ոլորտներում մարդիկ հաճախ պայքարում են միմյանց դեմ, ապա կոոպերատիվների ներսում նրանք հանդուրժում են ամեն տեսակ համոզմունքներ ու դավանանքներ, պետական քաղաքականության վերաբերյալ ամենաբազմազան տեսակետներ: Դասական գիտնականների կարծիքով, կոոպերացիան կոչված է միավորելու տարբեր փայ ունեցող խավերին մի ընդհանուր շահով, փոքր սեփականատիրոջը (հողատերին) հնարավորություն տալու սեփական աշխատանքի միջոցով ցանկալի չափով մեծացնել իր եկամուտը՝ կոոպերատիվի ընդհանուր եկամուտը ավելացնելու ճանապարհով:

Կոոպերացիայի դասական տեսաբանները կոոպերատիվների առավելություններից առանձնացնում են նաև կամավոր մասնակցության (ազատ անդամակցելու, անդամակցությունից անարգել դուրս գալու) հանգամանքը, անհատական շահերի զուգակցումը, ինքնավարությունը, նյութական շահագրգռվածության և սոցիալական արդարության գործոնը, դեմոկրատական հիմունքներով գործերի կառավարմանը տվյալ կառույցի բոլոր անդամների անմիջական մասնակցությունը և այլն: Նրանք բացառում են պետական և այլ մարմինների կողմից կոոպերատիվների գործունեության մեջ որևէ միջամտություն:

Կոոպերացիայի դասական տեսաբանները գտնում են, որ կոոպերատիվների գործունեությունը հստակաբանում է շուկայական հարաբերությունների զարգացման արդյունք և կարող է գոյատևել միայն այդ պայմաններում: Այս դրույթը, որի ամենաեռանդուն կողմնակիցներից մեկը Վ. Թոթոմյանցն էր, խորհրդային կարգերի պայմաններում իր ապացույցը գտավ: 1930 թվականին Մովետների երկրում դադարեցին գործել գյուղատնտեսական և այլտնտեսագործական կոոպերատիվները, լիովին ձևափոխվեցին սպառողական կոոպերատիվները և դարձան գյուղական պետական առևտրի տեղական կառույցներ: 1986-1989թթ. փորձը՝ վերածնել կոոպերատիվները համայնական սեփականության պայմաններում, ակնհայտորեն ձախողվեց:

Կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության բնագավառում իր 100-ամյա գործունեության փորձով հարստացած է կոոպերատիվային միջազգային ալյանսը, որի օգնությամբ տեղի է ունենում ոչ միայն կոոպերատիվներին վերաբերող տեղեկատվության տարածում մի երկրից մյուսը, այլ նաև անհրաժեշտության դեպքում իրականացվում է գործնական օգնություն առանձին երկրների կոոպերատիվների միություններին: Տեղեկատվության ազատ հոսքին երկրից երկիր սնուցում է կոոպերատիվների գործունեության վերաբերյալ գրականության հրատարակումը: Դժվար է գտնել մեկ այլ ուրբնագավառ, որի վերաբերյալ մեր դարաշրջանում հրատարակվեին նման ծավալի գրականություն (մենագրություններ, ամսագրեր, օրագրեր և այլ կարգի ինֆորմացիա):

2. ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՏԻՎՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԻՅԱԼՆԵՐԸ

Գյուղացի մանր հողատերերի գերիշխանության պայմաններում հողատիրոջ կողմից այդ հողի վրա արտադրած ամբողջ մթերքը սեփականատիրական կարգերի ժամանակ պատկանել է հողատիրոջը և չի բաժանվել ռենտայի, շահույթի և աշխատավարձի: Մնացած բոլոր հնարավոր տարբերակներում, վերը նշվածի կողքին, հասարակության այս երկու իրադրությունները իրար դեմ առ դեմ կանգնում են որպես երկու ծայրահեղություններ: Մեկն իրենից ներկայացնում է վարձու աշխատանքի օգտագործման տարբերակ (խոշոր ֆերմերական տնտեսության գործունեության պայմաններում), իսկ մյուսը՝ (գյուղացի մանր հողատիրոջ գործունեության պայմաններում) ինքնուրույն ապրելու անսահման ազատության:

19-րդ դարի կեսերին Եվրոպայի մայրցամաքում ֆեոդալական կարգերի փլուզմանը զուգընթաց գյուղերում լայն տարածում գտան գյուղացի մանր հողատերերը, որոնք աստիճանաբար և հաստատական գյուղատնտեսության ոլորտում գրավեցին գերակշիռ դիրք: Միաժամանակ Անգլիայում և ԱՄՆ-ում արագորեն ձևավորվում էին խոշոր ֆերմերային տնտեսություններ, քանի որ դրանց զարգացման համար այդ երկրներում առկա էր մեծ չափերի հասնող վարձու աշխատուժ: Մայր ցամաքի շատ տնտեսագետներ արտադրական հարաբերությունները հետազոտելիս պնդում էին, որ գյուղացի մանր հողատերի ձևավորման ուղիով գյուղատնտեսության զարգացումը միակ ճիշտ և հանրահայտ ճանապարհն է: Միաժամանակ մայրցամաքի մի այլ խումբ տնտեսագետներ համաձայն չէին այս կարծիքին: Մայրցամաքի հեղինակները բավականաչափ պատկերացում չունեին խոշոր կապիտալի օգնությամբ հողագործության իրականացման անգլիական ձևի մասին: Բացի այդ, անգլիական հեղինակների զգալի մասը լիարժեք պատկերացում չունեին մայրցամաքի գյուղացի մանր սեփականատիրոջ սոցիալական վիճակի և ապրելակերպի մասին: Այս պատճառով, Անգլիայում և մայրցամաքում հեղինակների մի մասը ապացուցում էր ֆերմերային խոշոր հողօգտագործման նկատմամբ գյուղացի հողատիրոջ աշխատանքի Բարձր արտադրողականության հիման վրա գյուղատնտեսության վարման այդ եղանակի առավելությունները, իսկ մյուս մասը՝ նույն հաջողությամբ ցույց են տալիս խոշոր ֆերմերային հողագործության առավելությունները

գյուղացի մանր հողատիրոջ գործունեության նկատմամբ: Անգլիացի խոշոր տնտեսագետ Ժ. Մյուն իր «Քաղաքատնտեսության սկզբունքները» գրքում տնտեսագետների այս բանավեճն անվանեց քաղաքատնտեսության ամենախճճված ու վիճելի հարցերից մեկը: Չնայած Անգլիայում խոշոր ֆերմերային տնտեսությունների առավելությունների մասին լայն տարածում գտած կարծիքին, Մյուն ապացուցում էր, որ գյուղացի մանր հողատիրոջ աշխատանքը բարձր արտադրողական կլիմի, եթե նրա գործունեության որոշակի ֆունկցիաներն իրականացվեն կոոպերացման սկզբունքով:

Ժ. Մյուն իր «Քաղաքատնտեսության սկզբունքները» գրքում նշում է, որ շվեյցարական խոշոր գիտնական Սիսմոնդիի, ինչպես նաև Անգլիայի, Գերմանիայի, Նորվեգիայի և Եվրոպայի այլ երկրների տնտեսագետները և հեղինակների հետազոտություններից կատարած մեջբերումները բավականին հետաքրքրություն են ներկայացնում հանրապետության գյուղացի հողատիրոջ համար: Ահա այսպես է նկարագրում Սիսմոնդին շվեյցարական մանր հողատիրոջ տնտեսական և սոցիալական վիճակը. նա գտնում է, որ գյուղացի հողատիրոջ բախտավոր լինելու վերաբերյալ դատողություններ կատարելու համար հարկավոր է մանրամասն ըննարկել և ուսումնասիրել նրա դրությունը Շվեյցարիայում: Հատկապես, նրա օրինակով, ասում է նա, մենք կտեղեկանանք, որ եթե գյուղատնտեսությամբ զբաղվեն այն մարդիկ, որոնք օգտվում են նրա պտուղներից, ապա նրանք ընդունակություն ձեռք կբերեն ապահովելու բազմաքանակ բնակչության ապրելակերպը. կիմանանք նաև գյուղացու բարձր անկախ բնավորության մասին: Անհնար է առանց հիացմունքի դիտել գյուղացիների կողմից կերտված տները, որոնք այնքան լայնածավալ են և շրջապատված բարեկարգ այգիներով: Այդ տների ներսում լայնարձակ միջանցքները բաժանում են բազմանդամ ընտանիքի անդամների սենյակները, յուրաքանչյուր սենյակում դրված է միայն մեկ մահճակալ՝ ծածկված սպիտակ ծածկաշորով, շուրջը դասավորված է լավ վիճակում պահպանված կահույքը, հանդերձապահարանները լիքն են սպիտակեղենով, կաթնատունը ընդարձակ է. լավ օդափոխված և մաքրությունից փայլում է. այդ նույն տանիքի տակ պահվում է հացահատիկ, արևածաղիկ, պանրի և փայտի պահուստը, կովանոցներում կանգնած են Եվրոպայում ամենաընտիր անասունները, պարտեզում աճում են վարդեր, տղամարդիկ և կանայք հագնված են տաք և խնամքով, ընդ որում կանայք հպարտությամբ կրում են իրենց ավանդական հագուստը, բոլորի դեմքերի վրա փայլում է ստողության և ուժի կնիքը: Թող բոլոր երկրները գովաբանեն հարստությունը. «Շվեյցարացիները, ընդգծում է Սիսմոնդին, - հպարտությամբ կարող են ի ցույց դնել իրենց գյուղացիներին»:

Սիսմոնդու կարծիքով գյուղացի սեփականատերը միակն է այն բոլոր հողատերերից, որն ամենից շատ է ստանում հողից, քանի որ նա ամենից շատ է մտածում ապագայի մասին և ամենից լավ է ուսումնասիրել իր գործը: Բացի դրանից, միայն նա է առավելագույն նպատակահարմարությամբ օգտագործում մարդկային ուժը, քանի որ նա ընդհանուր գործը բաժանում է իր ընտանիքի անդամների միջև այն կարգով, որ ոչ ոք երբեք առանց գործի չի մնում: Բոլոր կարգի հողագործներից նա ամենաերջանիկն է, միաժամանակ ոչ մի պայմաններում հողն այդ քանակության բնակիչների համար զբաղմունք չի ստեղծում և այդչափ առատորեն կերակրում նրանց ինչպես այնտեղ, որտեղ հողագործը հանդիսանում է հողի սեփականատերը: Այնուհետև, մեծ գիտնականը զգուշացնում է, որ հարստահարման քաղաքականություն վարող կառավարությունը կարող է ոչնչացնել գյուղացի հողատիրոջ բարեկեցությունը և թթացնել նրա ուղեղը, քանի որ հարկերը կարող են խլել դաշտերի լավ մթերքները, պետական աստիճանավորների ամբարտաճանությունը՝ խախտել գյուղացու անդորրը, առաջ բերել գյուղացու հոգու սառնություն, հուսահատություն:

Սիսմոնդիի այս հիմնավոր մտահանգումները վերաբերում էին 19-րդ դարի առաջին կեսին, երբ կապիտալիստական հարաբերությունները նոր էին սկսել զարգանալ: Եվ գոյություն ունեցող իրավիճակը միայն բավարարում էր գյուղական բնակչությանը, այլ ոչ նաև օրըստօրե ընդարձակվող շուկայի պահանջներին՝ ավելացնելու գյուղատնտեսության ապրանքային արտադրությունը: Այն ավելացնելու ուրիշ ճանապարհ այդ ժամանակաշրջանում գոյություն չուներ, բացի խոշոր ֆերմերային տնտեսությունների ստեղծումից:

Սիսմոնդին կանխատեսում էր գյուղացի հողատիրոջ առջև կանգնած վտանգը և իր մտքի ամբողջ ուժով՝ ճանապարհ էր փնտրում: Գյուղացի հողատերն էլ իր փրկությունն ապահովելու համար գտնում էր այդ ճանապարհը՝ ամենուրեք ստեղծելով գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, որոնք նշանակալիորեն մեծացնում էին գյուղատնտեսական ապրանքների ծավալը: Ժ. Մյուն ակտիվորեն պաշտպանում էր գյուղական տնտեսությունների կոոպերացման գաղափարը: Նրան հաջողվեց հանրաճանաչ գիտնական Սիսմոնդիի օգնությամբ ցույց տալ գյուղացի սեփականատիրոջ սոցիալական վիճակը և ապրելակերպը, իսկ նորվեգացի տնտեսագետ Լեյնդի օգնությամբ նաև ապացուցել գյուղացի հողատիրոջ առավելությունները խոշոր ֆերմերային տնտեսությունների համեմատությամբ, ինչպես նաև գյուղական տնտեսությունների կոոպերացման անհրաժեշտությունը: Նորվեգիայում այդ ժամանակ փոքր հողատեր գյուղացիներն ամբողջ բնակչության կազմում ունեին ամենամեծ տեսակարար կշիռը: Լեյնդի մտահանգում-

ները կողպերացիայի կազմակերպական վերաբերյալ հիմնված էին ոչ միայն Նորվեգիայի սոցիալ-տնտեսական վիճակի, այլ նաև մայրցամաքի այլ տեղերի ուսումնասիրությունների վրա. որոնք բարձր զնահատվեցին Միլի կողմից: Այսպես, Միլը, Լեյնդի խոսքերով, իր գրքում նշում է նրա հետևյալ մեջբերումը.

– Եթե լսենք խոշոր ֆերմերներին, գյուղատնտեսական բնագավառի տնտեսագետներին, ապա ստացվում է, որ գյուղատնտեսության արտադրության բնագավառում գյուղատնտեսության արտադրության լավագույն կազմակերպման եղանակը կմեռնի խոշոր ֆերմերների վերացման հետ մեկտեղ: Նրանք անմտություն են համարում այն հարցադրումը, որ գյուղատնտեսության լավագույն կազմակերպման մասին կարելի է խոսել առանց խոշոր ֆերմերների առկայության, որոնք հողի մշակումն իրականացնում են որոշակի կապիտալ ներդրումների օգնությամբ: Չորացումը, պարարտացումը, հողի մաքրումը, նպատակահարմար ցանքաշրջանառությունը, բարձրարժեք արտադրության միջոցները և գործիքները, կառավարման (տնտեսվարման) նպատակահարմար համակարգը կարող են գոյություն ունենալ միայն խոշոր ֆերմաներում, խոշոր կապիտալի և վարձու բանվորների առկայությամբ: Գրքում այս հնչում է շատ լավ, բայց եթե մենք գրքերը մի կողմ դնենք ու դիտենք գյուղական մանր հողատերերի դաշտերը և նույնանման պայմաններում գտնվող խոշոր ֆերմաների մշակած լավագույն դաշտերը, ու անկողմնակալ համեմատենք նրանց ձեռք բերած արդյունքները, ապա կգանք այն եզրակացության, որ Եվրոպայի մայր ցամաքներում Ջունդից մինչև Կալե ընկած վարելահողերը, որոնք Անգլիայի ծովափնյա հողերի հետ ունեն միատեսակ որակ, ապահովում են նշանակալիորեն ավելի բարձր բերքատվություն: Ժ. Միլը մանրազնիմ հետազոտելով գյուղական փոքր հողատերերի (սեփականատերերի) գործունեությունը, տնտեսագետների և այլ հեղինակների աշխատությունների վերլուծության հիման վրա գալիս է այն եզրակացության, որ միատեսակ հողային և կլիմայական պայմաններում վարելահողի փոքր կտորներն ապահովում են ավելի բարձր արտադրողականություն, այն պատճառով, որ այդ հողակտորները պատկանում են նրանց մշակող հողատերականատերերին: Այս հատկանիշը, ընդգծում է Ժ. Միլը, ստիպում է մտածել հյաժարվելու Անգլիայում լայն տարածված այն դոգմայից, որ միայն խոշոր ֆերմաները, որտեղ հողի մշակումը տարվում է վարձու աշխատանքի ու որոշ կապիտալ ներդրումների միջոցով, ի հայտ է բերում հողի օգտագործման առավել բարձր արտադրողականությունը և ապահովում է երկրի բնակչության առավելագույն ապա-

հովումը առաջին անհրաժեշտության մրերքներով և հարմարավետության ապրանքներով (արդյունաբերական հումքով):

Ժ. Միլը մեծ ոգևորությամբ է նկարագրում մայր ցամաքում, հատկապես Շվեյցարիայում, լայն չափերով օգտագործվող կողպերատիվների աշխատանքները, մասնավորապես, անասնապահության և պտերագործության, գյուղատնտեսական հումքի արտադրման ու վերամշակման բնագավառում: Եվրոպական մայրցամաքի փոքր հողատերերը կողպերացիայի օգնությամբ կարողացան կիրառել փոքր հողակտորների մշակման առաջավոր տեխնոլոգիան (նույնիսկ ճակնդեղից շաքար ստանալու ամենաբարդ և ամենաթանկ տեխնոլոգիան): Գյուղական փոքր տնտեսությունների հիման վրա ստեղծված կողպերատիվներն արդեն 19-րդ դարի երկրորդ կեսի սկզբներին եվրոպական շուկան լրիվ բավարարում էին վուշով և կանեփով, առատորեն շուկա էին մատակարարում ընկույզ, մրգեր, բոշմամիս, սրունցից օգտվում էր բնակչության նույնիսկ ամենաաղքատ խավը:

Ժ. Միլը, ամփոփելով իր ժամանակաշրջանի տնտեսագետների և այլ հեղինակների ուսումնասիրությունները, գտնում է, որ փոքր հողատեր (սեփականատեր) գյուղացիների աշխատանքի բարձր արտադրողականության հիմքում ընկած է «սեփականության մոգական ուժը», որն Արթուր Յանգի խոսքերով՝ «Ավագը ոսկու է վերածում»: Նա ասում էր. «Տվեք մարդուն սառած, բոլոր քամիների առջև կանգնած քարավիի երաշխավորված տիրապետություն և նա այն պարտեզ կդարձնի, տվեք նրան տասը տարով վարձակալության՝ նա պարտեզը կդարձնի անապատ»: Կարծեք այս մարգարեական խոսքերն իրենց բազմաբովանդակ իմաստով առաջին հերթին վերաբերվում են հենց հայ ժողովրդին, որը քարից հաց ու այլ մթերքներ, ոսկի, արվեստ ու մշակույթ է քանում:

Այսպիսով, 19-րդ դարի տնտեսագետները և այլ հեղինակները նշանակալի դեր կատարեցին կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման նախաշնչին խոշոր ֆերմերային տնտեսությունների ստեղծմանը գուզընթաց, Եվրոպայի մայրցամաքում փոքր հողատերի կողպերացիայի զարգացման բնագավառում: Այս պատճառով, գյուղական տնտեսությունների կողպերատիվների իայրենիքը և օրրանը հանդիսանում է Եվրոպա մայրցամաքը:

Եվրոպական մայրցամաքում հողատերի գործունեության և սոցիալական վիճակի մանրամասն ուսումնասիրությունները և կողպերատիվների կազմակերպման նախապայմանների վերլուծությունն այս աշխատության մեջ բացատրվում է հետևյալ հանգամանքներով: Առաջին՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայումս ներկայանում է որպես փոքր հողատերերի

(սեփականատերերի) մի խոշոր զանգված, ինչն առաջացել էր եվրոպական երկրներում ֆեոդալական համակարգի կործանումից հետո:

Եվկորդ՝ մեկուկես դար առաջ Եվրոպայում արագ թափով զարգանում էին կապիտալիստական հարաբերությունները և անհրաժեշտ էր շուկայական հարաբերությունների մեջ ընդգրկել գյուղական տնտեսությունները, ավելացնել գյուղական արտադրանքի ապրանքայնությունը: Այսօր Հայաստանում զարգանում և խորանում է անցումը շուկայական հարաբերությունների, ինչն իր հերթին պահանջում է բարձրացնել գյուղական տնտեսությունների ապրանքայնությունը: Այսպիսով, այսօրվա Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության պայմաններն ինչ-որ առումով բավականին նման են եվրոպական մայրցամաքի երկրների անցյալ դարի երկրորդ կեսի տնտեսության պայմաններին, որը դրսևորվում է զանգվածային չափերով փոքր հողատերերի առկայությամբ և գյուղական տնտեսությունները զարգացող շուկայական հարաբերությունների մեջ ընդգրկելու անհրաժեշտությամբ: Այդ պատճառով անցյալ դարի տնտեսագետների եզրահանգումները և կոոպերացիայի զարգացման օրինաչափությունների ուսումնասիրումը Հայաստանի համար բացառիկ նշանակություն ունեն:

Շուրջ 150 տարվա ընթացքում գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիան անցել է բավականին դժվարին ու երկար ճանապարհ, ենթարկվել էվոլյուցիոն փոփոխությունների, կուտակել գործունեության և կազմակերպման սկզբունքների հոլկման հարուստ փորձ, որն այսօրվա պայմաններում տարբեր երկրներում, կախված սոցիալ-տնտեսական պայմաններից, առանձնացվում է իր յուրահատկություններով և բազմաբնույթ ձևերով: 19-րդ դարի կեսերին գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի հանդես գալը պայմանավորված էր ապրանքա-դրամական հարաբերությունների զարգացման ճանապարհին գյուղական նատուրալ տնտեսությունների տնտեսական և սոցիալական առաջընթացով, ազգային և միջազգային շուկայում դրանց ներքաշման անհրաժեշտությամբ: Այս զարգացման ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտը հանդիսացան ագրարային արտադրական կառուցվածքում գերակշռող փոքր ապրանքային գյուղական տնտեսությունները: Փոքր և միջին գյուղական տնտեսությունների՝ գյուղատնտեսական արտադրանքի, պարենամթերքի, արտադրության միջոցների առջ ու վաճառքի շուկաների և վարկ ստանալու հնարավորությունների հետ հաստատուն կապեր ստեղծելու պահանջարկը բերեց գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների հիմնմանը, որոնք կազմակերպեցին իրենք՝ ապրանք արտադրողները, սեփական մախաձեռնությամբ՝ օգուտ ստանալու նպատակով:

19-րդ դարի կեսերին արևմտաեվրոպական երկրներում, արդյունաբերության զարգացման և քաղաքների բնակչության աճին համատեղ մեծացավ գյուղատնտեսական արտադրանքի և պարենամթերքի պահանջարկը: Ապրանքային հողագործության զարգացումը, որպես գյուղական տնտեսությունների ընդհանուր մակարդակի բարձրացման միջոց, տնտեսական տեսակետից հատուկ սրություն ձեռք բերեց առաջին հերթին մայրցամաքի զարգացած երկրներում: Գյուղատնտեսության ապրանքայնության մեծացումը և պարենամթերքների արտադրության ավելացումը նախ և առաջ կախված էր գյուղական տնտեսությունների ապրանքային վարկավորման հնարավորություններից: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին կապիտալիստական զարգացման դրամական հարաբերությունները գյուղ թափանցելու հետ կապված, գյուղական տնտեսություններն ընկան տնտեսական խոր ճգնաժամի մեջ, որն ստեղծեց դրամական միջոցների մկատմամբ գյուղացու ծայրահեղ կարիք: Այդ պահանջարկն առավել չափերով մեծացավ՝ կապված գյուղատնտեսության ինտենսիվ համակարգի կիրառման, հացահատիկային տնտեսությունից անասնապահության անցման և 70-90 բվականների ագրարային երկարածիգ ճգնաժամի հետ: Ոչ հզոր և փոքրամասշտաբ բազմաթիվ գյուղական տնտեսությունների համար բանկային կապիտալից օգտվելու սովորական պայմանների բացակայությունը բաց դաշտ էր ստեղծել վաշխառուական կապիտալի համար: Այսպես, գերմանական գյուղը նույնիսկ 19-րդ դարի 80-ական թվականներին խստորեն տուժել է վաշխառուներից, քանի որ սովորական էին դարձել պարտքի դիմաց տարեկան 120-140 տոկոսադրույքով վճարումները: Գյուղական տնտեսությունների վարկավորման մասնագիտացված ֆինանսական հիմնարկություն ոչ մի եվրոպական երկրում գրեթե գոյություն չուներ:

Քանի որ վաշխառուները հսկայական չափերով միջոցներ էին շորթում գյուղատնտեսությունից, գրկում գյուղացիներին դրանք արտադրական նպատակով օգտագործելու հնարավորությունից, ուստի գյուղական տնտեսությունների շահերի պաշտպանության կտրուկ հարց դրվեց, որը, վերջին հաշվով, ավարտվեց ապրանք արտադրողների սեփական վարկավորման կազմակերպության ստեղծմամբ:

Եվրոպական մայրցամաքում գյուղական տնտեսությունների վարկավորման կոոպերատիվների ստեղծման հաջող փորձ կատարվեց 19-րդ դարի 30-ական թվականներին՝ Շվեյցարիայում: Նոր ստեղծված առաջին վարկավորման ընկերությունը գործում էր անշարժ գույքի գրավադրման (միպոտեկի) սկզբունքով: Այնուհետև, հետագա 25 տարվա ընթացքում Շվեյցարիայում կազմակերպվեցին, համեմատաբար խոշոր, այդ կարգի տևական

կողպերատիվներ, որոնք 1861-ին միավորվեցին և ստեղծեցին շվեդական իպոտեկային բանկը, որն իր կազմի մեջ մտնող կողպերատիվներին վարկով ապահովելու նպատակով, արժեթղթեր թույլտվելու համար կառավարությունից համապատասխան իրավունք ստացավ:

Շվեդիայի վերոհիշյալ փորձը լայն տարածում և զարգացում գտավ նաև Եվրոպայի այլ երկրներում: Այս իմաստով որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Գերմանիայի գյուղական տնտեսությունների վարկավորման կողպերատիվների կազմակերպման փորձը: Այս աշխատակրի նախածեռնողը Վիլհելմ Ռաֆֆայգեն էր, որի անունը հետագայում համաշխարհային տարածում գտավ: Վ. Ռաֆֆայգենը վարկային ընկերությունների խնդաստրական գործունեության հիմքում դրեց քրիստոնեական յուրյակրանության վարմունքի նորմերը:

Վ. Ռաֆֆայգենը, քաջատեղյակ լինելով փոքր սեփականատեր գյուղացու կարիքներին, միջոցներ ձեռնարկեց մի շարք գյուղերում ստեղծելու ընկերություններ, որոնք ի սկզբանե կառուցված էին բարեգործական սկզբունքների վրա, (օրինակ՝ սեփական նվիրաբերումների հաշվին ընկերության անդամների համար անասունների գնում): Այս ուրույնամբ մի շարք անհաջող փորձերից հետո Վ. Ռաֆֆայգենը ձեռնարկեց նոր միջոց, որի նպատակն էր մշակել գյուղական ընկերությունների գործունեության կանոնակարգ՝ հիմնված կողպերատիվի անդամների քիչ թե շատ հավաքագրած միջոցների հաշվին համապատասխան փոխօգնություն կազմակերպելու սկզբունքի վրա: Այս ընկերությունները կազմակերպվեցին հաշվի էր առնվել նրանց անդամների կրթական մակարդակը և շրջապատող աշխարհի մասին պատկերացումները: Այս խնդիրների շուրջ մտահղացումները շարադրվում են Վ. Ռաֆֆայգենի կողմից 1866թ. հրատարակված «Վարկային ընկերությունները որպես աղքատության վերացման միջոց» գրքում և գործնականում իրականացվում նրա բուրգոմիստրի պաշտոնում աշխատելու ընթացքում:

Կողպերացիայի տեսության ամենախոշոր ներկայացուցիչ, հասարակական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Թորոմյանցն իր «Կողպերացիայի առաքելականներ Գ. Շուլցե-Խելցը և Վ. Ռաֆֆայգենը» գրքում, որը լույս է տեսել Մոսկվայում 1914 թվականին, վկայում է, որ Վ. Ռաֆֆայգենի կողմից մշակված վարկային գյուղական ընկերությունների ստեղծման և գործունեության կանոններն օգտագործել են աշխարհի քոյուր երկրները և հատկանշական, որ այդ ընկերությունները կրկնել են նրա անունը:

Վ. Ռաֆֆայգենի կողմից մշակված գյուղական վարկային ընկերությունների ստեղծման և գործունեության կանոններին են վերաբերում՝

- փայի մուծման բացակայությունը,
  - կողպերատիվի անդամների պարտավորությունների անասնանափակ համերաշխությունը,
  - գործունեության խիստ համակենտրոնացումը (սովորաբար համայնքի, ծխի սահմաններում), ընկերության գործունեության տարածքում ազգաբնակչության քանակը չպետք է գերազանցի 1500 մարդուց,
  - վարկի տրամադրումը միայն կողպերատիվի անդամներին,
  - ստացված վարկի օգտագործումը՝ բացառապես արտադրության նպատակով,
  - անձնակազմի անվճար աշխատանքը (բացի հաշվետարից),
  - արգելանքը մասնակցելու այլ ընկերությունների աշխատանքներին:
- Բացի դրանից, քանի որ գյուղացիները նաև արտադրված գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման և արտադրության միջոցների ձեռք բերման կարիք ունեն, ապա, ըստ Վ. Ռաֆֆայգենի, յուրաքանչյուր կողպերատիվ պետք է դառնա համակողմանի ընկերություն: Վարկ տրամադրելու հետ մեկտեղ կողպերատիվին հնարավորություն է ընձեռվում կազմակերպելու իր մեջ համախմբված գյուղացիների տնտեսական կյանքի այլ խնդիրներ:

Վ. Ռաֆֆայգենի գյուղական տնտեսությունների կողպերացման վերոհիշյալ սկզբունքներն արագորեն ներդրվեցին ոչ միայն Գերմանիայում, այլ նաև ուրիշ երկրներում: Այնուհետև, արդեն Ռաֆֆայգենի մահից հետո (1888թ.), կողպերացիայի արագ զարգացման պայմաններում, ավելի ամրակուտ սկզբունքների (փայի առկայություն, սահմանափակ պատասխանատվություն, այլ ընկերություններում, այդ թվում՝ մասնագիտացված, ազատ մասնակցության վրա) ինչպես նաև կողպերատիվների արդյունավետ զարգացումը ապահովելու օբյեկտիվ պահանջարկից ելնելով, սկսեցին շեղվել կողպերատիվների ստեղծման նախաձեռնողի անքակտելի սկզբունքներից: Այդ սկզբունքներից ավելի շուտ սկսեցին շեղվել այն երկրներում, որտեղ Ռաֆֆայգենի ընկերությունները լայն տարածում էին գտել: Այնուամենայնիվ, Ռաֆֆայգենական վարկային ընկերություններն իրականացրին իրենց պատմական դերը, ցույց տալով գյուղական փոխօգնության նշանակության մոտեցման կենսունակությունը՝ առաջին հայացքից չլուծվող թվացող խնդիրների լուծման հնարավորություն, այսինքն՝ վարկ տրամադրել այն անձանց, ովքեր բանկերի սովորական պրակտիկայում վարկարկողունակ չեն կարող ճանաչվել: Այս ընկերությունների գործունեությունն օժանդակեց ստեղծված դիրքից շարժել գյուղական տնտեսության արդիականացման հիմնախնդիրը: Մյուս կողմից, գյուղական տնտեսությունների ընդհանուր

վիճակի բարելավումը և ապրանքատրամական հարաբերությունների զարգացման պահանջարկը անխուսափելիորեն առաջադրեց կոոպերատիվ ընկերությունների գործունեության կանոնակարգման նորմերի ազատականացում:

1900-1913թթ. ռաֆֆայգենական կոոպերատիվներին ստանադարված վարկերը Գերմանիայում ավելացան 0,4-1,6, իսկ կայսրության միության մեջ մտած վարկային կոոպերատիվներին տրամադրված վարկը՝ 0,7-4,7 միլիարդ մարկով: Այդ նույն ժամանակաշրջանում վարկային փոխառվական կապիտալի տոկոսադրույքը վարկային կոոպերատիվների դրամարկդերում, կախված տարածաշրջանից. տատանվում էր 3,75-5 տոկոսի սահմաններում, հաճախ նույնիսկ ցածր էր կայսերական բանկի հաշվարկային տոկոսադրույքից:

Նույն տարիներին գյուղական տնտեսությունների վարկային կոոպերատիվները նշանակալիորեն զարգացան Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Շվեյցարիայում, Հոլանդիայում, Դանիայում, Բուլղարիայում և այլ երկրներում:

Գյուղական տնտեսություններին ստանադարված վարկերի մեծ չափերով աշխուժացումը նշանակալիորեն նպաստեց գյուղի արտադրական ներուժի զարգացմանը, գյուղատնտեսության ապրանքայնության մակարդակի աճին, միաժամանակ խթանեց գյուղատնտեսության սոցիալ-տնտեսական դիֆերենցման գործընթացը և դրանով իսկ պայմաններ ստեղծեց ոչ միայն կոոպերատիվների կազմակերպման, այլ նաև որոշ գյուղական տնտեսություններ խոշոր ֆերմերային արտադրության վերափոխման համար:

Վարկերի կողքին գյուղատնտեսության ոլորտում ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացման և գյուղական տնտեսություններում ապրանքայնության աճի մեկ այլ կարևոր կողմը հանդիսանում է անհատական տնտեսություններում թողարկված արտադրանքի իրացումը և այդ տնտեսությունները արտադրական նշանակության ապրանքներով մատակարարելու հիմնախնդիրների լուծումը:

Գյուղական շուկայից կտրված, տնտեսությունները չէին կարող լուծել վերոհիշյալ հիմնախնդիրները: Այդ պատճառով գյուղական տնտեսությունները կամ նշանակալի չափով հեռացված էին շուկայից, կամ նրանց ճանապարհը դեպի շուկա հատում էր վաշխառուական կապիտալը, այսինքն՝ վերավաճառողները և միջնորդները: Քաղաքային կապիտալի այս ներկայացուցիչների կողքին այդ շարքերը լրացնում են գյուղի ճարպիկ մանրավաճառները: Այս դեպքում ինչպես մեկը, այնպես էլ մյուսը գործում էին ոչ հոգուտ ապրանք արտադրողի և ոչ էլ սպառողի:

Գյուղատնտեսական ապրանքների և արտադրության միջոցների շուկա ազատ ու անկաշկանդ դուրս գալու անհրաժեշտությունն անցյալ դարի վերջին տասնամյակում, գյուղական տնտեսությունների վարկային կոոպերացիայի կողքին, բերեց գյուղում երկու դասական այլ սիպի՝ սպառման և մատակարարման կոոպերատիվների կազմակերպմանը:

Այս բնագավառում շատ երկրների շարքում առաջ անցան նաև Սկանդինավյան երկրները: 1880 թվականին Շվեդիայում ստեղծվեց կաթնամթերքի առաջին կոոպերատիվը (կարագի արտադրությունը)՝ անգլիական շուկա արտահանման նպատակով, իսկ երկու տարի անց այդ կարգի կոոպերատիվներ կազմակերպվեցին Դանիայում: 1887թ. այնտեղ սկսեց գործել եվրոպական մայրցամաքում առաջին անգամ կազմակերպված խոզ մորթող կոոպերատիվը, որն ինչպես կարագի կոոպերատիվը, իր գոյության առաջին տարից արտադրանքն ամբողջապես ուղարկում էր այն ժամանակվա ամենաքմահաճ շուկա՝ Անգլիա:

19-րդ դարի 80-90-ական թվականներին արագորեն կոոպերատիվ կազմակերպություններ հիմնվեցին մայրցամաքի գրեթե բոլոր երկրներում. մի երկիր մյուսից ակնթափորեն ընդօրինակեց կոոպերատիվների կազմակերպման փորձը: 20-րդ դարի սկզբին կաթի կոոպերատիվներն ամենուրեք տարածում գտան (1907թ. Դանիայում կոոպերատիվները միավորեցին կաթնատու անասուններ ունեցող տնտեսությունների 93 տոկոսը, կարագի ամբողջ արտադրությունը): Մի շարք երկրներում արագորեն տարածվեցին գյուղատնտեսական այլ արտադրանքների վերանշակման կոոպերատիվները (հացահատիկ, կարտոֆիլ, սերմացու, գինի, ծու և այլն):

1884թ. առաջին գյուղատնտեսական սինդիկատը Ֆրանսիայում և մասնագիտացված միավորումը Հոլանդիայում ստեղծելով վաճառահանման և մատակարարման կոոպերատիվների համատարած և հաստատուն համակարգեր, կոոպերատիվների նոր փուլի զարգացման սկիզբը դրեցին: Համեմատաբար կարճ ժամկետում կոոպերատիվները գյուղական արտադրանքի վաճառքի և իրենց անդամներին արտադրական միջոցներով մատակարարելու բնագավառում ապահովեցին էական առաջադիմություն: 1894-1911 թվականների ընթացքում Գերմանիայի մթերման-մատակարարման կոոպերատիվների շրջանառությունն ավելացավ 14, հանքային պարարտանյութերի առևտրումը՝ 11, իսկ անասնակերիինը՝ 23,5 անգամ:

Դարասկզբին հանդես եկան տեխնիկական առաջադիմության վերջին խոսքի համարժեք այնպիսի միավորումներ, ինչպիսիք են էլեկտրական և գյուղատնտեսական տեխնիկայի համատեղ օգտագործման կոոպերատիվները (համատեղ օգտագործվում էին, օրինակ, գոլորշիով աշխատող կալսիչ

մեքենաները): 1910թ. Գերմանիայում էլեկտրական կոոպերատիվներում ընդգրկված էր ավելի քան 10 հազար անդամ:

Անկասկած, գյուղատնտեսական տնտեսությունների կոոպերացիայի զարգացումը նպաստեց եվրոպական երկրների գյուղական տնտեսությունների առաջադիմությանը և ապահովեց մթերատվության բարձր մակարդակ: Այն երկրներում, որտեղ կոոպերացիան զարգացած էր 1909-1913 թթ. հացահատիկի բերքատվությունը և կովերի կաթնատվությունը նշանակալիորեն բարձր էր տվյալ երկրի միջին ցուցանիշներից: Այսպես, Դանիայում այդ տարիներին հացահատիկի յուրաքանչյուր հեկտարից միջին բերքատվությունը գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներում կազմեց 33 ցենտներ:

Գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի հիմնախնդիրները 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին մշտապես գտնվել են եվրոպական պետությունների իրականացրած տնտեսական քաղաքականության առանցքում:

3. ՖԵՐՄԵՐԱՅԻՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՄԱՆ ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԿԱՆՍԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԸՆԴՈՒՄՆԵՐԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Գյուղատնտեսության մեջ փոքր հողատերերի կոոպերացիայի կազմավորումը կյանքի կոչվեց՝ ելնելով մանր գյուղական տնտեսությունների և շուկայի միջև հաստատուն կապերի ստեղծման անհրաժեշտությունից: Ահա թե յնչու մանր արտադրության գործունեության կողմնորոշումը դեպի շուկա ցանկացած երկրում հանդիսանում է կոոպերատիվ շարժման օբյեկտիվ հիմքը: Միաժամանակ, գյուղատնտեսության արտադրության գործունեության բնագավառում նույնիսկ մեկ պետության ասիմաններում գոյություն ունեն տերիտորիալ առանձնահատկություններ: Այդ առանձնահատկություններն ավելի ցայտուն են դրսևորվում տարբեր երկրներում: Կոոպերատիվներն իրենց կազմավորման սկզբնական փուլում հանդես եկան որպես լոկալ մասշտաբի որոշակի տնտեսական ֆունկցիայի իրականացման համար ոչ մեծ թվով անձանց միավորումներ: Բնականաբար, գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները իրենց ծագման առաջին փուլում հարմարվում էին տեղական պայմաններին և կախված այս կամ այն երկրի տնտեսության վիճակից, ունեին նկատելի առանձնահատկություններ: Կոոպերատիվ գործունեության ավելի քան հարյուրամյա պատմությունը վկայում է, որ այսօր այդ առանձնահատկությունները ոչ միայն չեն անհետացել, այլ ավելի շուտ խորացել են ու ընդլայնվել: Այնուամենայնիվ, չնայած այն յուրահատուկ պայմաններին, որոնցում գործում են եվրոպական զարգացած երկրների գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, հնարավոր է առանձնացնել այն գլխավոր և սկզբունքային հատկանիշները, որոնք բնութագրում են տվյալ բնագավառի կոոպերատիվների գործունեությունը և հնարավորություն տալով բացահայտել դրանց տնտեսական էությունը:

Նախևառաջ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ կոոպերացիայի կազմավորումը արդյունաբերական և բանկային կապիտալի ներկայացուցիչներն ընդունեցին զրկաբաց, բնականաբար դրսևորեցին դրական մոտեցում, քանի որ կոոպերատիվների կազմակերպումը փոքր հողատեր գյուղացիներին հնարավորություն էր տալիս գործելու որպես ավելի խոշոր կոնտրագենտ, դրանով իսկ գյուղատնտեսության շրջանակներում ընդլայնելով արդյունաբերական ապրանքների վաճառքի և վարկաֆինանսական շուկան: Գյուղացիական փոշիացված մանր սեփականատերերը, որոնք Եվրոպայի մայր-

ցամաքում ձևավորվել էին ֆեոդալական կացութաձևի կործանումից հետո. թույլ չտվեցին ուղիղ կապ ստեղծել մի կողմից գյուղի արտադրող հսկայական զանգվածի, մյուս կողմից՝ արդյունաբերական և ֆինանսական կապիտալի ներկայացուցիչների միջև: Ապրանքադրամական այսպիսի կապի բացակայությունը խոչընդոտում էր գյուղական արտադրության առաջադիմությունը, դրսևում իսկ բացասաբար սնդրադառնալով երկրի սոցիալ-տնտեսական ընդհանուր զարգացման վրա: Այդ պատճառով, գրեթե ամենուրեք կոոպերացիայի կազմակերպիչներն օբյեկտիվորեն, անկախ իրենց սուբյեկտիվ աշխարհայացքային դիրքորոշումից (երբեմն գտնվելով նույնիսկ հակադիր դիրքերում) խթանում էին կոոպերացիայի ձևավորումը՝ ապրանք արտադրողների ուժերի հավաքագրման ճանապարհով:

Կոոպերատիվների կազմակերպման համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ կոոպերատիվ գործունեության ձևի կազմակերպման բոլոր օբյեկտիվ պայմանների առկայությունը դեռևս բավարար չէ դրանց կազմակերպումն իրականացնելու համար: Միաժամանակ, պատմությունը վկայում է, որ կոոպերատիվ ընկերությունների կազմավորման գործողությունների իրականացման սկզբունքները մշակել և կյանքի են կոչել ոչ թե իրենք՝ մասնավոր սեփականատեր գյուղացիները, այլ որպես կանոն, հասարակության այլ խավի ներկայացուցիչները (անհրաժեշտ է նշել, որ կոոպերատիվների կազմակերպիչները տարբեր երկրներում պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր են): Ներկա ժամանակաշրջանում մի շարք երկրներում, այդ թվում նաև Հայաստանում և Վրաստանում որպես այդպիսիք կարող են հանդիսանալ արդյունաբերության, առևտրի և ֆինանսական խմբերի գործարարները, գյուղի (թեկուզ և քաղաքի) մտավորականությունը: Եվրոպական երկրների կոոպերատիվների կազմակերպման պատմությունը ցույց է տալիս, որ կոոպերացիայի գաղափարը մշակվել և ներդրվել է գյուղական զանգվածներից դուրս կանգնած ուժերի կողմից: Այդ գործունեությամբ զբաղվում էին կրթված, գիտակ և անձնուրաց մարդիկ. որոնք գիտակցում էին համագործակցության նշանակությունը: Կոոպերացիայի կազմավորման պատմության մեջ նրանք ստացան «Հայր հիմնադիրներ» անվանումը: Մովորաբար, կոոպերատիվների կազմակերպիչները ունեւոր դասակարգի ներկայացուցիչներ էին՝ քաջատեղյակ գյուղացու հիմնահարցերին: Նրանք ցուցաբերում էին տնտեսական, հասարակական, քաղաքական, բարոյական և այլ կարգի տարատեսակ մոտեցումներ հողատեր գյուղացիների կոոպերացման հիմնախնդիրների լուծման նկատմամբ:

Մրանից ավելի քան հարյուր տարի առաջ եվրոպական երկրների գյուղացին չունեւոր զարգացման բարձր մակարդակ և իր փոքր կղզիացած

տնտեսության արտադրության պայմաններում ի վիճակի չէր սեփական ուժերով մշակել կոոպերացիայի կազմավորման գաղափարախոսություն: Այժմ. Հայաստանի գյուղական բնակչությունն ունի զարգացածության բարձր մակարդակ. որը նշանակալի չափով դուրսին կղարձնի կոոպերատիվների կազմակերպման գործընթացը, սակայն այն բավարար չէ ինքնակառավարման կարգով, սեփական ուժերով կոոպերատիվների գաղափարը մշակելու և իրականացնելու համար: Մյուս կողմից, հայ գյուղացին. որն այս հարյուրամյակում փորձեր է արել օգտվելու կոոպերատիվների գաղափարից և երկու անգամ խաբվել է նրա կազմակերպիչների կողմից. դժվարությամբ է ընդունում այս գաղափարի վերածնման հնարավորության մտահոգացումը: 1921-1925 թվականների կոոպերատիվների կազմակերպումից սրստիված գյուղացին կոլեկտիվացման հետևանքով կորցրեց իր փոքր սեփականությունը, իսկ 1986-1989 թվականների, այսպես կոչված, գորբաչովյան կոոպերատիվներն ազգաբնակչությանը, այդ թվում և գյուղացիներին քալանելու հիմք դրեցին:

Եվրոպայի մայրցամաքում կոոպերատիվների կազմակերպման նախաձեռնողները Սկանդինավյան երկրներում, Իռլանդիայում, Իտալիայում իրենց գործունեության ընթացքում ելնում էին կազմակերպված կոոպերատիվների տնտեսական նպաստակահարմարությունից, հաշվի առնելով կոոպերատիվի գործունեության կոնկրետ իրավիճակը՝ մշակում էին կանոնակարգեր, որոնք ապահովում էին հաստատուն շահութաբերություն:

Ռուսաստանի առաջադիմական կալվածատիրությունն ի նկատի ունենալով, որ կոոպերատիվները միջոց են գյուղացիներին աղքատությունից դուրս բերելու և նրանց տնտեսական վիճակը բարելավելու համար իր միջոցների նշանակալի մասը ծախսեց գյուղական վարկային կոոպերատիվներ ստեղծելու համար (օրինակ՝ Լուգինին եղբայրները):

1906-1913թթ. Ռուսաստանում լայն տարածում գտան մեր կողմից արդեն հիշատակված գերմանացի Ռ-աֆֆայգենի վարկային կոոպերատիվները: Վ. Ռ-աֆֆայգենի կոոպերատիվները պահպանելով բարձր բարոյական սկզբունքներ, Ռուսաստանում ապահովեցին տնտեսական բարձր արդյունավետություն:

Գերմանական կոոպերացիայի հայր Վ. Ռ-աֆֆայգենն իր ամբողջ գիտակցական կյանքը, հենվելով քրիստոնեա-էթնիկական բարոյական նորմերի վրա, նվիրել է կոոպերատիվների կազմավորմանը, որոնք լայն տարածում են գտել ոչ միայն Գերմանիայում և Ռուսաստանում, այլև Եվրոպայի մյուս երկրներում:

Ֆրանսիայի գյուղատնտեսության կոոպերացիայի ձևավորման օրորոցամայր, ֆրանսիացի հայտնի մտածող գրաֆ դե Ռոկինին, որ կոոպերացիայի մեջ տեսնում էր այն որժր, ինչն է վիճակի է խրանկու գյուղի սեփականատիրոջը, ոչ միայն պահպանելու, այլև բազմապատկելու հարստությունը, հաջողվեց բարձրացնել ամբողջ երկրի բարեկեցությունը:

Ռոկինին կոոպերացիան դիտարկելով որպես գյուղացի պրոֆեսիոնալների ասոցիացիա, նրա գերագույն նշանակությունը համարում էր այն, որ մի միավորման մեջ ընդգրկում է սոցիալական սարքեր իրավիճակում հայտնված մարդկանց:

Չարմանալի չէ, որ գյուղատնտեսական սինդիկատներն էլ սկզբանե Ֆրանսիայում (առանց թերագնահատելու գյուղացիների ինքնագործությունը) կազմակերպվեցին ոչ այնքան ազգաբնակչության ինքնագործունեության, որքան խոշոր հողատերերի հովանավորությամբ: Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության թույլատրվում էր մասնակցելու ոչ միայն մանր սեփականատեր գյուղացուն, այլ նաև խոշոր հողատերերին, որոնք անմիջականորեն չէին զբաղվում արտադրական գործունեությամբ: Այդ տարիներին ֆրանսիական գյուղական կոոպերատիվների գեկավարների անձնակազմում կարելի էր գտնել գյուղատնտեսական գիտության բազմաթիվ ներկայացուցիչների: Այս պայմաններում բացակայում էր կոոպերատիվի անդամների իրավահավասարությունը: Կոոպերատիվի անդամների նշանակալի մասը, կախված անդամավճարների չափից, գրկվում էին որոշիչ ձայնի իրավունքից:

Կոոպերատիվների կազմակերպման նախնական փուլում, այսինքն՝ անցյալ դարի երկրորդ կեսին, Գերմանիայի կոոպերատիվների կազմակերպումը և գործունեությունը քիչ բանով էր տարբերվում ֆրանսիականից: Գյուղացիական կոոպերատիվների կազմակերպումը և կառավարումը Գերմանիայում իրականացնում էին գյուղի հոգևորականությունը, տեղական կապիտալիստներն ու կալվածատերերը, դպրոցի այն դասատուները, ովքեր գտնվում էին խոշոր հողատերերի քաղաքականության ազդեցության օրբիտայում: Այդ պատճառով զարմանալի չէ, որ Գերմանիայի գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները գտնվում էին գյուղի ունևոր խավի և խոշոր հողատերի ազդեցության շրջանակներում: Խոշոր հողատերերի մասնակցությունը առանձնապես ցայտուն էր դրսևորվում կոոպերատիվ կազմակերպությունների միություններում, կոոպերատիվների կենտրոնական դրամարկդերում և կառավարման այլ մարմիններում:

Իտալիայի և Բելգիայի գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմավորումը (գլխավորապես վարկային կոոպերատիվներ) ավանդա-

բար մինչև այսօր էլ գտնվում են կաթոլիկ հոգևորականության և կղերական քաղաքական ուժերի ազդեցության շրջանակներում:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ կոոպերատիվների կազմակերպման նախաձեռնողների և կազմակերպիչների հաջողությունները գյուղական տնտեսությունների կոոպերացման բնագավառում, անկախ նրանց սուբյեկտիվ ձգտումներից, հիմնականում կախված էին նրանից, թե այդ գործընթացն արտացոլում է արդյոք տնտեսական զարգացման օբյեկտիվ պահանջները, այսինքն՝ բերում է գյուղում ապրանքադրամական հարաբերությունների զարգացմանը, գյուղական կոոպերատիվ կազմակերպությունների առաջընթացին, ամրապնդում է արդյոք դրանց կապը շուկայի հետ: Գյուղական կոոպերատիվների չափից դուրս քաղաքականացումը, զաղսփարայնությունը և բարոյազրկումը, ինչպես նաև դրանց հասարակական այլ կտրվածքները, ի հաշիվ տնտեսական բնույթի, վերջին հաշվով անկախ դրանց նախաձեռնողների անկեղծ առաջադիմական կանխատեսումներից՝ բերել է այդպիսի ձեռնարկումների ձախողմանը: Ցանկացած երկրի կոոպերատիվների կազմակերպման պատմությունը լեցուն է այդ կարգի օրինակներով:

Անկասկած, գյուղական տնտեսությունների կոոպերացման բնույթը, հաջողությունները և զարգացման մակարդակը նշանակալիորեն կախված են և որոշվում են այս կամ այն երկրում գոյություն ունեցող ընդհանուր քաղաքական համակարգի կառուցվածքով, այս կամ այն պահին էկոնոմիկայի կառավարման համակարգի դեմոկրատական կամ ռեակցիոն ռեժիմով: Այսպես, 19-րդ դարի վերջին Ռուսաստանում կոոպերատիվների կազմակերպմանը խիստ խոչընդոտում էր գործող կառավարման համակարգը և ընդհանուր քաղաքական մակարդակը:

Կոոպերացիայի զարգացման սկզբնական փուլում մի շարք սահմանափակումներ գոյություն ունեին կայսերական Գերմանիայում: 1898թ. կոոպերատիվային նոր օրենքի ընդունումով ոչ սահմանափակ պատասխանատվության պարտավորությունների և կոոպերատիվ միությունների կազմակերպման արգելակումների վերացումը նշանակալիորեն խթանեց կոոպերատիվ ընկերությունների կազմակերպումը և զարգացումը: 1907թ. Գերմանիայում գործում էին 23000 գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, որոնք միավորում էին գյուղական տնտեսությունների շուրջ 80 տոկոսը (այսինքն՝ ավելի քան 8 մլն մարդ): Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների ապրանքաշրջանառությունը կազմեց 3.5 մլրդ մարկ:

Կոոպերացիայի տեսության պատմությունը և պրակտիկան ուսումնասիրող գիտնականները հատուկ նշանակություն են տալիս այն դրական ազդե-

ցությանը, որը թողնում է կոոպերատիվ գործունեությունն այս կամ այն երկրի ազգաբնակչության կուլտուրական մակարդակի բարձրացման, մասնավորապես, արտադրողների ինտելեկտուալ պոտենցիալի զարգացման վրա: Այս գործոնի ազդեցությունն առանձնապես ցայտուն արտահայտվեց Սկանդինավյան երկրներում: Այս երկրներում, կոոպերատիվ գործունեության կազմակերպմանը և ներդրմանը զուգընթաց, դեռ սնցյալ դարի երկրորդ կեսին մտցվեց ձրի պարտադիր ուսուցում, որի շնորհիվ ամբողջ ազգաբնակչության, այդ թվում և գյուղական բնակչության կազմում անգրագետ մարդ զույթություն չունեք: Ամբողջ երկրով մեկ ոչ միայն գործում էին ընդհանուր հանրակրթական, այլև գյուղատնտեսական արհեստավարժական դպրոցներ, որոնք մեր այսօրվա չափանիշներով արտահայտված՝ հանդերձված էին գյուղատնտեսության ենթակառուցվածքի պրոպագանդան համակարգով:

Կոոպերատիվների կազմավորման ու զարգացման վրա նշանակալիորեն ազդում են նաև ազգային առանձնահատկությունները: Շվեդիայում, Նորվեգիայում, Դանիայում կոոպերատիվների կազմավորումը խթանում էր ոչ միայն ազգաբնակչության բարձր կուլտուրական մակարդակը, այլ նաև Սկանդինավյան ժողովրդին հատուկ համերաշխության՝ զգացումը, ազատամտությունը, ձեռներեցությունը: Գերմանիայում կոոպերատիվների կազմակերպման գործընթացը կանխորոշվեց գերմանացիներին հատուկ կարգապահությամբ: Այստեղ ի նկատի ունենք գերմանացիների կողմից հստակ մշակված կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության օրենքը, որտեղ կոոպերատիվներին յուրահատուկ կազմակերպչական սկզբունքների հիման վրա նախանշվում են գործունեության ուղղությունների հստակ ազդեցություններ: Սրա կողքին ֆրանսիացիների հատուկ ընդգծված անհատականությունը երկար ժամանակ խոչընդոտեց կոոպերացիայի զարգացմանն ու ամրապնդմանը: Կոոպերատիվների ակնհայտ շահութաբերության գաթակղումը մի կողմից և Ֆրանսիայի օրենսդրության մեջ ազգային առանձնահատկությունների հաղթահարումը մյուս կողմից, այս երկրում կոոպերատիվներին հնարավորություն տվեցին ստեղծելու իրենց ազգային կոոպերատիվ համակարգը:

Կոոպերատիվների հնարավոր վերածնունդը Հայաստանի Հանրապետությունում կպահանջի հաշվի առնել հայերի ազգային առանձնահատկությունները: Հայ ժողովուրդն ավելի քան հազար տարի չունենալով պետականություն և դրանից թխող ազգային գաղափարախոսություն, կոոպերատիվների կազմակերպման տեսանկյունից չունի որևէ ընդգծված ազգային առանձնահատկություն: Բռնագրավողների դաժանության և ծայրահեղ

աղքատության պայմաններում, գոյատևման անողոր պայքարում հայ ժողովրդի մոտ չի ձևավորվել համաշարված ազգային բնավորություն: Եթե մի կողմ թողնենք կարգ ու կանոնից խուսափելը և ֆրանսիացիների նման ընդգծված անհատականությունը, որոնք կխոչընդոտեն կոոպերատիվների կազմակերպմանը, հայ ժողովրդի մի մասի մոտ կարելի է նկատել բարձր ինտելեկտ, գրագիտության և կուլտուրական մակարդակ, մի ուրիշ մասի մոտ՝ համերաշխության զգացում, ազատամտություն, ուրիշների մոտ՝ ձեռներեցություն: Մենք չենք կարող լիովին հիմնվել որևէ ազգի կոոպերատիվների կազմակերպման փորձի կիրառման վրա, հետևաբար, անհրաժեշտ է, սինթեզելով բոլոր ազգերի փորձը, գտնել կոոպերատիվների կազմակերպման հայկական մոդելը: Ահա թե ինչու հայկական կոոպերատիվների ստեղծման գործընթացը կունենա իր բարդությունները, ինչպես օրենսդրական դաշտի ստեղծման, այնպես էլ կոոպերատիվների կառավարման կազմակերպչական հարցերը մշակելու իմաստով: Ենթադրում ենք, որ Հայաստանում կկազմակերպվեն բազմատեսակ կոոպերատիվներ՝ գյուղատնտեսության, առևտրի, սպասարկումների, արհեստագործության և այլ բնագավառներում:

4. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑՄԱՆ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱԼՅԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԽԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Եվրոպական երկրները, գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվ գործունեության ձևի տարբերություններով հանդերձ, իրենց ավելի քան հարյուր տարվա զարգացման և կատարելագործման ընթացքում անցել են որոշակի փուլերով, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձնանում է իր ուրույն բնութագրով:

Կոոպերատիվների գործունեության ձևի զարգացման նախնական փուլն սկսվում է առաջին կոոպերատիվների կազմակերպման պահից մինչև 19-րդ դարի վերջը: Այդ տարիները կոոպերատիվ կազմակերպությունների կազմավորման ժամանակներ էին, երբ ստեղծվում և փլվում էին առաջին կոոպերատիվ կազմակերպությունները, մշակվում և փորձարկվում էին նրանց գործունեության սկզբունքները: Այս փուլում յուրաքանչյուր երկրի կոոպերատիվ շարժման գաղափարախոսների և նախաձեռնողների կողմից հռչակվում էին կոոպերատիվների կազմակերպման խնդիրների լուծման մոտեցումների ընտրման առաջին անելիքները:

19-րդ դարի վերջից մինչև 20-րդ դարի 20-ական թվականները ընդգրկում է գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի կազմակերպման երկրորդ և կարևոր փուլը: Այս փուլում, մի քանի տասնամյակի ընթացքում, տեղի ունեցավ կոոպերատիվ կազմակերպությունների համախմբման իրական գործընթաց: Բոլոր եվրոպական երկրներում ստեղծվեցին խոշոր տարածքային-ճյուղային միություններ, որոնք տվյալ երկրի մասշտաբով, ճյուղային սկզբունքով, ընդգրկեցին բոլոր կոոպերատիվ կազմակերպությունները: Մի շարք երկրներում ստեղծվեցին ազգային կոոպերատիվ միություններ: Այս փուլում ձևավորվեցին կոոպերատիվների կենտրոնական վարկային հիմնարկություններ: Մի շարք երկրներում (Շվեդիա, Նորվեգիա, Դանիա, Հոլանդիա, Գերմանիա) կոոպերատիվ միավորումները նշանակալի դեր ունեցան ինչպես գյուղատնտեսության կոոպերատիվների վարկավորման, այնպես էլ գյուղատնտեսական արտադրանքի վերամշակման և իրացման (գլխավորապես կարագի և կաթնամթերքների արտադրության) բնագավառում: Այդ տարիներին կոոպերատիվներին պատկանող ձեռնարկություններում ձևավորվեցին դրանց կառավարման կազմակերպման սկզբունքները: Սկսեցին գործել գյուղատնտեսական արտադրության միջոցներ արտադ-

րող առաջին կոոպերատիվ ձեռնարկությունները (օրինակ՝ Հոլանդիայում՝ պարարտանյութ արտադրող գործարանները):

20-րդ դարի սկզբներին կոոպերատիվ ձեռնարկությունները հաստատակամորեն մուտք գործեցին պարենային ապրանքների վաճառքի շուկա, գրավելով ծանրակշիռ տեղ (մասնավորապես, անասնապահության արտադրանքի վաճառքի բնագավառում): Կոոպերատիվների կազմակերպման խնդիրները և նրանց գործունեության ձևերը տարեցտարի դուրս եկան ազգային սահմաններից և ընդունեցին միջազգային բնույթ: Այս իրադրությունում 1895թ. ստեղծվեց Կոոպերատիվների միջազգային ալյանսը, որով կոոպերատիվների միջազգային համագործակցության զարգացումը և փորձի փոխանակումը երկրների միջև դրվեց հաստատուն հիմքերի վրա: Կոոպերատիվ շարժումը Ռուսաստանում, այդ թվում՝ նրա հայկական նահանգներում, իր զարգացումն ապրեց մեր դարի առաջին տասնամյակում: 1907թ. Կրեմոնում կոոպերացիայի միջազգային ալյանսի հերթական կոնգրեսի անցկացման պահին, որտեղ հրավիրված էին նաև Ռուսաստանի կոոպերատիվների միությունները, Սիբիրի կաթնագործների արտելը արդյունավետ կոնտրակտ կնքեց անգլիական սպառողական կոոպերացիայի միության հետ, որը հետագա փոխադարձ հանդիպումների միջոցով հասավ պայմանավորվածության՝ Սիբիրի կարագը անգլիական շուկա արտահանելու համար:

Եվրոպական շատ երկրներում կոոպերատիվների մասին օրենսդրության մեջ 19-րդ դարի սկզբներին լուրջ փոփոխություններ են մտցվում, որը հնարավորություն է տալիս հստակություն մտցնել կոոպերատիվ գործունեության իրականացման գործում: Ըստ կոոպերատիվների կարգավիճակի և ճյուղային պատկանելիության՝ հանդես է գալիս կոոպերատիվ կազմակերպությունների առաջին «օրինակելի կանոնադրությունը», որն, ըստ էության, միջազգային ալյանսի կողմից տարբեր երկրների կոոպերատիվների աշխատանքային փորձի արդյունքների ամփոփումն էր:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին փորձ արվեց ընդլայնել կոոպերատիվների իրավահավասարությունները (օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայում և Շվեյցարիայում) և նրանց տալ պետական կազմակերպության ֆունկցիա՝ պարենամթերքով ազգաբնակչությանը մատակարարելու համար: Դա արվում էր պատերազմի ժամանակ սննդամթերքի պակասը հաղթահարելու, ինչպես նաև այն խնայողաբար օգտագործելու համար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո նկատելիորեն մեծացավ պետության ակտիվ միջամտությունը կոոպերատիվների կազմակերպման և ճյուղային միությունների ձևավորման, մասնավորապես գյուղական

տնտեսությունների (կոոպերատիվների) ամրապնդման բնագավառում: Այս գործընթացը հատկապես ցայտուն դրսևորվեց 30-ական թվականներին, որը նշանակալիորեն պայմանավորված էր 1929-1933 թվականների ճգնաժամի հանգամանքներով: Նախկինում չտեսնված ծանր ու երկարատև ճգնաժամի պայմաններում միլիոնավոր ֆերմերներ և գյուղական տնտեսություններ կանգնած էին կործանման եզրին: Պետական իշխանությունները զանգվածային գովազդ էին կազմակերպում կոոպերատիվ ընկերությունների ձևավորման և գործունեության կարգավորման օգտին: Կոոպերատիվների միությունների և ֆերմերային այլ հասարակական կազմակերպությունների հետ մեկտեղ պետական միջոցների հաշվին ստեղծում էին կազմակերպությունների գործունեությունը խթանելու, գործունեության բնագավառներն ընդարձակելու, նոր կոոպերատիվներ կազմակերպելու և գործող կոոպերատիվների անդամների թիվն ավելացնելու նախադրյալներ:

30-ական թվականների առաջին կեսում ամենակարճ ժամկետում ԱՄՆ-ում, պետական վարկի օգնությամբ, կազմակերպվեց էլեկտրակայանային կոոպերատիվների մի խոշոր կառույց, որն իր վրա վերցրեց էլեկտրաէներգիայի մատակարարումը գյուղական տնտեսություններին (ֆերմերներին): Այս կոոպերատիվները հետագայում դարձան ԱՄՆ-ի գյուղական տնտեսությունների տեխնիկական զինվածության կարևոր բաղադրամասը: ԱՄՆ-ի նախագահ Ռուզվելտի նոր տնտեսական քաղաքականության ծրագրի մեջ կոոպերատիվների կազմակերպումը և զարգացումը պատկառելի տեղ գրավեց: Կոոպերատիվների կազմակերպման և զարգացման գործընթացում վճռական նշանակություն ունեցավ պետական աջակցության ծրագիրը, որն ուղղված էր ֆերմերային վարկի օգնությամբ առաջին հերթին գյուղական տնտեսությունների (ֆերմերների) կոոպերատիվ համակարգի ձևավորմանը: ԱՄՆ-ի ֆեդերալ պահուստային համակարգի օժանդակությամբ նշանակալիորեն ակտիվացավ վարկային կոոպերատիվների գործունեությունը: Պետական աջակցության ծրագրի օգնությամբ ԱՄՆ-ի իշխանությունները շատ ֆերմերային տնտեսությունների համար թուլացրեցին «մեծ դեպրեսիայի» հարվածը:

30-ական թվականներին շատ երկրներում ստեղծվեցին գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի կենտրոնական ազգային կազմակերպություններ: Օրինակ, Շվեդիայում և Նորվեգիայում 30-ական թվականների կեսերին առկա էր ամբողջական ձևավորված գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի հստակ կենտրոնական համակարգ, որը կոոպերատիվների գործունեությունը կարգավորում էր մեկ ընդհանուր կենտրոնից և պետությունից ստանում էական աջակցություն: 30-ական թվականներին

Եվրոպայի մի շարք երկրների, մասնավորապես Նորվեգիայի, Շվեդիայի, Ֆինլանդիայի և Հոլանդիայի գյուղացիական կոոպերատիվները, գյուղատնտեսական արտադրանքների սպառման շուկայում գրավեցին գերակշիռ տեղ: Կաթնամթերքների և հացահատիկի սպառման շուկաներում համեմատաբար գերակշիռ դիրք գրավեցին գերմանական և ֆրանսիական կոոպերատիվները:

Առանձին երկրների շրջանակներում, տարբեր մակարդակների համար, կոոպերատիվների գործունեությունը կարգավորող կանոնադրությունները (սկզբնական, տարածքային, ճյուղային, ազգային և այլն) միասնականացվեցին: Գերակշիռ մեծություն կազմող կոոպերատիվներում հաղթանակեցին կոոպերատիվ շարժման դեմոկրատական, մասնավորապես, «մեկ անդամ մեկ ձայն» բաց անդամության և այլ սկզբունքները:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Գերմանիայում, Իտալիայում և գերմանացիների կողմից բռնագրավված երկրներում, որտեղ իշխում էր կառավարման բռնատիրական համակարգը, փլուզվեցին գյուղական կոոպերատիվների հիմնական սկզբունքները: Մակայն, ֆաշիստական տիրակալը կոոպերատիվների ճկուն համակարգն օգտագործեց պետական ֆունկցիաներ իրականացնելու, մասնավորապես, բնակչությանը պարենամթերքով ապահովելու համար: Կոոպերացիան, ըստ էության, դարձավ ֆաշիստական պետության բաղկացուցիչ մասը: Կոոպերատիվներն օգտագործվում էին որպես մատակարար-բաշխիչներ և գտնվում էին պետական համապատասխան կազմակերպության խիստ հսկողության տակ: Այդ տարիներին կոոպերացիայի հիմնական սկզբունքների փլուզումը չի կարելի բացատրել միայն ֆաշիստական կառավարման համակարգով, այն ընդհանրապես վերցրած պատերազմի հետևանքն էր: Այս մասին է վկայում այն, որ կոոպերացիայի սկզբունքները դադարեցին գործել այն երկրներում, որոնք Գերմանիայի կողմից բռնագրավված չէին (Մեծ Բրիտանիա, Շվեդիա, Շվեյցարիա):

Հետպատերազմյան առաջին տարիները (մինչև 50-ական թվականների կեսը) գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կորցրած դիրքերի և ջախջախված սկզբունքների վերականգնման ժամանակաշրջանն էին: Վերականգնվեցին ավանդուկյուն կոոպերատիվ գործունեության բնագավառները և ձևերը: Տեղի ունեցավ գյուղական տնտեսությունների (կոոպերատիվների) և վերադաս կազմակերպությունների գրաված տնտեսական դիրքերի ընդլայնում և ամրապնդում:

Գյուղատնտեսական (ֆերմերների) կազմակերպությունների էվոլյուցիոն զարգացման հաջորդ փուլը մոտավորապես սկսվում է 50- ական թվա-

կաննների կեսերից և ավարտվում 70-ական թվականներին: Համընդհանուր տեխնիկական առաջադիմության պայմաններում տեղի է ունենում գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներին պատկանող ձեռնարկությունների (ինչպես սննդի արդյունաբերության, այնպես էլ գյուղատնտեսության արտադրության համար արտասովորամիջոցներ արտադրող ճյուղերի) արդիականացում: Ձուգահեռ իրականացվում է կոոպերատիվ կազմակերպությունների կառուցվածքային արագ վերակառուցումների գործընթաց: Սկզբնական կոոպերատիվ փոքր ընկերությունների միաձուլումը վերածվում էր խոշոր ընկերությունների: Միաժամանակ կազմակերպվում էին նոր, խոշոր (հաճախ հսկա) կոոպերատիվ միավորումներ: Կոոպերատիվների կազմակերպումը և զարգացումը ընթանում էր ինչպես խորությամբ, այնպես էլ լայնությամբ. որը դրսևորվում էր մի կողմից բազմաբնույթ կոոպերատիվների կազմակերպման ձևով. մյուս կողմից՝ գործող կոոպերատիվների անդամների թվաքանակի ավելացումով:

Գյուղական կոոպերատիվների նվաճումներն այս փուլում տեղի էին ունենում դաժան մրցակցության պայմաններում, որը պահանջում էր գործունեության նպատակասլաց և արագ վերակառուցում, մարկետինգային հետազոտությունների ծավալում և ֆինանսական միջոցներով մանևերլու կարողություն: Մրցակցությունը լայն ծավալներ ընդունեց մսի, բանջարեղենի և մրգերի վերամշակման, ինչպես նաև առանձին գյուղատնտեսական ապրանքները երկրի ներսում և արտերկրում վաճառելու բնագավառներում: Էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածում նկատվեցին կառավարման ճկուն համակարգերի ներդրման (օրինակ՝ մենեջերության սկզբունքը, այսինքն՝ վարձու կառավարիչների և հաշվապահների համակարգի կիրառումը) և եկամտների բաշխման համակարգի կատարելագործման միտումներ: Այս պատճառով մեծացավ բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների պահանջը, և ամենուրեք ծավալվեց կոոպերատիվային ուսումնական հիմնարկությունների ստեղծումը և գործող հիմնարկությունների ընդլայնումը:

70-ական թվականներից սկսվեց գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի զարգացման նոր փուլ:

70-ական թվականների դաժան մրցակցության փորձը գյուղական կոոպերատիվ կազմակերպությունների առջև դրեց նոր հիմնախնդիրներ: Եվրոպական երկրների էկոնոմիկայում այդ տարիներին տեղի էին ունենում կառուցվածքային փոփոխություններ: Այս գործընթացում հաղթում էր նա, ով հմուտորեն օգտագործելով նորագույն սարքավորումները, ժամանակակից տեխնոլոգիայի և կառավարման նվաճումները, զանգվածային ինվեստիցիաներ արագորեն տեղափոխում էր գործունեության ոլորտից տեղամասերը:

և ժամանակակից տեխնիկայի պահանջների համաձայն արդիականացնում արտադրությունը: Առանձնահատուկ նշանակություն էր ստանում կապիտալի արագաշարժ կենտրոնացման և համակենտրոնացման յուրական հնարավորությունների օգտագործումը: Օրինակ, 80-ական թվականներին Կանադայի և ԱՄՆ-ի կոոպերատիվները երկրից հացահատիկի արտահանման բնագավառում դաժան մրցակցային պայքարի մեջ մտան այդ երկրների հացահատիկի արտահանման այլ հզոր միջազգային հեղինակավոր միավորումների: Կանադայի կոոպերատիվ կազմակերպությունները, որոնք ժամանակին կարողացել էին իրականացնել նյութա-տեխնիկական բազայի վերակառուցում, կարողացան պահպանել իրենց առաջատար դերը կանադական հացահատիկի արտահանման բնագավառում. ինչը չի կարելի ասել ԱՄՆ-ի կոոպերատիվ կազմակերպությունների մասին, որոնք այդ մրցակցության մեջ պարտվեցին և երկրից հացահատիկի արտահանման ծավալի մեջ նշանակալիորեն ընկավ կոոպերատիվների տեսակարար կշիռը:

80-ական թվականներին գյուղատնտեսական կոոպերատիվներին ենթակա ձեռնարկությունների կառավարման գործընթացում նկատվեցին նոր միտումներ: Օգտագործելով բաժնետիրական կապիտալի կազմավորման սկզբունքները՝ կոոպերատիվները հնարավորություն են ստանում յուրաքանչյուր ձեռնարկության բաժնետոմսերը կենտրոնացնել մեկ կամ մի քանի կոոպերատիվներում, այդպիսով հնարավորություն ստանալով ավելի հմտորեն և ճկուն հաշվի առնել շուկայի պահանջները և կոնյուկտուրայի արագ փոփոխությունները: Արագորեն մեծանում էր նաև կոոպերատիվներին ենթակա ձեռնարկությունների մասնակցությունը խստը բաժնետիրական ընկերություններին (անկախ նրանց կազմակերպչական և իրավական կարգավիճակից): Այլ կերպ ասած՝ կոոպերատիվներին ենթակա ձեռնարկությունների կապիտալը միախառնվում էր կոոպերատիվներին ենթակա ձեռնարկությունների, ոչ կոոպերատիվային, ազգային և արտերկրային կապիտալին: Այս ճանապարհով մեծանում է կոոպերատիվին ենթակա ձեռնարկության արտերկրային տնտեսական գործունեությունը:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ուժեղացումը հնարավորություն է տալիս պայքարելու իրենց տնտեսական դիրքերն ամրապնդելու համար, որն իրական հնարավորություն է ստեղծում թույլ չտալ օգտագործել կոոպերատիվ ընկերություններին քաղաքական նպատակներով: Այսօր եվրոպական երկրների կոոպերատիվ կազմակերպություններն էկոնոմիկայի չքաղաքականացված մեծ հատված են հանդիսանում:

Քանի որ էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածն առանձնահատուկ տեղ է գրավում եվրոպական երկրների տնտեսական համակարգում, անընդհատ

մեծամուծ է պետությունների աջակցությունը կոոպերատիվների գործունեության ակտիվացման և նրանց օրենսդրական (կանոնադրական) իրավունքների ձևավորման և պահպանման գործում: Վերջին տարիներին գյուղական տնտեսություններին (հատկապես Ֆրանսիայում և Գերմանիայում) լրջորեն սատարեց կոոպերատիվային արտադրա-տնտեսական գործունեության եղանակի ֆինանսական և այլ կարգի հարաբերությունների օրենսդրական կարգավորումը:

Միաժամանակ գրեթե ամենուրեք պետությունը գյուղատնտեսական կոոպերատիվներին տրամադրում է ֆինանսական օգնություն, ապահովում հարկային և այլ արտոնություններ, հատկապես, երբ կոոպերատիվների գործունեությունը վերաբերվում է գյուղատնտեսության հարակից ճյուղերին և այդ ճյուղերի հետ գյուղատնտեսության տնտեսական կապերը կազմակերպելուն: Առանձին դեպքերում գյուղատնտեսական կոոպերատիվների միությունները պետության կողմից ստանում են պետական ագրարային քաղաքականության նորմերը կյանքում տարածելու իրավասություններ, որով նշանակալիորեն մեծանում է նրանց հասարակական հեղինակությունը, ամրապնդվում տնտեսական անկախությունը:

Այսպիսով, գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվ կազմակերպություններն ավելի քան հարյուր տարվա ընթացքում խստագույն մրցակցության, տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակների մեծ տատանումներով և փոփոխությունների պայմաններում իրենց մեջ կենսական ուժ գտնելով և կոփվելով (ենթարկվելով ադապտացիայի) դարձան էկոնոմիկայի անփոխարինելի և կարևոր մասը: Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների արդյունավետ աշխատանքը, մարտունակ բանակի կողքին, հանդիսանում է հզոր հայրենիք ստեղծելու հենասյուններից մեկը:

5. ՍՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Սպառողական կոոպերացիայի պատմությունն սկսվել է անցյալ դարի առաջին կեսերից: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ մեկտեղ եվրոպական երկրներում, մասնավորապես Անգլիայում, սկսեց զարգանալ արդյունաբերությունը: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների հիմնադիրները բանվորներին աշխատանքի ընդունելու պարտադիր պայման էին համարում այն, որ նրանք իրենց ստացած աշխատավարձի հաշվից ձեռնարկության խանութից պետք է ձեռք բերեին բոլոր անհրաժեշտ ապրանքները: Այս պայմանները բոլորովին չէին բավարարում բանվորների սպառողական պահանջարկները: Խնդիրը լուծելու նպատակով բանվորները կազմակերպեցին սպառողական կոոպերատիվներ: Պայքարի միջոցով այդ սպառողական կոոպերատիվները հասան նրան, որ վերացրին բանվորների անհատական սպառումը հսկող ամեն տեսակ իրավական նորմեր: Բանվորական սպառողական կոոպերատիվները 19-րդ դարի 80-ական և 90-ական թվականներին լայն զարգացում ստացան Բելգիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ավստրիայում:

19-րդ դարի վերջերին բանվորական սպառողական կոոպերատիվները դուրս եկան այս տիպի կոոպերատիվների հասկացության սահմաններից և լայնորեն մասնակցում էին տվյալ երկրի մանրածախ ապրանքաշրջանառությանը: 20-րդ դարի սկզբներին դրանք կորցրին իրենց նախնական նշանակությունը, որը պայմանավորված էր ոչ միայն կոոպերատիվների ձեռք բերած նոր ֆունկցիայի (մանրածախ ապրանքաշրջանառություն), այլ նաև կոոպերատիվ շարժման ինտեգրացմամբ բանվորական սոցիալիստական շարժման հետ: Կոոպերացիայի գիտության հանրաճանաչ ներկայացուցիչ Վ. Թոթոմյանցն 1918թ. Պետրոգրադում լույս տեսած իր «Սպառողական կոոպերացիայի տեսությունը, պատմությունը և պրակտիկան» գրքում նշում է, որ Բելգիայի բանվորական սպառողական կոոպերացիայի ձևափոխման հիմնական պատճառը հանդիսացավ դրա հիմքում դրված Բելգիայի բանվորական սոցիալիստական կուսակցության «Մտքի ուժի և մկանների ուժի» հավասարության գաղափարախոսության դոգման: Ելնելով այս սկզբունքից, բելգիական սպառողական կոոպերացիայի ձեռնարկություններում մտցվեց աշխատանքի դիմաց վարձատրման հավասարեցված համակարգ՝

հաշվի չառնելով կառավարչության ծառայողների բարձր որակավորումն ու սևագործ բանվորների աշխատանքային ներդրումների տարբերությունը: Այս առիթով Վ. Թոթոնյանցն անթույլատրելի էր համարում բանվորական սոցիալիստական կուսակցության միջամտությունը, քանի որ անհիմն ձևով, առանց խղճի խայթ զգալու, բանվորական կոոպերացիայի ստացած շահույթի մեկ երրորդը հավաքագրվում էր կուսակցական դրամարկղ, որը նշանակալի չափով անկայունացնում էր կոոպերատիվների ֆինանսական վիճակը: 1906թ. բելգիական բանվորական սոցիալիստական կուսակցությունը հարբեցողության դեմ պայքար ծավալելու նպատակով արգելեց օդու վաճառքը բանվորական սպառողական կոոպերացիայի բոլոր խանութներում, պանդոկներում և սրճարաններում: Այս միջոցառումը նույնպես, ինչպես աշխատանքի դիմաց հավասար վարձատրման համակարգը, կուսակցությունը ստիպողական ձևով փաթաթեց բանվորական սպառողական կոոպերացիայի վրա, որը նրան վերջնականապես հասցրեց սնանկացման: Այդ միջոցառման պատճառով գրկվեցին եկամուտից, իսկ բանվորները դրանով չափավեցին և քիչ խմիչք օգտագործեցին, այլ իրենց փողերն առաջվա նման ծախսեցին Բելգիայի սոցիալական սպառողական կոոպերացիայի առևտրական, տնտեսական և հասարակական գործունեության «ժողովրդական տների» շրջապատում արագորեն կազմակերպված մասնավոր կեղտոտ պանդոկներում:

Այս ամենն իր գրքում մանրամասնորեն վերլուծելով Վ. Թոթոնյանցը հաստատականորեն պնդում է, որ կոոպերացիայի գլխավոր խնդիրն աշխատավոր զանգվածներին կուսակցությունների քաղաքականությունից զերծ պահելն է և կոոպերատիվ ոգով նրանց կրթության և դաստիարակման գործի իրականացումը: Խոսելով կոոպերացիայի հետ տարբեր կուսակցությունների առնչության խնդիրների շուրջ, նա պնդում է, որ կոոպերատիվները չեն կարող կարգավորվել կամ դեկավարվել որևէ կուսակցության կողմից: Վ. Թոթոնյանցը, վերլուծելով սպառողական կոոպերացիայի գործունեությունը Եվրոպայի այլ երկրներում, ընդգծում էր, որ բացառությամբ Իտալիայի, մյուս երկրներում նրանք չեն ենթարկվում որևէ կուսակցության: 1910թ. Իտալիայի կոոպերատիվ շարժման առաքյալներից մեկի՝ կոոպերացիայի հայտնի գիտնական Լուցոտտիի նախաձեռնությամբ, որն այդ տարիներին Իտալիայի պառլամենտի խոսնակն էր, ստեղծվել էր «Կոոպերացիայի բարեկամներ» պատգամավորական խումբը: Իրականում նշված խումբը կազմված էր քաղաքական գործիչներից, որոնք ներկայացնում էին տարբեր կուսակցություններ, սակայն հանդես էին գալիս որպես զուտ կոոպերատորներ:

Կոոպերացիայի, այդ թվում՝ սպառողական կոոպերացիայի, կազմակերպումը և զարգացումը Ռուսաստանում և Հայաստանում մանրամասն կվերլուծենք աշխատության հաջորդ բաժիններում, այս բաժնում նշենք միայն, որ սպառողական կոոպերատիվները, այդ թվում՝ բանվորական սպառողական կոոպերատիվները, որոնք Ռուսաստանում ավելի լայնորեն էին տարածված, հմտորեն օգտագործվեցին բոլշևիկների կողմից՝ իրենց քաղաքականության իրականացման նպատակով: 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում կոոպերացիայի ռուս դասականները, Տուգան-Բարանովսկու և Մասլովի հետ համատեղ, եվրոպական երկրների փորձի ամփոփման ու վերլուծման հիման վրա մշակեցին կոոպերացիայի, այդ թվում՝ սպառողական կոոպերացիայի, կազմակերպման ու գործունեության տեսական և գործնական սկզբունքները: Այստեղ առանձնակի տեղ էր գրավում բոլշևիկյան գաղափարների դեմ պայքարը: Նրանք միանշանակ մերժում էին սոցիալիզմի բոլշևիկյան գաղափարը, որտեղ ամբողջ տնտեսությունը, արտադրության բոլոր միջոցները կենտրոնացված էին պետության ձեռքում, գտնելով, որ այդ գաղափարի իրականացումը ոչ միայն կկաշկանդի աշխատանքի արտադրողականության բարձրացումը, այլ նաև միլիոնավոր մարդկանց զրկելով կոոպերատիվներ կազմակերպելու իրավունքից, նրանց կտանի դեպի աղքատություն: Վ. Թոթոնյանցը բոլշևիկների իշխանության գալու պահին զգուշացնում էր, որ այն սոցիալիզմը, որ կառուցվում է Ռուսաստանում, չեղում է սոցիալիզմի իրեն հայտնի տեսությունից, դա սոցիալիզմ չէ, եթե Քվեզզի-սոցիալիստական այդ երեխան տարիք առնի, մարդկությանը ընդհանրապես կվանի սոցիալիստական գաղափարից:

Եթե մի կողմ թողնենք 1921-25 թվականներին (նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման տարիներին), կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության արդյունքները, անհրաժեշտ կլինի ընդգծել, որ կոոպերատիվային գիտության դասականներ Տուգան-Բարանովսկու, Վ. Թոթոնյանցի, Չայանովի և Մասլովի կանխատեսումները իրականացվեցին: 20-ական թվականների կեսերից և 30-ական թվականներին Խորհրդային Միությունում վերացվեցին կոոպերատիվների բոլոր տեսակները, իսկ սպառողական կոոպերացիան ձևափոխվեց՝ պահպանելով կոոպերացիայի արտաքին հատկանիշները և, ըստ էության, դարձավ գյուղական առևտրի իրականացման պետական կառույց: Խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո անկախ պետություններում սպառողական կոոպերացիան իներցիայով շարունակում է գոյություն ունենալ և ոչ մի երկրում դեռևս չի դարձել շուկայական ենթակառուցվածք:

Սպառողական կոոպերացիայի կողմից իրականացվող մանրածախ առևտրի զարգացումը բազմաթիվ երկրներում 50-ական թվականներից սկսեց խոչընդոտվել և նկատվեց նրա աճի տեմպերի նշանակալի դանդաղեցում: Այս ամենի հիմնական շարժառիթները հանդիսացան նախ՝ գյուղատնտեսական և բազմաբնույթ կոոպերատիվների կողմից իրականացվող մանրածախ առևտրի ֆունկցիաների խորացումը և ընդլայնումը, այնուհետև խոշոր մոնոպոլիստական միավորումների մուտքը կոոպերատիվ մանրածախ առևտրի շուկա:

Սպառողական կոոպերացիայի առևտրական գործունեության ցածր տեմպը բոլորովին չի նշանակում մանրածախ առևտրի շրջանառության անկում կոոպերատիվների համաշխարհային շրջանակներում: Մանրածախ առևտրի մակարդակը բոլոր տեսակի կոոպերատիվների համաշխարհային համակարգում վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում գրեթե մնացել է նույն մակարդակի վրա: Գյուղատնտեսական և բազմաբնույթ կոոպերատիվներն այս ժամանակաշրջանում նշանակալիորեն մեծացրեցին գյուղատնտեսական հումքի և պարենամթերքի առքն ու վաճառքը: Համառ մրցակցության պայմաններում սպառողական կոոպերատիվները և նրանց միությունները գոյատևելու նպատակով իրենց հերթին սկսեցին լուծարել ոչ շահութաբեր միավորումները, արդիականացնել հնացածները, կառուցել մեծածախ առևտրի նոր բազաներ, գերխանութներ, ամենօրյա սպասարկման խանութներ, կատարելագործել օժանդակ ծառայությունները, գովազդը, ծառայությունների տեսակների բնագավառները, օգտագործել առևտրի առաջավոր ձևերը (օրինակ՝ ինքնասպասարկումը, որի ներդրման առաջնությունը Եվրոպայում պատկանում է շվեյցարական սպառողական կոոպերացիային):

20-րդ դարի երկրորդ կեսին սպառողական կոոպերատիվների կողմից իրականացվող մանրածախ առևտրի շրջանակների փոքրացումը փոխհատուցվեց բժշկական սպասարկման, տուրիզմի և հատկապես բնության պահպանման բնագավառներում ցույց տված ծառայությունների գծով կոոպերատիվների կազմակերպմամբ և զարգացմամբ: Օրինակ, Ճապոնիայում սպառողական կոոպերացիան հիմնականում զբաղվում է շրջակա միջավայրի «մաքուր» պահպանման հարցերով, ԱՄՆ-ում վերջին տարիներին սպառողական կոոպերատիվները պայքարում են «կյանքի որակի» պահպանման խնդիրներով: Սպառողական կոոպերացիայի բնագավառին են վերաբերում նաև բնակարանային շահագործման կոոպերատիվները: Այսպիսով, սպառողական կոոպերացիան ենթարկվում է նոր կառուցվածքային փոփոխությունների, որի շնորհիվ նրա կազմում մեծ տեսակարար կշիռ են

ձեռք բերում այն կոոպերատիվները, որոնց գործունեությունն առավել հասարակական բնույթ ունի: Սպառողական կոոպերացիան իր հասարակական նոր ֆունկցիաների ֆինանսավորումն ապահովելու նպատակով մանրածախ առևտրի շրջանառության մեջ պետք է պահպանի համապատասխան մակարդակ: Այդ կոոպերատիվների մանրածախ առևտրի տեսակարար կշիռի մասին վկայում են հետևյալ տվյալները. 25 տարվա ընթացքում (1960-1985) սպառողական կոոպերացիայի կողմից մանրածախ առևտրում իրականացրած ապրանքաշրջանառությունը երկրի ամբողջ մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության մեջ Մեծ Բրիտանիայում 12 տոկոսից նվազելով կազմեց 4,9 տոկոս, համապատասխանաբար Գերմանիայի սպառողական կոոպերացիայի բաժինը 4 տոկոսից՝ 3,4 տոկոս: 20 տարվա ընթացքում (1960-1980թթ.) սպառողական կոոպերացիայի կողմից մանրածախ առևտրում իրականացրած ապրանքաշրջանառությունը Ֆրանսիայում 4 տոկոսից իջավ և կազմեց 2,8 տոկոս, համապատասխանաբար Բելգիայում սպառողական կոոպերացիայի բաժինը 25 տոկոսից ընկավ և կազմեց 11 տոկոս:

Ֆինլանդիայում, որտեղ կոոպերատիվ մանրածախ առևտուրը երկրի ամբողջ մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության մեջ ուներ կայուն դիրք և վճռական նշանակություն, այնուամենայնիվ, թեև չնչին, բայց անկման միտում նկատվեց: Այսպես, Ֆինլանդիայի սպառողական կոոպերատիվների մանրածախ առևտրի տեսակարար կշիռը երկրի ապրանքաշրջանառության մեջ 1970թ. 33 տոկոսից իջավ և 1985թ. կազմեց 30 տոկոս:

Սպառողական կոոպերացիայի կողմից մանրածախ առևտրում իրականացրած ապրանքաշրջանառության անկման միտումը ինդուստրիալ զարգացած երկրներում բացատրվում է օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով:

Օբյեկտիվ (կամ արտաքին) պատճառները, որքան էլ տարօրինակ է, պայմանավորված են տնտեսության ու բնակչության ապրելակերպի վերելքով: Հասարակության սոցիալական կառուցվածքում նյութական տեսակետից ավելի ապահով խավի կտրուկ մեծացման հետևանքով արդյունաբերական զարգացած երկիրը դառնում է զանգվածային սպասարկման հասարակություն: Երկարատև օգտագործման ապրանքների զանգվածային արտադրությունը (ավտոմեքենաներ, սառցարաններ, հեռուստացույցներ, էլեկտրոնային հաշվիչ տեխնիկա և այլն) արմատապես փոխեց սպառման և արտադրման փոխադարձ հարաբերակցությունը՝ հօգուտ սպառման: Չանգվածային սպառողների բյուջեն դարձավ խոշոր բաժնետիրական ընկերությունների եկամտի հիմնական աղբյուրը: Բարձրորակ ապրանքների

վաճառքը զուգակցվում է բազմաբնույթ սերվիսով և իրացման արտոնյալ պայմաններով:

Սուբյեկտիվ պատճառներն անմիջապես կապված են ճկուն առևտրային քաղաքականության մշակման և իրականացման հետ: Հուսալի շահույթ ստանալու համար պահանջվում էր առևտրական գործունեության կենտրոնացում. վաճառվող արդյունաբերական ապրանքների կազմում նորածն ապրանքների կշռի մեծացում: Այս բոլորի կողքին խոշոր առևտրական ֆիրմաները 10 տոկոսի չափով գների զեղչ սահմանեցին: Ըստ էության, խոշոր առևտրական ֆիրմաները յուրաքանչյուր գնորդի ապրանքը գնելու պահին, 10 տոկոսի չափով, առձեռն շահաբաժին էին վճարում: Դա ծանր վիճակի մեջ դրեց բազմաթիվ սպառողական կոոպերատիվների, որոնք իլյենց անդամներին շահաբաժին էին տալիս մեկ անգամ: Այս պատճառով սպառողական կոոպերացիայի ավանդական սոցիալական արդար առևտրականի կերպարը (իմիջը) սկսեց փշրվել: Սպառողական կոոպերացիան սկսեց կորցնել իր նախկին հմայքը հատկապես միջին վճարունակ և երիտասարդ գնորդների մոտ:

Կոոպերատիվային միջազգային ալյանսի կողմից հրապարակված «Սպառողական կոոպերացիան փոփոխվող աշխարհում» հիմնարար հետազոտության մեջ ընդհանրացվեցին ինյուստրիալ զարգացած երկրներում սպառողական կոոպերացիայի կողմից մանրածախ առևտրում իրականացված ապրանքաշրջանառության տեսակարար կշռի անկման միտումների պատճառները, որոնք ըստ էության հանգում են հետևյալ եզրակացությունների.

Մանրածախ առևտրի բնագավառում, ուժեղ մրցակցության պայմաններում, սպառողական կոոպերացիայի համար թանկարժեք պերճանք էր նրա գործունեության «սոցիալական ասպեկտը»: Ի նկատի է առնվում սպառողական կոոպերացիայի համակարգի ոչ նպատակահարմար կառավարման գործող համակարգը, նրա ծառայություններում ուռճացած անձնակազմի առկայությունը, որոշումներ ընդունելու ոչ վճարակառուցությունը, զեղչով վաճառող խանութներ ստեղծելու դանդաղ կոոպերությունը, ծախսերի հնարավոր կրճատման ուղիներ փնտրելու բացակայությունը: Այս իրավիճակն ավելի էր վատթարանում, երբ «մարտադաշտում» իրենց շահերի համար մղված պայքարում տարածքային խոշոր սկզբնական սպառողական ընկերությունները վերածվում էին անկախ կենտրոնական մեծածախ առևտրի ընկերությունների և միությունների:

Սպառողական կոոպերացիայի գործերի ընդհանուր վատթարացմանը զուգընթաց մեծանում էր կոոպերատիվ միությունների և սկզբնական կոո-

պերատիվների կազմակերպչական կառուցվածքի վերափոխումների անհրաժեշտությունը: Այն ներառում էր կոոպերատիվային կառուցվածքային միավորների և կոոպերատիվային կապիտալի կենտրոնացման արագացումը:

Այսպես, 1979թ. Ավստրիայի սպառողական կոոպերացիայի ընկերությունները միավորվեցին և ստեղծեցին «Կոնգում-Ավստրիա» ազգային կոոպերատիվը: Սպառողական կոոպերատիվների ազգային միավորումներ կազմակերպվեցին Գերմանիայում, Շվեդիայում, Շվեյցարիայում:

«Սպառողական կոոպերացիան փոփոխվող աշխարհում» հետազոտության հեղինակներն առաջարկեցին սպառողական կոոպերացիայի հետագա զարգացման և նրա դիրքերն ամրապնդելու հետևյալ միջոցառումները, որոնցից կարևորվում են՝

- սեփական ֆինանսական ռեսուրսների հավաքագրումը, մասնավորապես՝ փայային մուծումների մինիմալ չափի ավելացում, կոոպերատիվի անդամների թվաքանակի սահմանափակման վերացում, շահութաբաժիններով փայաբաժիններն ավելացնելու, բաժնետոմսերի փոխառությունների թողարկումը, խնայողական հասուկ հիմնադրամների հիմնումը և այլն,

- սեփական արտադրության զարգացման արագացում, իսկ առևտրի ոլորտում, որպես ավելի եկամտաբեր գործառնություն, ավելացնել արդյունաբերական ապրանքների բաժինը,

- միջկոոպերատիվային միջազգային կոմերցիոն համագործակցության ընդլայնում այնպիսի կազմակերպությունների շրջանակներում, ինչպիսիք են ԵՎՐՈԿՈՌՊ-ը, ԻՆՏԵՐԿՈՌՊ-ը, Սկանդինավյան մեծածախ կոոպերատիվային ընկերությունը, կոոպերատիվների նախնային միջազգային կազմակերպությունը, միջազգային կոոպերատիվ բանկը և այլն,

- ընդլայնել համագործակցությունը պետական օրգանների և շահագրգիռ հասարակական կազմակերպությունների հետ:

Բազմաթիվ գիտնականների և սպառողական կոոպերացիայի պրակտիկ աշխատողների կարծիքով, սպառողական կոոպերացիայի հետագա զարգացումը պետք է ընթանա հետևյալ ուղիով:

1. Սեկ երկիր՝ մեկ սպառողական կոոպերացիա. առաջարկում են Ավստրիայի և Ֆինլանդիայի սպառողական կոոպերացիայի միությունները:

2. Խառը կոոպերատիվ-բաժնետիրական ընկերությունների կազմակերպում. առաջարկում են օգտվել գերմանական «ԿՈՌՊԱԳ» և Շվեդիայի ԿՖ կոնցեռն միավորումների փորձից, որտեղ կոոպերատիվների միությունը դառնում է հյունադիրների «Հոլդինգ-կենտրոնը» և բաժնետոմսերի զլխավոր սնօրինողը. իսկ կոմերցիոն կառավարումը հանձնում են վարձու մենեջերին:

3. Տնտեսական գործունեության դիվերսիֆիկացում. Առաջարկվում է, հիմնական ֆունկցիայի իրականացմանը զուգահեռ, ակտիվորեն զարգացնել ամեն տեսակի շահութաբեր գործունեություն, մասնավորապես տարբեր տեսակի ապահովագրական, բանկային գործերով, գյուղատնտեսական օժանդակ արտադրություն հիմնելով, զբոսաշրջիկության կազմակերպումով և այլն.

4. Արդյունավետ գործող ավանդական փոքր և խոշոր տարածքային սպառողական ընկերությունների պահպանում և զարգացում. առաջարկվում է ռեսուրսասիրել և օգտվել Գերմանացիների դորտմունդական, Ֆրանսիայի ստրասբուրգական կոոպերատիվների փորձից: Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի Նորվեգիայի ազգային սպառողական կոոպերացիայի փորձը, որտեղ մանրածախ առևտրի շրջանառությունը երկրի մանրածախ առևտրի շրջանառության մեջ վերջին մի քանի տասնամյակի ընթացքում դանդաղ, բայց անընդմեջ ավելացել է (1998թ. 11,5 տոկոս):

5. Համագործակցման խորացումն այն փոքր և միջին մասնավոր առևտրականների հետ, որոնք չեն ընկերակցում խոշոր մեծածախ և մեծածախ առևտրականության խմբերի հետ. Դա հնարավորություն է տալիս առևտրականներին համատեղ պայքարելու իրենց համար ընդունելի մեծածախ գների և մատակարարման պայմանների համար: Առաջարկվում է ռեսուրսասիրել Իտալիայի և Ճապոնիայի սպառողական կոոպերացիայի փորձը, որտեղ բազմաքանակ անկախ, մասնավոր խանութների առկայությունը և յլրանց թույլ մյութական բազան հնարավորություն է տվել այդ երկրների սպառողական կոոպերացիաներին պահպանելու իրենց դիրքերը արդյունաբերական և պարենամթերքների վաճառահանման շուկայում:

6. Կառավարման համակարգի կատարելագործում, սկզբնական կոոպերատիվ կազմակերպությունների կոմերցիոն ազատության ընդլայնում:

Կոոպերատիվային միջազգային այլանսի կողմից հրապարակված «Սպառողական կոոպերացիան փոփոխվող աշխարհում» գրքի հեղինակները, ամփոփելով իրենց հետազոտությունները, նշում են, որ սպառողական կոոպերացիայի զարգացումը փոփոխված անտեսության պայմաններում ոչ միայն հեռանկարներ ունի պահպանելու ձեռք բերած բնագծերը, այլև նրա հետագա գործունեության համար ստեղծվում են նոր պահանջմունքների բավարարման բնագավառներ:

Առաջարկվում է սպառողական կոոպերացիայի նոր պահանջների, կոոպերատիվների կազմակերպման խնդիրները պարզելու համար ռեսուրսասիրել Ճապոնիայի և ԱՄՆ-ի փորձը:

6. ԿՈՈՊԵՐԱՏԻՎ ՇԱՐԺՄԱՆ ԵՎ ՋԱՐԳԱՅՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ ԴԱՊՈՆՏԻԱՅՈՒՄ

Կոոպերատիվների կազմավորումը Դապոնիայում տեղի է ունեցել 19-րդ դարի վերջին քառորդում, երբ 1868թ. հեղափոխությունից հետո գյուղում սկսվեց կապիտալիստական հարաբերությունների արագ զարգացումը: Սակայն Դապոնիայում վաղուց ի վեր գործում էին տարբեր տեսակի կազմակերպություններ, որոնց կարելի է համարել ժամանակակից կոոպերացիայի նախատիպերը:

Դրանք եղել են ձկնորսների արտելներ, մետաքսագործների միավորումներ, ստացված բերքի վաճառքի կազմակերպություններ, փոխադարձ վարկավորման ընկերություններ և այլն: Ամենից շատ տարածված էին վարկավորման ընկերությունները (մոտ էիմկո), որոնք գործում էին հետևյալ սկզբունքով. որոշ թվով մարդիկ միավորվում էին և հավաքում այն չափի գումար, որն անհրաժեշտ էր դրանցից որևէ մեկին, այնուհետև ընկերության անդամներն անընդմեջ մուծում էին անդամավճար, մինչև որ դրանցից յուրաքանչյուրը ստանում էր նույն չափի գումար: Հերթականությունը սովորաբար որոշվում էր վիճակահանությամբ.

Ժամանակակից տիպի գյուղատնտեսական կոոպերատիվ կազմակերպություն Դապոնիայում կազմակերպվել է 1878թ. մետաքսի հումք վաճառելու նպատակով, որը հետագայում հիմնում է հումքի վերամշակման մի քանի գործարաններ և շարունակում գոյություն ունենալ մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Ավելի ուշ ստեղծվեցին թեյի որակի ստանդարտացման և առաքման, պարարտանյութերի համատեղ գնման, ինչպես նաև վարկային կոոպերատիվներ: 1898թ. երկրում գործում էր 346 կոոպերատիվ կազմակերպություն, որոնցից 114-ը զբաղվում էր վարկավորման գործառնություններով, 141-ը կոոպերատիվի անդամների կողմից արտադրված ապրանքների վաճառքով, հիմնականում թեյ և մետաքսահումք, որն այդ տարիներին Դապոնիայից արտահանված ապրանքների մեջ գերակշռող էր: Շատ կոոպերատիվներ, հատկապես վարկային կոոպերատիվները, ստեղծվում էին պաշտոնավարողների անմիջական ղեկավարությամբ:

Կոոպերացիայի վերաբերյալ ճապոնացիների օրենքը հաստատման ներկայացվեց արտաքին գործերի նախարարի և օրենսդրական բյուրոյի պետի նախաձեռնությամբ. Ուսումնասիրելով կոոպերատիվ գործունեութ-

յան եղանակը Չերմանիայում, նրանք առաջարկեցին օրենքի այնպիսի նախագիծ, որը շատ նման էր այդ օրենքին, համարյա ընդօրինակում էր, և միայն անվանումը մի փոքր փոխեցին՝ արտադրական ընկերությունների փոխարեն գրելով արտադրատնտեսական ընկերություններ:

Օրենքն ընդունվեց 1900թ. և բազմաթիվ փոփոխություններով հանդերձ գործեց մինչև 1943թ.: Այն նախատեսում էր կոոպերատիվ կազմակերպություններ ստեղծել երկրի տնտեսության բոլոր ճյուղերում, ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղերում: Կոոպերատիվներում կարող էին միավորվել գյուղացիներ, առևտրականներ, բանվորներ, ձկնորսներ, արդյունաբերողներ: Հավասար իրավունքով կոոպերատիվների անդամ կարող էր դառնալ ցանկացած անձ, անկախ սոցիալական դրությունից կամ զբաղմունքից: Օրինակ, կոոպերատիվի անդամներ գյուղում հանդիսանում էին ոչ միայն գյուղացիները (ինչպես սեփականատերը, նույնպես և վարձակալները), այլև կավաձատերերը, առևտրականները, բանվորները, բժիշկները: Կոոպերատիվ կազմակերպությունները կարող են լինել վարկային, մատակարարող, մթերող և արտադրական: Վերջիններին վերաբերում են նաև բնակչին արարական կոոպերատիվները, որոնք կազմավորվում էին գույքի, հասարակական բարիքների համատեղ օգտագործման և այլ նպատակների համար: 1921թ. կոոպերատիվների օրենքի հերթական փոփոխման ժամանակ այս կոոպերատիվներին սկսեցին անվանել «Մարքավորումների համատեղ օտագործման» կոոպերատիվներ: Կոոպերատիվներն իրենց գործունեության սկզբնական շրջանում հիմնականում զբաղվում էին միայն մի տեսակ գործունեությամբ, այսինքն՝ կամ արտադրանքի առաքումով, կամ վարկային գործառնություններով: Բնագավառը, սակայն, ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ընդլայնվեց: Այսպես, 1908թ. վարկային կոոպերատիվներին թույլատրվեց, վարկային գործառնություններին գույքնթաց, իրականացնել նաև այլ տեսակի գործունեություն: Տվյալ օրենքով կոոպերատիվ կարող էին կազմակերպել յոթ անդամների առկայության դեպքում: Կոոպերատիվի յուրաքանչյուր անդամ կարող էր ունենալ միայն մեկ ձայն՝ անկախ նրա փայի չափից: Կոոպերատիվի անդամների առավելագույն թիվը նրանց գործունեության սկզբնական շրջանում սահմանափակվում էր տասով, հետագայում այն թույլատրվեց հասցնել մինչև 30-ի, իսկ առանձին դեպքերում՝ մինչև 50-ի: Կոոպերատիվի շահույթը բախշվում էր՝ կախված նրա ընդհանուր կապիտալի կազմում փայային գումարի կամ յուրաքանչյուր անդամի կողմից կոոպերատիվի գործունեության մեջ մասնակցելու չափաբաժնից:

Կոոպերատիվ կազմակերպությունների համար օրենքում նախատեսված էին որոշակի արտոնություններ: Նրանք ազատվում էին եկամտահարկից, գրանցման դրոշմահարկից, պայմանագրերի կնքման և արհեստագործական հարկերից: 1910թ. հողագործա-արդյունաբերական հիպոտեկ և Խակեցյոզ գաղութային բանկերի վերաբերյալ օրենքի փոփոխությունների համաձայն, կոոպերատիվներն իրավունք ստացան այդ բանկերից առանց գրավ թողնելու վարկեր ստանալ: Միաժամանակ, 1911թ. այդ բանկերը պետական գանձարանից սկսեցին կոոպերատիվներին արտոնյալ վարկեր տրամադրել:

Կոոպերատիվ կազմակերպություններին, խոշոր արտոնություններ վերապահելու հետ մեկտեղ, պետությունը (օրենսդրությամբ) վարչական մարմիններին իրավունք վերապահեց կոոպերատիվների գործունեության վրա վերահսկողություն իրականացնել, կոոպերատիվները կազմակերպելու և կանոնադրությունը գործի դնելու համար նրանք պետք է թույլտվություն ստանային իշխանության տեղական մարմիններից: Կոոպերատիվների ընտրված նախագահը և վարչության անդամները հաստատվում էին ոստիկանության և նահանգապետի կողմից: Կոոպերատիվները սահմանված կարգով, իրենց գործունեության վերաբերյալ, հաշվետվություն էին ներկայացնում վարչական մարմիններին: Վերջիններն իրավունք ունեին կոոպերատիվներում ստուգումներ անցկացնել, դադարեցնել դրանց գործունեությունը, պահանջել պաշտոնեական անձանց վերլնարություն: Կոոպերացիայի հարցերով զբաղվելու նպատակով գյուղատնտեսության և անտառային տնտեսության նախարարություններում ստեղծվեցին հատուկ բաժիններ:

Այս բոլորով հանդերձ, 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում ճապոնիայում կոոպերացիան արագ թափով զարգացավ: 1900թ. գործում էին 21, 1905թ.՝ 1671, իսկ 1915թ.՝ շուրջ 11 հազար կոոպերատիվներ: 1915թ. կոոպերատիվների անդամների թիվը կազմեց 1,2 միլիոն մարդ՝ 1905թ. 69000 մարդու դիմաց: Կոոպերատիվների կազմավորումը և զարգացումը պայմանավորված էր ոչ միայն արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ընդհանուր զարգացումով, այլ նաև նպատակ ունեցող սեփականատեր գյուղացիներին աղքատությունից դուրս բերելու, գյուղատնտեսության պոտենցիալ հնարավորությունն օգտագործելու միջոցով բարձրացնել գյուղական տնտեսությունների ապրանքայնությունը և բարելավել ազգաբնակչության կենսամակարդակը:

Կոոպերատիվների արագ աճի կարևոր պայման հանդիսացավ 1905թ. կազմակերպված «Սեծ ճապոնիայի կոոպերատորների կենտրոնական

միությունը», որն ապահովելու էր սկզբնական կոոպերատիվների ղեկավարումը, իրականացնելու էր նրանց գործունեության կորդինացումը և վերահսկումը: Կենտրոնական միությունն իր աշխատանքները կազմակերպում էր կոոպերատիվների տեղական ասոցիացիաների միջոցով: «Մեծ ճակատիայի կոոպերատիվների կենտրոնական միությունը» և սկզբնական (տեղական) կազմակերպությունները համատեղ հսկայական աշխատանք կատարեցին կոոպերատիվների ինքնուրույնությունն ամրապնդելու և գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղղությամբ: Կենտրոնական միությունը երկրում ամենուրեք կազմակերպեց կոոպերատորների պատրաստման և վերապատրաստման դասընթացներ: 1925 թվականից սկսվեց «Ի՛ է նո խիկարի» (հայերեն նշանակում է «Տունդ լուսավորվի») ամսագրի հրատարակումը, որի տպաքանակը 1940թ. հասավ 1,2 միլիոնի: Այս մարմնի գործունեությանն աջակցելու նպատակով պետությունը տրամադրել էր դրամական օժանդակություն, ձգտելով նրա միջոցով իրականացնել իր ագրարային քաղաքականությունը:

20-ական և 30-ական թվականներին ամբողջ երկրով մեկ, ըստ տնտեսության առանձին բնագավառների (ճյուղերի), կազմակերպվեցին կենտրոնական համագային միություններ:

Այսպես, 1923թ. հիմնադրվեցին համաճապոնական մթերման ֆեդերացիան և կենտրոնական կոոպերատիվ բանկը, 1927թ. մետաքսահումքի վաճառքի համաճապոնական ֆեդերացիան, 1931թ. Համաճապոնական վաճառքի ֆեդերացիան և Համաճապոնական մետաքսագործական ֆեդերացիաները: Միաժամանակ այդ տարիներին ընդունվեցին օրենքներ առևտրական, ձկնորսական և արդյունաբերական կոոպերատիվների կազմակերպման վերաբերյալ: Արդյունաբերական կոոպերատիվների կազմակերպման օրենքի համաձայն, կոոպերատիվներին թույլատրվեց ունենալ համատեղ օգտագործման ձեռնարկություններ: Այդ օրենքը նշանակալիորեն ընդլայնեց կոոպերատիվների հնարավորությունները:

1936թ. սկզբնական կոոպերատիվ կազմակերպությունների քանակը, որոնք ստեղծվել էին 1900 թվականի կոոպերացիայի մասին օրենքով, կազմեց 15000, որոնցում ընդգրկված անդամների թիվը 6 մլն էր: Կոոպերատիվների գերակշռող մասը կազմակերպվում էին գյուղական վայրերում և փոքր քաղաքներում, ուր բնակչությունը այդ տարիներին հիմնականում գյուղացիներ էին:

Կոոպերացիայի արագ տեմպերով զարգացումը 30-ական թվականներին հիմնականում պայմանավորված էր 1929-1933 թվականի երկարատև տնտեսական ճգնաժամով, որի հետևանքով փոքր սեփականատեր գյուղա-

ցիները հայտնվեցին խոր աղքատության մեջ: Այդ պայմաններում կառավարող շրջաններում գյուղացիների խլրտումներից փրկվելու միակ միջոցը համարում էին կոոպերացիայի արագ տեմպերով զարգացումը: Բացի դրանից, բանակի շարքային կազմն այդ տարիներին գրեթե ամբողջովին համալրվում էր գյուղացիներով, որոնց բարոյական ոգու բարձրացումը կառավարող շրջանների համար կարևոր նշանակություն ուներ: Այս դեպքում նույնպես հիմնախնդրի լուծումը նրանք տեսնում էին կոոպերացիայի զարգացումը խթանելու մեջ: Այս հանգամանքներով կոոպերատիվ կազմակերպություններին տրամադրվեց նոր, լրացուցիչ արտոնություններ: 1930 թվականին կառավարությունը հռչակեց մի կանոնակարգ, ըստ որի համաճապոնական մթերման ֆեդերացիան իր կոոպերատիվների անդամների համար ստացավ դրամական օգնություն՝ տասը տարվա ընթացքում պարարտանյութ գնելու համար: Այդ նույն տարում կենտրոնական բանկը պետության միջոցներից կոոպերատիվներին արտոնյալ տոկոսադրույքներով սկսեց վարկ տրամադրել պարարտանյութ գնելու համար: Միաժամանակ կոոպերատիվներին թույլատրվեց փոքր ձեռնարկությունները ներգրավել իրենց կազմում:

Կոոպերատիվներին լայն արտոնություններ տրամադրելով հանդերձ, կառավարությունը նոր հնարավորություն ստացավ իրականացնելու իր ագրարային քաղաքականությունը: Այսպես, կոոպերատիվ կազմակերպությունների վրա դրվեց 1932թ. ընդունված գյուղատնտեսության վերականգնման ծրագրի կատարումը: Այդ կազմակերպությունների վրա դրվեց նաև փոքր ձեռնարկությունների հետ համատեղ աշխատանքների կազմակերպումը, որի համար կառավարությունը նրանց համապատասխան օգնություն ցույց տվեց՝ 1935թ. գյուղական արդյունաբերության խթանման մասին կանոնակարգով նախատեսված էր այդ ճյուղի կազմակերպումն իրականացնել գլխավորապես կոոպերացիայի ուժերով: Բրնձի բաշխման և ընդհանրապես պարենամթերքի վրա հսկողություն սահմանելու մասին օրենքներով (1940թ.), կոոպերատիվներին գյուղացիներից գյուղատնտեսական հիմնական արտադրանքներ մթերելու մեծաշնորհային իրավունք վերապահվեց: Այսպիսով, 30-ական թվականներին պետական տնտեսական քաղաքականությունն առավել մեծ չափերով իրականացվում էր կոոպերացիայի միջոցով:

Կոոպերացիան ընդամենը երկու տասնամյակի 1920-1940 թթ. ընթացքում դարձավ երկրի տնտեսության կարևոր հատվածը: Դա հնարավոր դարձավ կոոպերացիայի արագ զարգացման հետևանքով, որի մասին վկայում են հետևյալ տվյալները՝ 1925թ. կոոպերացիայի կազմում ընդգրկված

գյուղական տնտեսությունները կազմեցին երկրի ամբողջ գյուղական տնտեսությունների 48, 1931թ. 62, 1935թ. 72 տոկոսը: 1932թ. բոլոր գյուղերի միայն 15, իսկ 1938թ. 3 տոկոսը չէին ստեղծել կոոպերատիվներ: 30-ական թվականների կեսերին բոլոր պրեֆեկտուրաներում ավարտվեցին կոոպերատիվների ֆեդերացիաների ստեղծումը և ստորադաս կազմակերպությունների համախմբումը, որով և տեղի ունեցավ կոոպերատիվ կազմակերպությունների համաճապոնական կենտրոնական համակարգի ձևավորումը:

Կոոպերատիվների վերադաս կազմակերպությունների դերն այդ ժամանակ մեծացավ, նշանակալիորեն նպաստելով կոոպերատիվների գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը: Այսպես, եթե 1930թ. մթերման համաճապոնական կոոպերատիվների ֆեդերացիայի միջնորդությամբ զնվել էր ամբողջ պարարտանյութերի միայն 20 տոկոսը, ապա 1937թ. այն կազմեց 82 տոկոս:

1936թ. կոոպերատիվների միջոցով վաճառվեց գյուղատնտեսական ապրանքային արտադրանքի 18 տոկոսը և ձեռք բերվեց գյուղատնտեսության գնած ապրանքների 10 տոկոսը: Առանձին ապրանքների համար այդ ցուցանիշը նշանակալիորեն բարձր էր: Այսպես, 1934-36թթ. կոոպերատիվների միջոցով վաճառվել էր ավելի քան 27 տոկոս բրինձ և հացահատիկ և զնվել էր գյուղացիների կողմից ձեռք բերված պարարտանյութերի մոտ 40 տոկոսը: Կոոպերատիվների բաժինը գյուղի կողմից վերցրած ամբողջ վարկի գումարի մեջ կազմեց 17 տոկոս: Այդ տարիներին կոոպերատիվները գործնականում համատեղ գյուղատնտեսական աշխատանք չեն կատարել և գյուղատնտեսական գույքի համատեղ օգտագործումը հազվագյուտ բնույթ է կրել:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ինչպես ֆաշիստական Գերմանիայում և նրա բռնազրաված երկրներում, այնպես էլ Ճապոնիայում կոոպերատիվ կազմակերպությունն ի սկզբանե, որպես այդպիսին, դադարեց գոյություն ունենալ: Այսպես կոչված վերահսկման միությունները, որոնք ստեղծվեցին պատերազմի տարիներին, հոշոտեցին դեմոկրատական սկզբունքներով հիմնված ընկերությունները և կազմակերպությունները, այդ թվում նաև կոոպերատիվների համակարգը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո երկրում իրականացվեցին դեմոկրատական վերափոխումներ: Ընդունվեցին նոր օրենքներ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կազմավորման (1947թ.), սպառողական և ձկնորսական (1949թ.) և անտառտնտեսական կոոպերատիվների մասին (1951թ.):

Այս օրենքներով հաստատագրված հիմնական սկզբունքների համաձայն կոոպերատիվի անդամ դառնալը և կոոպերատիվից հեռանալը կատարվում էր կամավոր հիմունքներով. կոոպերատիվի յուրաքանչյուր անդամ ուներ մեկ ձայն, մեկ անդամի փայլը (եթե այդ կոոպերատիվը ուներ փայլային կապիտալ) սահմանափակ էր, շահույթը բաշխվում էր կանոնադրության համաձայն կախված փայլի քանակից և կազմակերպության գործունեության մեջ կոոպերատիվի անդամի մասնակցության չափից, պաշտոնատարներն ընտրվում էին ընդհանուր ժողովի որոշումով. կոոպերատիվները հանդիսանում էին իրավաբանական անձ, կոոպերատիվ կազմակերպությունը գրանցվում էր տեղական օրգանի կողմից:

Օրենքը նախատեսում էր վճռական և խորհրդակցական ձայն ունեցող անդամների առկայություն և սահմանում էր նրանց իրավունքները: Այսպես, վճռական ձայնով կոոպերատիվի անդամ կարող էին լինել միայն գյուղացիները: Խորհրդակցական ձայնով կոոպերատիվի մյուս անդամները որոշումների ընդունելուն իրավունք չունեին մասնակցել: Օրենքը թույլատրում էր ստեղծել սկզբնական կոոպերատիվներ և վերադաս կոոպերատիվ կազմակերպություն:

Կոոպերատիվներ կազմակերպելու համար պահանջվում էր որոշակի թվով անդամների համախմբում՝ Գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ կազմակերպելու համար՝ 15, սպառկոոպերացիայի համար՝ 20 մարդ, իսկ ֆեդերացիա կազմակերպելու համար բավարար էր երկու կոոպերատիվ: Այս կամ այն գործունեությամբ զբաղվելու համար նախատեսված էին սահմանափակումներ: Օրինակ, վարկային գործունեություն իրականացնելու իրավունք ունեին միայն այն կոոպերատիվները, որոնք ունեին փայլային կապիտալ (այն կազմակերպությունները, որոնք չունեին փայլային կապիտալ, իրենց ծախսերը ծածկում էին կանոնավոր կամ էպիզոդ կարգով վճարումների հաշվին), իսկ սպառողական կոոպերացիաները իրավունք չունեին աջակցելու որևէ քաղաքական կուսակցության:

Կոոպերատիվների նոր օրենսդրությամբ նախատեսվեց մի շարք ֆինանսական արտոնություններ, մասնավորապես, նրանք ազատվում էին գերբային տուրքից, շահույթի մասնակի հարկումից, տրամադրվում էր պետական օժանդակություն և արտոնյալ վարկ՝ Յուրաքանչյուր նոր օրենքի ընդունումը կամ գործող օրենքների փոփոխությունները հիմնականում ուղղված էին կոոպերատիվ կազմակերպությունների ամրապնդմանը, նրանց գործունեության բնագավառների ընդլայնմանը, պետական օժանդակության մեծացմանը: Այս պարագաներում, այդ ընդհանուր իրավունքները լիարժեք օգտագործելու համար օրենսդրությամբ միաժամանակ նախատեսվում էր պետական մարմինների հսկողության ուժեղացումը:

Ֆեդերացիաները ստեղծվում էին ինչպես պրեֆեկտուրայի, այնպես էլ երկրի մասշտաբով: Որպես կանոն, նրանք ղեկավարում էին մի որևէ տեսակի գործունեությամբ զբաղվող կոոպերատիվների: Տարբեր տեսակի կոոպերատիվների ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնում էին համաձայնական կենտրոնական միությունները, որոնք միաժամանակ, մասնավորապես միջազգային ասպարեզում, ներկայացնում էին կոոպերատիվ կազմակերպությունները կոոպերատիվների Միջազգային այլամսին:

Ամենատարածված գործունեությունները, որոնցով առավելապես զբաղվում էին կոոպերատիվները, հանդիսանում էին ավանդների ընդունումը և վարկերի տրամադրումը, արտադրված արտադրանքի իրացումը, անհրաժեշտ նյութերի մթերումները կոոպերատիվի անդամներին, առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով մատակարարումը (այն իրականացնում էր ոչ միայն սպառողական կոոպերացիան), կոոպերատիվների արտադրանքի պահպանումը, տեղափոխումը և մշակումը, մեքենաների և սարքավորումների համատեղ օգտագործումը, արտահանման-ներմուծման գործառնությունները, ինչպես նաև կուլտուր-կենցաղային սպասարկումները: Կոոպերատիվի ծառայություններից կարող էին օգտվել անձինք, որոնք կոոպերատիվի անդամ չեն, սակայն նրանց մասնակցությունը որոշակիորեն սահմանափակվում էր օրենսդրությամբ և կոոպերատիվների կանոնադրության դրույթներով:

Կոոպերատիվ կազմակերպությունների շրջանակներում թույլատրված էր ստեղծել, այսպես կոչված, համատեղ ձեռնարկություններ, երբ կոոպերատիվի անդամները, տվյալ համատեղ տնտեսության շրջանակներում, միասին իրականացնում են տարբեր տեսակի աշխատանքներ, օգտագործում են արտադրական հրապարակները և սարքավորումները:

Կոոպերատիվ կազմակերպությունների հիմնական վարկային օրգանը հանդիսանում էր գյուղատնտեսության և անտառային տնտեսությունների կենտրոնական կոմերցիոն բանկը (երկրի ամենախոշոր բանկերից մեկը), որը 1988թ. ակտիվների գումարով և դեպոզիտներով երկրում գրավում էր 7-րդ տեղը: Մինչև 70-ական թվականները այդ բանկը հանդիսանում էր կիսապետական հիմնարկություն, սակայն աստիճանաբար ձեռք բերեց ֆինանսական անկախություն, իսկ 1988թ. սովորական կոմերցիոն բանկերի կարգավիճակ: Առևտրական և արդյունաբերական կոոպերատիվների կենտրոնական բանկ (ուճի կիսապետական բնույթ) և գյուղատնտեսության, անտառտնտեսության և ձկնարդյունաբերության կոոպերատիվները վարկավորող պետական կորպորացիա:

80-ական թվականների վերջին երկրում գործում էին 8000 գյուղատնտեսական, 4,2 հազար ձկնորսական, 1,7 հազար անտառային, 1,3 հազար սպառողական, շուրջ 40 հազար փոքր և միջին ձեռնարկությունների կոոպերատիվներ:

Մինչև պատերազմը բոլոր տեսակի կոոպերատիվների համակարգում, ամենից առավել նշանակություն ունեին գյուղատնտեսական կոոպերատիվները: Այժմ դրանք հանդիսանում են ճապոնական գյուղի անբաժանելի մասը՝ իրենց գործունեությամբ ընդգրկելով գյուղատնտեսական կյանքի և արտադրության բոլոր բնագավառները, դրանով իսկ ներազդելով պետության ազդարային քաղաքականության ձևավորման վրա: Գյուղում ներկա ժամանակաշրջանում կոոպերատիվների համակարգում հիմնական դեր են խաղում համալիր կոոպերատիվները, որոնք զբաղվում են տարբեր տեսակի, այդ թվում՝ վարկային գործունեությամբ: Նման կոոպերատիվների անդամ են հանդիսանում գրեթե բոլոր գյուղական տնտեսությունները:

Գյուղական կոոպերատիվների գործունեության բնագավառը շատ լայն էր: 80-ական թվականների վերջերին կոոպերատիվ կազմակերպությունների ավանդները կազմեցին գյուղական տնտեսությունների ամբողջ ավանդների կեսից ավելին: Դա նշանակալիորեն պայմանավորված էր պետական պատվերով վաճառված գյուղատնտեսական արտադրանքի վճարման համակարգով, ըստ որի, վաճառքից հասանելիք գումարն արտադրողից փոխանցվում էր կոոպերատիվին՝ ավանդի տեսքով՝ արտադրողի հաշվին: Կոոպերատիվների վարկային պարտավորությունները կազմում են գյուղատնտեսական ամբողջ վարկի պարտավորությունների գրեթե կեսը, որից երկու երրորդը ցածր տոկոսադրույքներով արտոնյալ վարկերն էին: Այս կարգի վարկեր տրամադրելիս նշանակալի է պետության դերը: Գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում էր գտնվում գյուղատնտեսական ասպահովագրական ամբողջ մուծումների շուրջ 37 տոկոսը:

1986թ. տվյալներով համալիր կոոպերատիվների միջոցով վաճառվել է գյուղատնտեսական արտադրանքի ավելի քան 60 տոկոսը, այդ թվում՝ բրնձի 80, այլ հացահատիկային արտադրանքի 70, կոկոնների 67, բանջարեղենի՝ 48, մրգերի՝ մոտ 80, թարմ կաթի 18, բրդի 42, խոզի մսի 37 տոկոսը: Եթե այս բոլորին ավելացնենք մասնագիտացված կոոպերատիվների (որոնք սովորաբար վաճառում են միայն մի որևէ ճյուղի արտադրանք) վաճառքը, ապա բոլոր տեսակի կոոպերատիվների վաճառքի ընդհանուր բաժինը կդառնա գերակշռող:

Նշված կոոպերատիվներն իրենց արտադրանքը հաճախ իրացնում են նաև համալիր կոոպերատիվների միջոցով, քանի որ նրանք միաժամանակ հանդիսանում են նաև նրանց անդամը:

Կոոպերատիվների համակարգում ոչ մեծ տեղ ունեն ձկնեղեն արտադրող կոոպերատիվները: Շատ ձկնորսներ միաժամանակ գյուղատնտեսական և անտառտնտեսական կոոպերատիվներում անդամներ են և օգտվում են նրանց ծառայություններից: Այս պատճառով բազմաթիվ կոոպերատիվների անդամները կայուն չեն: Անդամների թիվը (ներառյալ խորհրդակցական ծայր ունեցող անդամները) կազմում է շուրջ 1 մլն մարդ, թույլատրվում է նաև կրկնակի անդամությունը: Չկնեղենային տնտեսության կոոպերատիվները հանդիսանում են առաջնային կազմակերպություններ մերձավոր ջրերում ձկնորսության իրավունք ստանալու համար: Այնուամենայնիվ, ձկնորսությամբ զբաղվող գյուղերում ձկնեղենի կոոպերատիվները հանդիսանում են տնտեսական կյանքի կենտրոնը:

Երկրի տնտեսությունում կարևոր դեր ունեն անտառտնտեսության բնագավառում կազմակերպված կոոպերատիվները, որ ընդգրկում են նրանում զբաղված բոլոր ծխերի 3/4 տոկոսը: Դրանց մեծ մասը միաժամանակ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների անդամ են: Անտառտնտեսության կոոպերատիվներն ընդգրկում են մասնատերերի կողմից զբաղեցրած ամբողջ տարածությունների ավելի քան 80 տոկոսը: Այս բոլոր կոոպերատիվներն ունեն բանվորական բրիգադներ, որոնցում ընդգրկված է այդ ճյուղի վարձու բանվորների ընդհանուր թվի շուրջ կեսը: Անտառտնտեսության կոոպերատիվները խոշոր ծավալի աշխատանքներ են կատարում անտառատնկման բնագավառում, որոնք մենաշնորհային դիրք ունեն այդ ենթաճյուղի արտադրանքի վաճառքի շուկայում:

Չնայած փոքր և միջին ձեռնարկությունների կողմից կազմակերպված կոոպերատիվների հսկայական զանգվածին, այդ ձեռնարկությունների ընդհանուր գործունեության մեջ վերջիններս մեծ դեր չեն խաղում: Հիմնականում դրանք փոքր կազմակերպություններ են և ձեռնարկությունների համար իրականացնում են տարբեր տեսակի մասնագիտացված ծառայություններ:

Վերջին տասը տարիների ընթացքում լայն զարգացում ստացան մատակարարման, առաքման և վարկավորման գործառնությունները, որոնցով զբաղվում է երկրում գործող կոոպերատիվ կազմակերպությունների կեսից ավելին: Կոոպերատիվների միջոցով գյուղացիներն ստանում են արտադրատեխնիկական նշանակության ապրանքների 40-50 տոկոսը, այդ թվում՝ հանքային պարարտանյութերի ավելի քան 90, գյուղատնտեսական մեքենաների, վառելիքի և խտացված կերի մինչև 50 տոկոսը: Անհրաժեշտ է նշել, որ մատակարարման և առաքման գործունեության ընթացքում սկզբնական կոոպերատիվները բավականին լայն չափով օգտագործում են իրենց վերադաս կազմակերպության հնարավորությունը:

Սպառողական կոոպերացիան սկսել է զարգանալ 70-ականներին. որը հիմնականում կապված է շրջակա միջավայրի ոչ բարվոք վիճակի, մասնավորապես գյուղատնտեսության արտադրանքի մեջ բիմիական մնացորդներ հայտնաբերելու, փշացած կամ անորակ ապրանքների առաքումը կանխելու հետ: Կարճ ժամկետում նրանք դարձան ամենազանգվածային կազմակերպությունները ընդգրկելով 20 մլն մարդ, հիմնականում՝ կանայք: Նրանք ապահովում են իրենց սպառողների ամենօրյա ապրանքների պահանջարկը, իրականացնում՝ վաճառվող ապրանքների փորձաքննություն, ունեն իրենց խանութները, իրենց անդամներին ցույց են տալիս ֆինանսական օգնություն: Նրանք անմիջապես կապ են ստեղծում գյուղատնտեսական կոոպերատիվների հետ էկոլոգիապես մաքուր արտադրանք ձեռք բերելու համար: Սպառողական կոոպերացիայի նպատակը ոչ թե ապրանքների գների էժանացումն է, որը դրված է այդ նպատակի հիմքում, այլ նրա ծագման հետ կապված այլ ապրանքների որակի բարելավումը:

Կոոպերատիվների մի մասը վաճառվող ապրանքների ավելացված արժեքը մեծացնելու նպատակով զբաղվում է դրանց մշակումով և վերամշակումով: Ամբողջապես վերցրած վերջին տասը տարիների ընթացքում այդ կարգի ապրանքների վաճառքի տեսակարար կշիռն ամբողջ վերամշակող արդյունաբերության արտադրանքի մեջ անընդհատ մեծանում է:

Կոոպերատիվների գործունեությունը, վերջին տասը տարիների ընթացքում, բնութագրվում է երկրի էկոնոմիկայի տարբեր ճյուղերում նրանց դերի ու նշանակության մեծացումով: Ավելանում է տարբեր տեսակի կոոպերատիվների թվաքանակը, ընդարձակվում նրանց գործունեության բնագավառներն ու ծավալները, ամրապնդվում ֆինանսական վիճակը և, դրան համապատասխան, նաև նրանց ազդեցությունը սեփականատերերի արտադրական գործունեության վրա:

Անընդհատ մեծանում է կոոպերատիվների դերն արտադրական ծառայությունների և արտադրական կոոպերացման իրականացման գործընթացում: Տարբեր տեսակի կոոպերատիվների միջև զարգանում է համագործակցությունը համատեղ միջոցառումներ և գործունեություն իրականացնելու, նյութատեխնիկական, տեղեկատվական, ֆինանսական միջոցներն օգտագործելու ուղղությամբ: Կոոպերատիվներն իրենց տրամադրության տակ ունեն արևադարձային, տեղամասեր՝ բանջարեղենի, մրգերի և այլ ապրանքների հավաքման ու կարգավորման համար, վերանորոգման արհեստանոցներ, պահեստային տնտեսություններ, գյուղատնտեսական մեքենաներ, տնտեսական տարածքներ և տարբեր տեսակի սարքավորումներ, համակարգչային տեխնիկա համատեղ օգտագործման նպատակով: Կոոպերա-

տիվներն առանձին տնտեսությունների միջև դաշնության աշխատանքների համաձայնագրեր կազմելու դեպքում իրականացնում են միջնորդական գործունեություն, կոոպերատիվների անդամների հանձնարարությամբ կատարում են նրանց համար անհրաժեշտ աշխատանքներ:

Սկզբնական կոոպերատիվները և նրանց ֆեդերացիաները հանդես են գալիս որպես ագրոքիզնեսի ձեռնարկությունների փայտերեր: Այսպես, խտացված կեր արտադրող ձեռնարկություններն անմիջապես կապված են գյուղատնտեսական կոոպերատորների համաձայնական ֆեդերացիայի հետ: Այս պատճառով կոոպերատիվները վերջին տարիների ընթացքում ավելի շատ հանդես են գալիս որպես ագրոարդյունաբերության ինտեգրացիայի կրողներ:

Կոոպերատիվներն իրականացնում են իրենց անդամների կուլտուրկենցադային սպասարկումը: Սոցիալ-կուլտուրական սպասարկման խորհուրդների միջոցով կազմակերպում են հարսանեկան հանդեսներ, հուղարկավորություններ, մարզային մրցումներ, տոնակատարություններ, տոնավաճառներ, դասընթացներ, ունեն իրենց հանգստյան տները, հիվանդանոցները, պոլիկլինիկաները, իրենց հատուկ ուսումնական հիմնարկները և մեծ քանակությամբ հրատարակչություններ: Կոոպերացիայի եռամյա կենտրոնական դպրոցը յուրաքանչյուր տարի ավարտում է շուրջ հազար մարդ:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիան հանդիսանում է երեք միջազգային կազմակերպությունների կոոպերացիայի միջազգային ալյանսի, գյուղատնտեսության արտադրողների միջազգային ֆեդերացիայի, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների գյուղատնտեսության վերակառուցմանն աջակցող կազմակերպության անդամ: Գյուղատնտեսության կոոպերատիվների համաձայնական միությանը կից գործում է Ասիայի երկրների գյուղատնտեսության կոոպերացիայի զարգացման ինստիտուտ:

Ներկա ժամանակաշրջանում կոոպերատիվների առջև դրված են լուր խնդիրներ, ինչպես իրենց տնտեսական գործունեության ամրապնդման և այնպես էլ գյուղական տնտեսությունների արդյունավետության բարձրացման բնագավառում:

7. ՖԵՐՄԵՐԱՅԻՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՆ ԱՄՆ-ՈՒՄ

Ֆերմերային կոոպերացիան ԱՄՆ-ում շատ կողմերով տարբերվում է աշխարհի այլ երկրների կոոպերացիաներից. Անցնելով ձևավորման յուրահատուկ ուղի, ամերիկյան կոոպերացիան ներկա ժամանակաշրջանում ներկայացնում է գյուղմթերքներ արտադրողների տեղական և ազգային մակարդակով միություններ, որոնք համատեղ կազմավորված՝ վերանշակում և վաճառում են գյուղատնտեսական արտադրանքը:

Կոոպերատիվների քանակով և նրանցում զբաղված անդամների թվով ֆերմերային կոոպերատիվները վարկային կոոպերատիվներից հետո գրավում են երկրորդ տեղը: 90-ական թվականների վերջերին ԱՄՆ-ում գործում էին 41 հազար տարբեր տեսակի կոոպերատիվներ, որոնցից 11 հազարը հանդիսանում էին ֆերմերային կոոպերատիվները: Կոոպերատիվ հաստիքում ընդգրկված շուրջ 90 մլն կոոպերատորներից 11 միլիոնը ֆերմերային կոոպերատիվի անդամներ էին:

Ամերիկյան ֆերմերային կոոպերացիան կարևոր տեղ զբաղեցնելով երկրի էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածում, միաժամանակ չի ստացել այնպիսի բնույթ, որը հատուկ է Արևմտյան Եվրոպայի, հատկապես այն երկրների կոոպերատիվներին, որոնք ավանդաբար գյուղատնտեսական թեքում ունեին, զարգանում էին բավականաչափ ինտենսիվ (օրինակ՝ Հյուսիսային Եվրոպայում, Իտալիայում):

Պրակտիկական ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսության բնագավառում կոոպերացիան արագ զարգանում է այնտեղ, որտեղ գերակշռում են փոքր և միջին գյուղական տնտեսությունները: Որքան փոքր է երկրի ֆերմերային տնտեսությունը, այնքան դժվար է անհատական գյուղատնտեսական արտադրողին մի կողմից պայքարել շուկայի համար և մյուս կողմից հաղթահարել միջնորդական կապիտալի անընդմեջ ճնշումը: Այս պատճառով ֆերմերային տնտեսություններն ստեղծում են կոոպերատիվներ հետևյալ նպատակով. առաջին տեղափոխման, պահպանման, արտադրական և այլ տեսակի ծառայությունների ծախսերը կրճատելու համար, երկրորդ՝ շուկա ձեռք բերելու, պայքարի մոր եղանակներ փնտրելու համար, երրորդ գյուղատնտեսական արտադրանքի իրացման և արտադրական ծառայություններ մատուցելիս միջնորդական կապիտալին դիմակայելու համար:

Եթե համեմատենք ֆերմերային տնտեսությունների չափերը ԱՄՆ-ում և Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, ապա պարզ կդառնա, որ գյուղատնտեսական ֆերմերների միջին չափը և խոշոր տնտեսությունների առկայությունը ԱՄՆ-ում նշանակալիորեն ավելի բարձր է՝ քան Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում: Հողային սեփականության և կապիտալի նախնական կենտրոնացումն ԱՄՆ-ում տեղի է ունեցել բարձր տեմպերով: 1986թ. միջին մեծության տնտեսության մշակելի հողատարածքը ԱՄՆ-ում կազմեց 179 Ֆրանսիայում՝ 28, Գերմանիայում՝ 17. Շվեյցարիայում՝ 27 հեկտար: Միաժամանակ 1986թ. ԱՄՆ-ի 400-1500 հեկտար հողատարածք տիրապետող տնտեսությունները կազմում էին ամբողջ ֆերմերային տնտեսությունների 19 տոկոսը, որոնք արտադրում էին գյուղատնտեսական սուպրանքային արտադրանքի 75 տոկոսը: Արևմտյան Եվրոպայում 80-100 հեկտար հողատարածք տիրապետող տնտեսությունները կազմում էին գյուղական տնտեսությունների 10-15 տոկոսը և արտադրում էին գյուղատնտեսական ապրանքային արտադրանքի 45-55 տոկոսը:

Այս պայմաններում ԱՄՆ-ում ֆերմերային տնտեսություններն ապրանքների իրացման բնագավառում չեն հանդիպել այնպիսի դժվարությունների, ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի երկրները: Միաժամանակ, Արևմտյան Եվրոպայում միջնորդական կապիտալը չունի այն աստիճանի զարգացում, ինչպես ԱՄՆ-ում: Այս պատճառով, եթե Արևմտյան Եվրոպայի ֆերմերային կոոպերացիան հիմնականում նպատակ էր հետապնդում պայքարել շուկաների ձեռք բերման համար, ապա ԱՄՆ-ի կոոպերատիվներն իրենց վրա վերցրեցին ինչ-որ չափով նաև միջնորդական կապիտալին դիմակայելու խնդիրը:

ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերացիայի համեմատաբար ավելի թույլ զարգացումը բոլորովին չէր նսեմացնում նրանց դերը երկրի ագրարային համալիրում: Այդ մասին են վկայում ֆերմերների ակտիվ մասնակցությունը կոոպերատիվներում (դրանցում ընդգրկված են ֆերմերների 60-80 տոկոսը): Կոոպերատիվների ապրանքաշրջանառությունը տարեցտարի ավելանում էր՝ առանց հաշվի առնելու միջկոոպերատիվային (58 մլրդ դոլար) գործունեությունները, 1986թ. այն կազմեց 73 մլրդ դոլար: Վերջապես, կոոպերատիվների կողմից գյուղատնտեսական որոշ ապրանքների իրացումը ամբողջ շրջանառության մեջ բարձր տեսակարար կշիռ ունի:

ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերացիայի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ գյուղատնտեսության մեջ լայն տարածում չստացան արտադրական կոոպերատիվները, որը բացատրվում է գյուղատնտեսության աշխատանքների առանձնահատկություններով: Անհրաժեշտ է նշել, որ

Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում նույնպես գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվները կազմակերպվում էին որոշակի սահմանափակումներով և իրենցից ներկայացնում էին փոքր և միջին սեփականատերի (հողատերի) գործունեության տարբեր ֆունկցիաների համախմբում (օրինակ՝ գյուղատնտեսական մեքենաների համատեղ օգտագործում): Գերմանիայում, Իտալիայում և Ֆրանսիայում լայն տարածում գտան ասես գյուղատնտեսական արտադրանքներ թողարկող միավորումները:

Ֆերմերային կոոպերացիայի էությունը հստակ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է բնութագրել նրա ծագման ակունքներն ու զարգացման փուլերը:

Առաջին ֆերմերային կոոպերատիվները լրջորեն սկսեցին ձևավորվել 19-րդ դարի 40-ական թվականներին, երբ սկսեցին գործել կարագի և պանրի կոոպերատիվ արտադրության և վաճառքի ֆերմերային կոոպերատիվները: 1944թ. Վիսկոնսինի նահանգում կազմակերպվեց պանրագործական կոոպերատիվ, որի գործունեությունից ստացված եկամուտները կոոպերատիվի անդամների միջև բաշխվում էին կոոպերատիվին մատակարարած կաթի քանակի համամասնությամբ: 1850թ. Կալիֆորնիայում, Մյուջին Արևմուտքում և Մեդիսոնում ստեղծվեցին հացահատիկի վաճառքի կոոպերատիվներ. 1870թ. այդպիսի կոոպերատիվներ կազմակերպվեցին Այովայում: 19-րդ դարի 80-ական թվականներին Նեբրասկայում կազմակերպվեցին մսի և մսամթերքի մշակման ու վաճառքի, Կալիֆորնիայում՝ ցիտրուսեղենի, Ալաբամայում և Միսսուրիում՝ բամբակագործական ֆերմերային կոոպերատիվներ:

Այսպիսով, դեռ անցյալ դարի 70-80-ականներին ԱՄՆ-ում որոշ սահմանափակումներով ձևավորվեցին գյուղատնտեսական արտադրանքի մշակման ու վաճառքի կոոպերատիվներ: Այդ տարիներին կազմակերպվեցին նաև ֆերմերներին արտադրամիջոցներ մատակարարող առաջին կոոպերատիվները: Հետագա տարիներին, 20-րդ դարի սկզբին, կազմակերպվեցին ֆերմերներին արտադրական ծառայություններ մատուցող, ինչպես նաև էլեկտրական, հեռախոսային ցանցի, ոռոգման և այլ ցանցերի կոոպերատիվներ:

Այսպիսով, ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման առաջին փուլը (1840-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի սկիզբը) բնութագրվում է երեք տիպի իրացման (վաճառքի), մթերառաքման և սերվիսային ֆերմերական կոոպերատիվների կազմակերպումով: ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերացիայի այսպիսի ֆունկցիոնալ կառուցվածքը պահպանվում է մինչև օրս:

20-յո դարի սկզբից կոոպերատիվների քանակական աճի գործընթացը փոխարինվեց նրանց ապրանքաշրջանառության աճի միտումներով: 20-ականներին ֆերմերային կոոպերատիվների գործունեության մեջ շարունակում էր գերիշխել կոնկրետ մեկ արտադրանքի վերամշակման և իրացման խնդիրը, որն ազդարային ճգնաժամի ժամանակ նրանց դրեց ծանր վիճակում: Այս պատճառով 40-ական թվականներին կոոպերատիվներն ստիպված դիվերսիֆիկացրին իրենց գործունեությունը: Ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման այս փուլը բնութագրվում է գործունեության ավելի արդյունավետ ուղիներ փնտրելու և շուկայական հարաբերությունների համակարգում հարմարավետություն ապահովելու ձգտումով:

ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման նոր փուլ է սկսվում երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո: 1948թ. երկրում գործում էր վաճառքի 7 հազար և մթերամատակարարող 1,4 հազար կոոպերատիվ: Վաճառահանման կոոպերատիվների վաճառքի ծավալը հասավ 7 մլրդ դոլարի, որը կազմեց ամբողջ ֆերմերային արտադրանքի շուկայական վաճառքի 20 տոկոսը: Այդ տարիներին գյուղատնտեսության որոշ ճյուղերում ոչ բարձր տնտեսական իրավիճակը (առաջին հերթին կաթնամթերքների արտադրության բնագավառում) նոր խթան հանդիսացավ ֆերմերային կոոպերացիայի զարգացման համար:

50-ականների սկզբին ավելի ցայտուն դրսևորվեցին նախկինում գործող միտումները, այսինքն՝ կոոպերատիվների և նրանց անդամների թվաքանակը կրճատվում էր, իսկ ապրանքաշրջանառությունը մեծանում, որը ֆերմերային կոոպերատիվներում արտադրության անընդհատ կենտրոնացման հետևանք էր: Այս միտումը շարունակվեց մինչև 90-ական թվականների սկիզբը: Այսպես, 1951թ. մինչև 1981թ. ներառյալ, ֆերմերային կոոպերատիվների քանակը 10,1 հազարից կրճատվեց մինչև 6,3 հազարի կամ՝ 38 տոկոսով, իսկ դրանց անդամների թվաքանակը 7091 հազարից կրճատվեց և հասավ 5335 հազարի կամ կրճատվեց 25 տոկոսով: Միաժամանակ ֆերմերային կոոպերատիվների ապրանքաշրջանառությունը տասն անգամ ավելացավ, այսինքն՝ 10,5 միլիարդ դոլարից հասավ 105,0 միլիարդի:

90-ականներից վերոհիշյալ փուլում նկատված միտումները դրսևորվեցին այլ կերպ: Ֆերմերային կոոպերատիվների քանակը և նրանց անդամների թվաքանակը շարունակվում էր կյանալի, իսկ ապրանքաշրջանառությունը չավելացավ, այլ նշանակալիորեն պակասեց:

ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերատիվների հսմակարգում առանձնահատուկ տեղ են գրավում վաճառքի կոոպերատիվները: 1986թ. երկրում գործում էին 3260 վաճառքի կոոպերատիվներ: Չնայած այդ կոոպերատիվների

ապրանքաշրջանառության բացարձակ մեծությանը, 1951թ. մինչև 90-ականների վերջը նշանակալի ավելացմանը, այնուամենայնիվ, կոոպերատիվների անդամների քանակի տեսակարար կշիռն ամբողջ ֆերմերային կոոպերատիվների անդամների թվաքանակի մեջ 1951թ.-1986թ. ներառյալ, 58,1 տոկոսից կրճատվեց և կազմեց 45,7 տոկոս: 1986թ. վաճառքի կոոպերատիվների ապրանքաշրջանառությունն ամբողջ ֆերմերային կոոպերատիվների ապրանքաշրջանառության մեջ հասավ 65,2 տոկոսի և կազմեց 47, 6 մլրդ դոլար:

ԱՄՆ-ի ժամանակակից վաճառքի կոոպերատիվների գործունեությունը բարձր դիվերսիֆիկացված է: Արտադրանքը շուկա առաքելու հետ մեկտեղ կոոպերատիվները զբաղվում են ապրանքների պահպանության, վերամշակման և տեղավորման հարցերով: Կախված նրանից, թե որ տեսակի արտադրանքի վաճառքն է գերակշռող կոոպերատիվի գործունեության մեջ, նրանք ստորաբաժանվում են հացահատիկի, բակլայի, բամբակի, կաթի և կաթնեղենի, մրգերի և բանջարեղենի, մսի և մսամթերքների, հավի և ձվի, բրնձի, շաքարի, ծխախոտի, բրդի և այլ տեսակի կոոպերատիվների:

Հացահատիկի կոոպերատիվները վաճառքի կոոպերատիվների կազմում իրենց անդամների թվաքանակով ամենամեծ խումբն են ներկայացնում: 1986թ. այս խմբում գործում էր 1514 կոոպերատիվ՝ իր 909,6 հազար անդամներով:

Վաճառահանման շուկայում խոշոր տեղ էին գրավում կաթնեղենի կոոպերատիվները: 345 կոոպերատիվներում ընդգրկված էին 153 հազար անդամներ՝ վաճառքի տեսակարար կշիռն այդ տարիներին կազմեց ամբողջ կաթնեղենի վաճառքի 71,5 տոկոսը:

Վաճառքի կոոպերատիվների մնացած խմբերի կողմից շուկայում վաճառված ապրանքների կազմը բնութագրվում է հետևյալ ցուցանիշներով, շաքարինը՝ 53,3 (40 կոոպերատիվ, 8000 անդամ), մրգերինը և բանջարեղենինը՝ 24,6 տոկոս (344 կոոպերատիվ, 619 հազ. անդամ), բամբակինը՝ 297 (396 կոոպերատիվ, 97,4 հազար անդամ), մսինը և մսամթերքներինը, հավինը և ձվինը՝ 12 տոկոս: Միջին հաշվով վաճառահանման կոոպերատիվների կողմից վաճառված գյուղատնտեսական արտադրանքը կազմեց ամբողջ վաճառքի 30 տոկոսը:

Վաճառահանման կոոպերատիվների կազմում երբեմն առանձնացնում են միջնորդ կոոպերատիվներին, որոնք, փաստորեն, կատարում են կոմերցիոն գործակալի ֆունկցիա ֆերմերների և արդյունաբերության միջև գործնական կապեր հաստատելու համար:

Ֆերմերային կոոպերացիայի համակարգում նկատելի տեղ են գրավում մթերող-մատակարարող կոոպերատիվները, որոնց քանակը չնայած 1951-1986թթ. պակասեց 40 տոկոսով, իսկ անդամների թվաքանակը 2879 հազար մարդուց հասավ 2226 հազարի, այնուամենայնիվ, 1986թ. այս կոոպերատիվների ապրանքաշրջանառությունը կազմեց 23,6 մլրդ դոլար:

Մթերող-մատակարարող կոոպերատիվները գլխավորապես իրականացնում են ֆերմերների համար արտադրամիջոցների գնման գործունեություն: Այս կոոպերատիվների կողմից ֆերմերներին անհրաժեշտ արտադրանքների մատակարարման բաժինը մատակարարված ամբողջ արտադրանքի մեջ կազմեց պարարտանյութերի համար 36,1 տոկոս, նավթամթերքների 35, ագրոքիմիկատների 34, կեյսի 18, սերմացուի 14,5, մեքենաների և սարքավորումների 8 տոկոսի:

Կենցաղսպասարկման կոոպերատիվները ինչպես քանակով, այնպես էլ ապրանքաշրջանառության ծավալով կոոպերատիվների համակարգում ունեն ոչ մեծ բաժին: 1986թ. այս կոոպերատիվներում ընդգրկված էին ընդամենը 163 հազար անդամներ: Այս կոոպերատիվները կազմակերպվում են գյուղական տնտեսություններին լայն շրջանակի ծառայություն մատուցելու համար: Ֆերմերային կոոպերացիայի վերևում բերված դասակարգումները պայմանական են, քանի որ մի կողմից նրանց գործունեությունը դիվերսիֆիկացված է և շատ դեպքերում բազմաֆունկցիոնալ, մյուս կողմից՝ ըստ ֆունկցիաների բաժանումը հարաբերական է: Այս պատճառով, որևէ կոոպերատիվի այս կամ այն խմբին պատկանելության որոշումը կայացնում են՝ ելնելով իրացված աշխատանքների ծավալի մեջ նրանց այս կամ այն տեսակի գործունեության տեսակարար կշիռից:

Վերևում բերված կոոպերատիվների խմբերը ներկայացնում են ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերացիայի հիմքը: Սրա կողքին երկրում լայն տարածում ունի կոոպերատիվների մեկ այլ խումբ: Դրանք չնայած ֆերմերային կոոպերատիվներ չեն, բայց կապված են գյուղատնտեսության մեջ արտադրական պրոցեսների սպասարկման հետ:

Առաջին հերթին այս կարգի կոոպերատիվներին են վերաբերվում այսպես կոչված փոխադարձ ռոտացման ընկերությունները, որոնք սպասարկում են ԱՄՆ-ում բոլոր ռոտավոլ տարածքների 30 տոկոսը: ԱՄՆ-ում գործում են այս կարգի 7000 կոոպերատիվներ, բացի դրանցից, գործում են նաև շուրջ 1 մլն հա հողերի բարելավման կոոպերատիվներ: Լայն գործունեություն են իրականացնում նաև գյուղերի բժշկական, էլեկտրական և հեռախոսային կապի, ինչպես նաև անասունների արածեցման կոոպերատիվները:

Կոոպերացիայի համակարգում յուրահատուկ տեղ ունեն վարկային կոոպերատիվները, որոնք ձևավորում են երկրի բոլոր տեսակի կոոպերատիվների վարկային համակարգը: Այս համակարգի մեջ մտնում են 12 ֆեդերալ հողային բանկերը, ֆեդերալ միջին ժամկետային բանկերը, ինչպես նաև կոոպերատիվների համար գործող բանկերը: Այս բանկերի սեփական կապիտալի շուրջ 60 տոկոսը ձևավորվում է ֆերմերների միջոցներից:

Ֆերմերային կոոպերացիայի ձևավորման մասնական փուլում կոոպերատիվները գործում էին որպես տեղական նշանակության ոչ խոշոր կազմակերպություններ: Կոոպերատիվների զարգացմանը զուգընթաց տեղի ունեցավ նրանց համախմբումն ինչպես առանձին կոոպերատիվների լրիվ միմյանց հետ ձուլմամբ, այնպես էլ նրանց միավորման ճանապարհով, որոնք պահպանեցին իրավաբանական անձի կարգավիճակը: Աստիճանաբար ցրված կոոպերատիվներից ձևավորվեցին տարածքային, իսկ այնուհետև ազգային մասշտաբի միավորումներ: Այսպես, ստեղծվեց կոոպերատիվների կազմակերպման բազմաստիճան կառուցվածքը: Ազգային կոոպերատիվը ձևավորվեց որպես խոշոր տեղական կոոպերատիվների միությունների միավորում, ռեգիոնալ կոոպերատիվը որպես տեղական նշանակության, առանձին ֆերմերական տնտեսությունների միավորում և տեղական կոոպերատիվներ: Այսպիսի կառուցվածքի դեպքում ազգային կոոպերատիվը լուծում է ռազմավարական նշանակության հարցեր, ռեգիոնալ կոոպերատիվների միությունները կենտրոնանում են լուծելու տեղական նշանակության խնդիրներ: Տեղական կոոպերատիվներն ունեն հզոր ֆինանսական և արտադրական ինքնուրույնություն, իրենց զարգացումը կարող են տանել ցանկացած ուղղությամբ՝ ճկուն ընկալելով շուկայի փոփոխվող իրավիճակը:

Արտաքին առևտրի և արտաքին տնտեսական կապերի զարգացմանը զուգընթաց ԱՄՆ-ում լայն տարածում է ստանում միջազգային կոոպերատիվ միավորումների կազմակերպումը, որոնց անդամ կարող են լինել նաև արտերկրների կոոպերատիվները:

Ներկայումս ԱՄՆ-ի ֆերմերային կոոպերատիվների ներքին կազմակերպման հիմքում դրված են հետևյալ սկզբունքները.

Առաջին՝ կոոպերատիվի անդամ կարող են դառնալ անմիջական գյուղական տնտեսության արտադրողները:

Երկրորդ՝ կոոպերատիվը ղեկավարում են նրա անդամները՝ դեմոկրատական հիմունքներով, այսինքն՝ մեկ մարդ մեկ ձայն սկզբունքով, անկախ անդամի ունեցած փայից կամ նրա ներդրած կապիտալից, բայց այս վերջի-

նի դեպքում կոոպերատիվի եկամուտները անդամների միջև բաշխվում են տարեկան ոչ ավել տոկոսի հաշվարկով:

Երրորդ կոոպերատիվի գործունեությունից ստացված եկամուտի ոչ պակաս կեսը պետք է տրամադրվի կոոպերատիվի անդամների սպասարկմանը:

Քանի որ կոոպերատիվի եկամուտի մի մասը բաշխվում է նրա անդամների միջև, ուստի վերջիններս շահագրգռված են առավելագույն շահույթ ստանալու համար, որով կոոպերատիվը մնանվում է բաժնետիրական ընկերության: Այդպիսի ընկերության սկզբունքին մնան է նաև կոոպերատիվների մի ուրիշ սկզբունք, որի համաձայն ներդրած կապիտալից ստացված եկամուտը բաշխում են համամասնորեն: Սակայն բաժնետիրական ընկերություններում փայի նկատմամբ ստացված եկամտի բաշխման չափի սահմանափակում և փայատերի ձեռնարկության գործունեությանը անմիջական պարտադիր մասնակցություն ունենալու սկզբունքներ գոյություն չունեն:

Կոոպերատիվի գործունեությունն իրականացվում է նրա կանոնադրության համապատասխան, որը հաստատվում է նահանգի կամ ազգային մակարդակով: Կանոնադրության մեջ սահմանվում են կոոպերատիվի գործունեության հիմնական դրույթները անդամության, գործունեության կառավարման, ծառայությունների վճարման և շահույթի բաշխման նորմերը:

Կոոպերատիվների վարչությունն ընտրվում է փայատերերի կողմից: Շատ դեպքերում կոոպերատիվի կառավարման համար հրավիրվում են պրոֆեսիոնալ մասնագետ-կառավարիչներ, որոնք աշխատում են պայմանագրային հիմունքներով:

Կոոպերատիվի կապիտալը ձևավորվում է մասամբ անդամների փայերից և մասամբ կոոպերատիվի եկամուտների մասհանումներից:

Ըստ իրավիճակի, կոոպերատիվները կարող են լինել ոչ ներմարմնավորված և ներմարմնավորված, այսինքն գործող օրենսդրության համաձայն, ունեն կորպորացիայի (միավորման) կարգավիճակ:

Կոոպերատիվները հանդիսանալով արտադրության կազմակերպման յուրահատուկ ձև, որոնք, ըստ էության, զբաղեցնում են շահույթ չհետապնդող կազմակերպությունների և բաժնետիրական ընկերությունների միջև միջանկյալ տեղ, իրենց բարվոք զարգացման համար պահանջում են պետության կողմից այնպիսի վերաբերմունք, որը կաջակցի նրանց բարեհաջող գործունեություն իրականացնելու համար:

ԱՄՆ-ում, ինչպես նաև Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածը պետությունը դիտարկում է ոչ այնքան տնտեսական, որքան սոցիալական տեսակետից. որպես արտադրության կազմակերպման այնպիսի ձև. որը հնարավորություն է տալիս առավելագույն չա-

փով հաշվի առնել արտադրողի շահերը, ոչ բարեհաջող տնտեսական իրավիճակներում ապահովել բանվորական տեղեր, նպաստել ֆերմերների եկամուտների և նրանց կյանքի մակարդակի բարձրացմանը: Այս պատճառով գրեթե բոլոր երկրներում, որտեղ քիչ թե շատ գործում են կոոպերատիվներ, նրանց կազմավորման առաջին օրվանից պետությունը ձգտում է ամեն կերպ աջակցել նրանց տնտեսական մասի զարգացմանը, մշակում է կոոպերատիվ քաղաքականության իրականացման համապատասխան ուղղություններ:

Կոոպերացիայի բնագավառում պետության քաղաքականության իրականացման կարևոր գործիքը հանդիսանում է կոոպերատիվ օրենսդրությունը: ԱՄՆ-ում ֆերմերային կոոպերացիայի գործունեությունը կանոնակարգվում է կոոպերատիվային ընդհանուր օրենսդրությամբ և հատուկ օրենքներով:

Առաջին օրենքները, որոնք անմիջապես կանոնակարգում էին կոոպերատիվների գործունեությունը, ընդունվել են 1865 և 1866թթ. Միչիգանի և Մասաչուսեթսի նահանգներում: Հետագա 30 տարիների ընթացքում (1865-1895թթ.) տարբեր նահանգներում այդ հիմքի վրա ընդունվեցին 19 կոոպերատիվային օրենքներ:

Ինչպես նշվեց վերը, 20-ականների սկզբին երկրում ֆերմերային կոոպերացիան հիմնականում ձևավորվեց ինչպես ֆունկցիոնալ իմաստով, այնպես էլ ճյուղային կտրվածքով: Դա հնարավորություն տվեց անցնելու կոոպերատիվային օրենսդրության զարգացման որակապես նոր փուլի: 1911թ. Վիսկոնսինի նահանգում ընդունվեց նոր օրենք, որը հիմք դրեց կոոպերացիայի օրենսդրության մշակման նոր փուլի համար: Այդ օրենքն ամրապնդեց կոոպերացիայի Ռոչդելյական սկզբունքների պահպանումը, ըստ որի սահմանափակվում է բաշխման ենթակա եկամուտի մեծությունը, կիրառվում են որոշումների ընդունման դեմոկրատական սկզբունքները, ենթադրում է կոոպերատիվի անդամների պարտադիր մասնակցությունը կոոպերատիվի գործունեությանը: Այդ նույն տարում նույնանման օրենք ընդունվեց Նեբրասկայի նահանգում, որը հիմք հանդիսացավ ևս չորս այլ նահանգներում համապատասխան օրենք մշակելու և ընդունելու համար:

Այս օրենքների կիրառումը պայմաններ ստեղծեց ֆերմերային կոոպերացիայի մասին ֆեդերալ օրենսդրություն մշակելու համար 1917թ. գյուղատնտեսության մախարարությունը փորձաքննություն կազմակերպեց նահանգներում գործող կոոպերատիվային օրենքների և ԱՄՆ-ի Մահմանադրության, հակատրեստական և հարկային օրենսդրության համապատասխանության վերաբերյալ: Այս փորձաքննության արդյունքով կոոպերատի-

վային նոր օրենսդրության մշակման կարգի վերաբերյալ ընդունվեց օրինագիծ:

1922թ. Զենտուկիի նահանգում մշակվեց Բինգեմայի օրենքը, որը կոուպերատիվային օրենսդրության մշակման համար տիպային դեր կատարեց այն նահանգներում, որտեղ այն չէին մշակել: 1925թ. գրեթե բոլոր նահանգներում գործում էին Բինգեմայի օրենքի հիման վրա մշակված կոուպերատիվային օրենքներ, որոնք մինչև 1965թ. չվերանայվեցին:

Կոուպերատիվային օրենսդրական համակարգի ավարտին օժանդակեց 1922թ. ընդունված Կոուպեր-Վոլստեդի ֆեդերալ օրենքը: Այն հանդիսանում է ֆերմերային կոուպերատիվների գործունեությունն ազգային մակարդակով կանոնակարգելու և նահանգներում համապատասխան օրենսդրություն մշակելու հիմնական օրենքը: Օրենքում ամրապնդված հիմնական դրույթները ֆերմերային կոուպերատիվների գործունեության վերևում թվարկված սկզբունքներին են վերաբերում: Առանձին նահանգներում օրենսդրությունը կարող էր իր մանրամասներում ունենալ որոշ զանազանություն, բայց չպետք է հակասեր բազային օրենքին: Այսպես, օրինակ կոուպերատիվային օրենքի համապատասխան կոուպերատիվը Վայոմինգում կարող է կազմակերպվել, եթե նրան անդամակցում է ոչ պակաս, քան հինգ գյուղական տնտեսություն: Կոուպերատիվները կարող են իրականացնել Կոուպեր-Վոլստեդի օրենքում թվարկված գործունեության բոլոր տեսակները: Կոուպերատիվի կապիտալը կարող է ձևավորվել ինչպես բաժնետոմսերի թողարկումից, այնպես էլ անդամավճարների հաշվին: Շահույթը կոուպերատիվի անդամների միջև բաշխվում է կամ անկախ փայի մեծությունից, կամ բաժնետիրական ձեռնարկության սկզբունքով: Այն դեպքում, երբ կոուպերատիվը թողարկում է բաժնետոմսեր, յուրաքանչյուր անդամի փայը չի կարող գերազանցել կանոնադրական կապիտալի 20 տոկոսը: Եթե որոշում ընդունելու ընթացքում շահութաբաժնի չափը չի արձանագրվում, պետք է պահպանել մի մարդ մի ձայն սկզբունքը, եթե դրանք արձանագրվում են 8 տոկոս փայի տարեկան տոկոսաչափով՝ եկամուտը բաշխելու սկզբունքը չի պահպանվում:

Կոուպերատիվի կառավարման խորհուրդը պետք է բաղկացած լինի 5 տնօրեններից, որոնք ընտրվում են ամեն տարի: Որոշումն ընդունվում է կոուպերատիվի անդամների, բաժնետերերի ընդհանուր ժողովում: Կոուպեր-Վոլստեդի օրենքով կարգավորվում են նաև կոուպերատիվի անդամ չհանդիսացող կառավարիչների ծառայության և շահութաբաժնի վճարման կանոնակարգի հիմնական սկզբունքները:

Այսպիսով, կարելի է նշել, որ ԱՄՆ-ում ձևավորվել է ֆերմերային կոուպերացիայի տնտեսական գործունեության կարգավորման երկաստիճան համակարգ:

- Ֆեդերացիայի մակարդակով կարգավորվում է Կոուպեր-Վոլստեդի օրենքով:

- Նահանգների մակարդակով կարգավորվում է ֆերմերական կոուպերացիայի վերաբերյալ հատուկ օրենքներով:

Ֆերմերային կոուպերատիվների գործունեությունը, բացի հատուկ կոուպերատիվային օրենքներից, կարգավորվում է նաև հակատրեստական և հարկային օրենսդրության ակտերով. Կոուպերատիվի առանձին տեսակների գործունեությունը կարգավորվում է յուրահատուկ օրենքներով (էլեկտրական և հեռախոսային ցանցի կոուպերատիվներ, ֆերմերային վարկային համակարգ և այլն):

Ֆերմերային կոուպերացիայի բնագավառում պետության քաղաքականության կարևոր գործիքը հարկային քաղաքականությունն է: Պետության հարկային քաղաքականության մշակման սկզբունքները հիմնվում են հետևյալ դրույթների վրա.

առաջին՝ գյուղատնտեսական մթերքներ արտադրողը վաճառքի և իրեն անհրաժեշտ արտադրական միջոցների ձեռքբերման հնարավորությունների տեսակետից գտնվում է ոչ բարեհաջող իրավիճակում: Կոուպերացիան նրան որոշակի հնարավորություններ է ընձեռում արտադրված արտադրանքի իրացումը և արտադրության միջոցների ձեռք բերումը դյուրացնելու, արտադրության ընդհանուր ծախսերն իջեցնելու և իր կյանքի մակարդակը բարձրացնելու համար,

երկրորդ՝ կոուպերատիվի անդամները տարբերվում են մասնավոր սեփականատիրոջից, քանի որ նրանց եկամուտները գոյանում են աշխատանքային լարումով՝ իրենց շահերը կոուպերատիվի կողմից պաշտպանելու նպատակադրվածության հաշվին: Կոուպերատիվ բաժնետոմսի տերը միաժամանակ հուսադրականում է նրա սպասարկող անձը (կլիենտը): Այս առավելության իրականացումը բարձրացնում է էկոնոմիկայի կոուպերատիվ հաստատված գործունեության բնութագիրը և հաղթահարում հնարավոր դժվարությունները:

Այս պատճառով, եթե կոուպերատիվը պարտավորվում է իր անդամներին տրամադրել ծառայություն արժեքի չափով, այսինքն՝ վաճառել մթերված (ձեռք բերված) արտադրանքը արժեքի չափով (գումարած տրամսպորտային ծախսերը) և ետ գնել նրանց մթերված (ձեռք բերված) արտադրանքի

ծախսերը (հանած տրանսպորտային ծախսերը), պետք է ազատվի շահութահարկից Այն դեպքում, երբ կոոպերատիվը գործում է բաժնետիրական ընկերության սկզբունքով և շահութաբաժինը վճարում է կոոպերատիվի անդամ չհանդիսացող սուբյեկտին, նրա, ինչպես նաև կոոպերատիվի շահույթը պետք է հարկվի մթերման չափին համամասնորեն. Սակայն կոոպերատիվի անդամին համամասն կարգով շահութաբաժին վճարելու դեպքում շահույթը չի հարկվում:

Շահութահարկ վճարելուց ազատված կոոպերատիվներն իրենց մշտական պատվիրատուներին, անկախ նրանից հանդիսանում են կոոպերատիվի անդամ թե ոչ, պարտավոր են վճարել առաջացած այն եկամուտները, որոնք ստացվել են արտադրության ծախսումներից հետո (ապահովագրական պահուստները հանված): Կոոպերատիվի բոլոր անդամները պետք է լինեն անմիջապես գյուղատնտեսության արտադրողներ: Վճռական ձայնով բաժնետոմսեր կարող է ունենալ միայն կոոպերատիվի անդամը: Փոխառության տոմսեր կարող են ձեռք բերել անձինք, որոնք կոոպերատիվի անդամ չեն: Կոոպերատիվի անդամ չհանդիսացող անձանց սպասարկման բաժինը կարող է կազմել կոոպերատիվի ընդհանուր գործառնությունների ծավալի միայն կեսը:

Կոոպերատիվներից բացի, շահութահարկի վճարումից ազատվում են նաև թվարկված պահանջները քավարարող

- շահութահարկի վճարումից ազատված կոոպերատիվների բաժանմունքները,

- անհապաղ վաճառքի եկամուտները և այլ եկամուտները, որոնք կապված չեն կոոպերատիվի հիմնական գործունեության հետ,

- պետական պատվերներից ստացված եկամուտները:

Պետությունը հարկ վճարելուց ազատում է այն կոոպերատիվներին, որոնք իրենց բնույթով ավելի մոտ են «մաքուր» կոոպերատիվներին: Կոոպերատիվի ստացած եկամուտների պարտադիր բաշխումը անդամների միջև սահմանափակում է նրա գործունեության ընդլայնման հնարավորությունները: Պետությունը կոոպերատիվներին տրամադրելով հարկային արտոնություններ, միաժամանակ նրանց «կոնսերվացնում» է՝ չտալով այլ գործունեության ծավալման հնարավորություն:

Միաժամանակ մեծ թվով կոոպերատիվներ օբյեկտիվորեն հնարավորություն ունեն ընդլայնելու իրենց գործունեությունը: Այս դեպքում որոշակիորեն կարող են հրաժարվել «մաքուր. կոոպերատիվի սկզբունքներից, որը

օրենսդրորեն չի սահմանափակվում: Այս կոոպերատիվների գործունեությունից ստացած եկամուտներից վճարելով շահութահարկ հնարավորություն են ստանում օգտվելու տնտեսական բազմատեսակ գործունեության շտեմարանից:

Պետության աջակցության ուղղությունները բազմաթիվ են և կիրառվում են տնտեսության առջև դրված հիմնախնդիրները լուծելիս: Ավելացնենք, որ պետությունը կոոպերատիվներին մեծ օգնություն է ցուցաբերում արտոնյալ վարկերի տրամադրման միջոցով, գիտության և տեխնիկայի նվաճումները գյուղատնտեսության մեջ կիրառելիս օժանդակում է պատրաստելու բարձր որակավորման կադրեր:

Կոոպերացիայի զարգացման բնագավառում պետության քաղաքականության անկյունաքարը հանդիսանում է գյուղատնտեսության արտադրանքի հավասարակշռված շուկայի ստեղծումը և ֆերմերների գործունեության մակարդակի բարելավումը:

8. ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀՈՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ՓՈՐՁԸ

Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրներում մասնավոր սեփականատերերի միջև հանրայնացված հողերի բաշխումը, ոչ բոլոր երկրներում ցուցաբերված հետևողականությունը և որոշակիությունը զուգակցվեց խոհուն ու զգուշավոր քայլերով, որը բացասաբար անդրադարձավ այդ երկրների տնտեսության զարգացման վրա: Այդ մասին է վկայում Բուլղարիայի փորձը, որտեղ մասնավոր հողերի սեփականացման արհեստական արագացումը ճգնաժամային իրավիճակ ստեղծեց երկրի ագրարային հատվածում: Այս նկարագիրը կրկնվեց նաև Ռուսիայում՝ հողի հախուռն մասնավորեցման հետևանքով: Հանրայնացված հողերը մասնավոր սեփականատերերի միջև բաշխելու բարեհաջող փորձ ունեն Չեխիան, Սլովակիան, նախկին ԳԴՀ-ն և հատկապես Հունգարիան, որի շուկայական հարաբերությունների վերափոխումներն առավել աչնառու են: Մեծ փորձ ունի: Այս պատճառով գրքում ավելի հանգամանորեն ենք վերլուծում Հունգարիայի կոոպերատիվների կազմակերպման, վերափոխումների և գործունեության խնդիրները:

Ինչպես Արևմտյան Եվրոպայի բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հունգարիայում կոոպերատիվներն ունեն ավելի քան 100 տարվա պատմություն: Դրանց կազմավորումը այստեղ նույնպես կյանքի կոչվեց կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետ համատեղ: Տնտեսական կյանքի, հատկապես գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման համար անհրաժեշտ կապիտալի զգալի բացակայությունը պայման հանդիսացավ վարկային կոոպերատիվների կազմավորման համար: 1886թ. Հունգարիայի Պեշտ մարզում ստեղծվեց վարկային կոոպերատիվների մարզային կենտրոն որը 1894թ. դարձավ Հունգարիայի կոոպերատորների կենտրոնական վարկային համահունցարական կենտրոն: Վարկային կոոպերատիվները հիմնականում մանր գյուղատնտեսության արտադրանք արտադրողներից մթերումներ էին կատարում: Դրանց զարգացմանը զուգընթաց արագորեն ընդլայնվեցին սպառողական կոոպերացիայի ընկերությունները, որոնք առևտրական գործունեության և հասարակական սննդի բնագավառներում աշխատանքներ իրականացնելուց բացի, միաժամանակ մթերումներ էին կատարում գյուղատնտեսական մանր արտադրողներից:

Հունգարիայի էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածում առավել ծանրակշիռ դեր խաղացին գյուղատնտեսական, և առաջին հերթին. կաթնեղենի կոոպերատիվները: 1881թ. Սոմբատխե քաղաքում կառավարության աջակցությամբ ստեղծվեց առաջին խոշոր գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվը: 1944թ. Հունգարիայում գործում էին կաթնեղենի 970 կոոպերատիվներ:

Անցյալ դարի վերջերին և 20-րդ դարի առաջին կեսին Հունգարիայում ևս լայն զարգացում ստացավ արհեստագործական բնակարանային շինարարության և ապահովագրական կոոպերատիվները:

Կոոպերացիան, որպես տնտեսական կազմակերպություն, իր սկզբունքներով հանդերձ կարող է լիարժեք գոյություն ունենալ միմիայն շուկայական հարաբերությունների և երկրի կառավարման դեմոկրատական սկզբունքների իրականացման պայմաններում: Պրակտիկան ցույց տվեց, որ կենտրոնական պլանավորման, կենտրոնացված կառավարման (նախկին սոցերկրներում) և բռնատիրական ռեժիմի (Ֆաշիստական Գերմանիան և նրա բռնագրաված երկրները) կոոպերացիաները կարող են որոշ ձևափոխումներով «պահպանվել» ընդունելով տվյալ ռեժիմի բարքերը Այդ ձևափոխումների ժամանակ կոոպերացիան կարող է գոյություն ունենալ՝ պահպանելով կոոպերեն յուրահատուկ որոշ սկզբունքներ կամ իսպառ վերանալ պահպանելով միայն անվանումը: Այսպես՝ Ռուսաստանում 1925-1930 թթ. կոոպերատիվները ձևափոխվեցին, իսկ դրանց որոշ տեսակներ իսպառ վերացան: Հունգարիայում նույնպես որոշ ձևափոխումներով առանձին տեսակի կոոպերատիվների գործունեությունը շարունակվեց (1948-1988թթ.), այնուհետև նոր վերածնունդ ապրեց: Այս տեսակետից Հունգարիայի կոոպերացիայի պատմությունն առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում կոոպերատիվների էությունը և տնտեսական բնութագիրը լիարժեք բացահայտելու համար: Կենտրոնացված պլանավորման և դիրեկտիվային կառավարման դեմ պայքարի ուղին ապացուցում է կոոպերատիվների երկաթյա ամրությունը և բարձր տնտեսական արդյունավետությունը:

Հունգարական իշխանությունները, որոնք 1948-1988թթ. ներդրում էին էկոնոմիկայի խորհրդային մոդելը, այսինքն էկոնոմիկայի բնագավառում իրականացնում էին կենտրոնական պլանավորում և դիրեկտիվային կառավարում, փորձեցին կիրառել Ռուսաստանում 1921-1925թթ. փորձված նոր տնտեսական քաղաքականության սկզբունքները:

Պատերազմից հետո Հունգարիայի էկոնոմիկան գտնվում էր ծանր կացության մեջ: Հասկանալի պատճառներով հնարավոր չէր կենտրոնական պլանավորման և դիրեկտիվ կառավարման սկզբունքները տեղափոխել հա-

զարավոր մանր մասնավոր և անաստական տնտեսվարողների դաշտ: Այս պարունով բավական է նշել, որ 1948թ. Հունգարիայում աշխատում էին 185,5 հազար ինքնուրույն արհեստագործներ, որոնց աշխատանքը նշանակալի դեր էր խաղում տնտեսության մի շարք ճյուղերում: Դժվարությունները հաղթահարելու նպատակով 50-ականներին, պետության անմիջական մասնակցությամբ, իրականացվում է կոոպերատիվ հատվածի արագ աճ: Այս աշխատանքները կազմակերպելու և ղեկավարելու հարձակում են փոքր արհեստագործների համահունգարական խորհուրդ, գյուղատնտեսության կոոպերացիայի խորհուրդը և սպառողական կոոպերացիայի համահունգարական խորհուրդ: Ըստ էության, այս երեք խորհուրդներին էր հանձնարարված իրականացնել կոոպերատիվների դիրեկտիվ պլանավորումը և կառավարումը:

Քանի որ կոոպերացիան, թեև ոչ և իր ձևափոխված բնույթով, չէր տեղավորվում կենտրոնական պլանավորման և դիրեկտիվ կառավարման համակարգում, առաջ եկան մի շարք բարդություններ՝ կապված կոոպերատորների սեփականության ձևի հետ: Այս խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ էր կան. ըստ էության, հրաժարվել կոոպերացիայի գոյությունից, կամ ինչ-որ ձևով նրանց պահպանման համար ընտրել կենտրոնական պլանավորման և դիրեկտիվ կառավարման այլ սկզբունքներ: Հունգարիայում ընտրվեց վերջինը: Կոոպերատիվների տնտեսական կառավարման համար Հունգարիայի տնտեսագետներին հաջողվեց մշակել ու կիրառել պետական ձեռնարկությունների կառավարման մեթոդից տարբերվող յուրահատուկ եղանակ:

Չմայած կոոպերատիվներն ընդգրկված էին մի միասնական դիրեկտիվ պլանավորման համակարգում, այնուամենայնիվ, դրանց պլաններն իջեցվում էին ոչ թե ըստ անվանացանկի, այլ ըստ ձեռնարկությունների հետ կնքված պայմանագրերի ընդհանուր արժեքի: Սրա հետ կապված, ի տարբերություն պետական ձեռնարկությունների, որոշակի փոփոխություններ մտցվեցին կոոպերատիվ վարկավորման գների սահմանման և հարկման համակարգում:

50-60-ական թվականները Հունգարիայի կոոպերացիայի զարգացման ու ղեկավարման ժամանակաշրջանն էին: Կոոպերատիվներին պլանավորման համակարգի պայմաններում որոշակի ազատություն տալու նպատակներով Հունգարիայի կոոպերատիվները ապացուցեցին իրենց գոյությունը անհրաժեշտությունը և հիմք հանդիսացան 1968թ. տնտեսական ռեֆորմի մշակելու համար:

1968թ. տնտեսական բարեփոխումների սկզբունքների համաձայն, Հունգարիայում վերացվեց դիրեկտիվ պլանավորման համակարգը, էկոնոմիկա-

յուն ներդրվեց առավելապես տնտեսական մեթոդներով կառավարելու համակարգ. որով նշանակալի մեծացավ ձեռնարկությունների ինքնուրույնության աստիճանը, մտցվեց կապիտալ ներդրումների վարկավորման կարգ, ձեռնարկություններին հնարավորություններ տրվեցին ինքնուրույն ձևավորելու իրենց զարգացման և նյութական խրախուսման ֆունդերը: Այս բոլորն, ըստ էության, նշանակում էր ընդունել ամբողջ էկոնոմիկայի համար տնտեսավարման մի շարք սկզբունքների արդյունավետ օգտագործման հնարավորությունները, որոնք մինչ այդ հատուկ էին միայն կոոպերատիվներին: Այս բարեփոխումների բաղկացուցիչ մասը կազմեցին էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածի նոր բարեփոխումները, որոնց դրույթների հիման վրա 1997թ. ընդունվեց կոոպերատիվների մասին նոր օրենք:

Կոոպերացիայի մասին օրենքը նախատեսում էր փոխել պետության և կոոպերատիվների միջև մինչ այդ գոյություն ունեցած հարաբերությունները: Ճյուղային և տարածքային միությունները զրկվում էին կոոպերատիվների գործունեության անմիջական կառավարման ֆունկցիաներից: Դրանք վերածվում էին կոոպերատիվներին սպասարկող և նրանց շահերը ներկայացնող մարմինների: Անդամությունը ճյուղային և տարածքային միություններին վերադարձվում են նրանցից խլված իրավունքները, հատկապես կոոպերատիվի կարգավիճակի մասին որոշումներ ընդունելու իրավունքը:

Կոոպերացիայի մասին օրենքի (1997թ.) հիման վրա ստեղծվեց կոոպերատիվների գործունեության կարգավորման հստակ կառուցվածք՝ ներառելով կոոպերատիվի երեք ճյուղեր՝ գյուղական տնտեսությունների, արհեստակցական և սպառողական կոոպերացիաները, որոնք ունեին իրենց սկզբնական կոոպերատիվները: Նախկինում գործող երեք ճյուղային խորհուրդները (գյուղատնտեսական, արհեստագործական և սպառողական) միավորվեցին համահունգարական կոոպերատիվների խորհրդում, որի նախագահի պաշտոնը հաջորդաբար ընդունում էին հիշյալ երեք խորհուրդների նախագահները: Ճյուղային կոոպերատիվների բարձրագույն օրգանը հանդիսանում էր համագումարը, որը, կանոնադրության համաձայն, հրավիրվում էր 5 տարին մեկ անգամ:

Այսպիսով, Հունգարիայի աշխատավորները ոչ միայն կարողացան պահպանել կոոպերատիվների գոյությունը, այլև ամրապնդել նրա գործունեության ավանդական սկզբունքները: 70-ականների վերջին հունգարացիներին պարզ դարձավ, որ կոոպերատիվների սկզբունքները կարող են գոյատևել, եթե ամբողջ տնտեսությունը տեղափոխվի շուկայական հարաբերությունների դաշտ: Հունգարիային դա հաջողվեց՝ հունգարական կոոպե-

րատիվ սեկտորի հզորության շնորհիվ: 80-ական թվականներին կոոպերատիվի երեք ճյուղերում (գյուղատնտեսական, արհեստագործական, սպառողական) էր գոյանում երկրի ազգային եկամուտի 25 տոկոսը: Կոոպերատիվներում աշխատում էին ակտիվ բնակչության մեկ երրորդը, այն դեպքում, երբ նրանց ընդհանուր սեփականությունը կազմում էր ժողովրդական տնտեսության հիմնական ֆոնդերի ընդամենը տասը տոկոսը: Կոոպերատիվները զբաղեցնում էին գյուղատնտեսական հողատեսքերի 60 տոկոսը, արտադրելով երկրի գյուղատնտեսական արտադրանքի շուրջ 70. իսկ հացահատիկի, կարտոֆիլի և տեխնիկական կուլտուրաների ավելի քան 70 տոկոսը: Կոոպերատիվ համակարգի սկզբունքների հաղթանակը կենտրոնացված սլանավորման և դիրեկտիվ կառավարման ընդդեմ՝ պայմաններ ստեղծեց նշանակալիորեն ավելացնելու գյուղատնտեսական արտադրության բերքատվությունը: Այսպես, 80-ականներին կեսին հացահատիկի յուրաքանչյուր հեկտարի բերքատվությունը կոոպերատիվներում կազմեց 55, եզիպտացորենինը՝ 64 ցենտներ, մեկ կովի տարեկան միջին կաթնատվությունը հասավ 4,5 հազար լիտրի:

80-ական թվականներին <ունգարիայի գյուղատնտեսական կոոպերատիվները երկարատև պայքարի ճանապարհով իրավունք ձեռք բերեցին զբաղվելու գյուղատնտեսական հումքի մշակմամբ և իրենց հավաքած բերքի վաճառքով: Այս տարիներին գյուղատնտեսական կոոպերատիվներն ակտիվորեն սկսեցին ստեղծել իրենց ենթակա արդյունաբերական, շինարարական և առևտրի ձեռնարկությունները, որոնց այլ կերպ հունգարացիներն անվանում էին կոոպերատիվների «օժանդակ տնտեսություն»: Այս միջոցառումը, որն իրականացվեց կոոպերատիվ կազմակերպությունների համառ պայքարի միջոցով, հնարավորություն տվեց կոոպերատիվներին տնտեսապես նոր դիրք գրավել և ամրապնդվել: Այսպես կոչված «օժանդակ տնտեսությունները» զարգանում էին չափազանց արագ տեմպերով: Դրա հիման վրա կոոպերատիվների ամբողջ արտադրանքի մեջ նրանց գործունեության արդյունքների տեսակարար կշիռը 80-ական թվականների վերջում կազմեց 32. իսկ եկամուտներից 45 տոկոս: Կոոպերատիվների սահմաններում «օժանդակ տնտեսությունների» (ամևարական, շինարարական, արտադրական ծառայություններ և այլն) կազմակերպումը ակնհայտորեն խոշոր հարված հասցրեց կենտրոնական պլանավորման դիրեկտիվ կառավարման համակարգին՝ ապացուցելով նրա մոտալուտ վախճանը: Խորհրդային Միության փորձերը ընդդիմանալ Հունգարիայում տեղի ունեցած այս գործընթացին, միայն երկարացնում էր այդ համակարգի գոյությունը Հունգա-

րիայում և ժամանակավորապես դանդաղեցնում կոոպերատիվ սկզբունքների համատարած հաղթանակը:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների տնտեսապես ամրապնդումը հնարավորություններ ստեղծեց ոչ միայն ամրապնդելու ձեռք բերած դիրքերը, այլ նաև կատարելու հաջորդ քայլը: Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կողմից հսկայական աշխատանք տարվեց կոոպերատիվի անդամների աշխատանքի բաժանումը բուն կոոպերատիվում և իր անձնական տնտեսությունում մպատակահարմար ձևով կազմակերպելու ուղղությամբ: Առանձին գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում, որոնք մասնագիտացված էին և գերազանցապես զբաղվում էին հատապտուղների, սալաթի, վարունգի, ընկույզի և այլ գյուղատնտեսական արտադրանքների բնագավառում, որոնք պահանջում են անհատական աշխատանք, կոոպերատիվները պայմանագրային հիմունքներով իրենց հողատարածքները լրիվ տրամադրեցին կոոպերատիվի անդամներին՝ որպես «անձնական օժանդակ տնտեսություն»: Այստեղ արտադրված արտադրանքը լրիվ հանձնվում էր կոոպերատիվին՝ Կոոպերատիվների սկզբունքների վերականգնման այս գործընթացը մասամբ կամ ամբողջովին սկսեց տարածվել և լայնորեն կիրառվել Հունգարիայի գրեթե բոլոր կոոպերատիվներում:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ձևափոխումներին համընթաց վերակառուցում տեղի ունեցան, և սպառողական կոոպերացիան նոր զարգացում ապրեց՝ ակտիվ դեր կատարելով առևտրում, որի գործունեության բաժինը երկրի մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության մեջ 1978թ. կազմեց 35 տոկոս: Մանրածախ առևտրի և հասարակական սննդի բնագավառում ստացված հասույթը կազմեց սպառողական կոոպերացիայի ընդհանուր հասույթի 87 տոկոսը:

Հատկանշական է, որ Հունգարիայում կոոպերատիվ առևտրի սկզբունքներով կազմակերպվեցին ոչ միայն փոքր առևտրական կետեր, այլև սուպեր-խանութներ: Այսպես, 1974թ. համահունգարական սպառողական խորհրդի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց մանրածախ առևտրի «Շկալա» ձեռնարկությունը: Նրա ձևավորմանը մասնակցեցին 200 տնտեսական կազմակերպություններ: Դրանց թվում, բացի սպառողական կոոպերատիվներից, մասնակցում էին տարբեր տեսակի կոոպերատիվներ և նույնիսկ պետական առևտրական կազմակերպություններ: 1976թ. «Շկալա»-ն Բուդապեշտում կազմակերպեց առևտրական կենտրոն: Նոր տեսակի առևտրի կազմակերպումը, գովազդը, մարկետինգը, մեծածախ առևտրական կազմակերպությունների թևանցումը և ուլտրա կապերի ստեղծումը մատակարարների հետ «Շկալա» հանրախանութին հնարավորություն տվեցին Հունգարիա-

յի առևտրի բնագավառում ապահովել աշխատանքի ամենաբարձր արտադրողականությունը:

Հունգարիայի էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածում կարևոր տեղ էին զբաղեցնում արհեստագործական կոոպերատիվները: 1988թ. արհեստագործական կոոպերացիայի ձեռնարկությունները թողարկեցին 105 մլրդ ֆոր, որը կազմեց երկրի արդյունաբերական արտադրանքի 77 տոկոսը: Արդյունաբերական առանձին ճյուղերի արտադրանքի մեջ այդ կոոպերատիվների բաժինն ավելի մեծ էր: Այսպես, թեթև արդյունաբերության արտադրանքի մեջ արհեստագործական կոոպերատիվների արտադրանքը կազմեց 17,8, փայտամշակմանը 25,8, կաշվի, մորթու, կոշիկեղենինը 26,5, կարինը 45,1, տնայնագործական արհեստինը 68,8 տոկոս:

Արհեստագործական կոոպերացիայի արտադրանքն ապահովեց երկրի մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության (առանց պարենային ապրանքների) շուրջ 20 տոկոսը, թողարկելով 150 հազար տարբեր տեսակի արտադրանք. Հունգարացիների ազգային ավանդույթները, բարձր վարպետությունը, այդ արտադրանքների փոքր սերիականությունը հնարավորություն տվեցին կենտրոնացված պլանավորման և դիրեկտիվ կառավարման պայմաններում ոչ միայն պահպանել իրենց գոյությունը, այլև կոոպերատիվ սկզբունքների ընդհանուր հաղթանակի պայմաններում արագ թափով զարգանալ: Արհեստագործական կոոպերատիվների արտադրանքի բարձր որակը հնարավորություններ ընձեռեց արտադրանքը դուրս բերել միջազգային շուկա: 1988թ. կոոպերատիվների արտադրանքի ծավալի 25 տոկոսը դուրս բերվեց արտաքին շուկա: Առավել արագ տեմպերով ավելանում էր տեքստիլի, կարի և փայտամշակման արդյունաբերության արտադրանքի արտահանումը: Այս գործում նպաստավոր էր համագործակցությունը արտասահմանյան կոոպերատիվների հետ, որոնք հունգարական կոոպերատիվներին պայմանագրային հիմունքներով տրամադրում էին հումք, հաստոցներ, արտոնագրեր և տեխնիկական փաստաթղթեր: Այս բնագավառում հունգարական արհեստագործական կոոպերատիվները համագործակցության մեջ էին ավելի քան հարյուր արտասահմանյան գործընկերների հետ:

1968թ. բարեփոխումներից հետո կոոպերատիվների լայն զարգացումն առաջ բերեց նոր անհամապատասխանություն իր և Հունգարիայի էկոնոմիկայի և պետական հատվածի միջև: Դա հաղթահարելու նպատակով իշխանության ղեկավարները ուղղակի կամ անուղղակի ձևերով սկսեցին սահմանափակել կոոպերատիվների ինքնուրույնությունը: Կոոպերատիվներից իշխանությունների հատուկ որոշումներով աստիճանաբար վերցվում էին սեփականատիրոջ իրավունքները և հանձնվում խորհուրդներին, որը բնակա-

նաբար խորացնում էր հակասությունները կոոպերատիվների և նրանց միությունների միջև: Բացի դրանից, կոոպերատիվները որպես փոքր կազմակերպություններ, չէին կարողանում լիարժեք օգտվել վարկերից. էժան և հուսալի հումքի աղբյուրներից, իրենց արտադրանքն արտաքին շուկա դուրս բերելու սահմանված արտոնություններից Կոոպերատիվները, որպես փոքր կազմակերպություններ չկարողանալով լիարժեք լուծել իրենց հիմնախնդիրները, սկսեցին խնամակալություն փնտրել կոոպերատիվ կառավարման մարմիններում՝ այս կերպ կամավոր կորցնելով իրենց ինքնուրույնությունը:

Այսպիսով, հունգարական կոոպերատիվների պայքարը իրենց գոյությունը և իրավունքները պահպանելու իմաստով, և նախկինում ձեռք բերած հաջողությունները դեռևս չէին ապահովում նրանց արդյունավետ գործունեությունը և, որ ամենակարևորն էր, չէին տալիս ապագայի երաշխիքներ: Այդ ժամանակաշրջանի գործող իրավական նորմերի սահմաններում քաղաքացիները նոր կոոպերատիվներ ստեղծելու համար շահագրգռված չէին, քանի որ դրանք չէին լուծում կոոպերատիվին յուրահատուկ ինստիտուտի փայլի վճարումների իրավական հիմնախնդիրները:

80-ական թվականներին հունգարական հասարակական շրջաններում համառոտեցնում էր այն միտքը, որ 1968թ. բարեփոխումների սկզբունքները լիարժեք չեն իրականացվել և ձեռք բերված արդյունքները կարող են ի չիք դարձնել կոոպերատիվների առկա տնտեսական հաջողությունները: Այսպես, հունգարական հայտնի տնտեսագետ Դ. Վարգան ընդգծում էր, որ կոոպերատիվները կարող են իրենց սեփականատիրոջ իրավունքն ինքնուրույն իրականացնել, դուրս գալ մրցակցական շուկա, եթե տնտեսական դաշտում տեղի ունենան ավելի խոր փոփոխություններ, քան եղավ 80-ականներին:

1992թ. Հունգարիայի 9.3 միլիոն հեկտար հողային ֆոնդից 5.6 միլիոն հեկտարը պատկանում էր 1410 գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվների: Կոոպերացիայի մասին օրենքի համաձայն նշված գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվներում իրենց հողակտորները ստացան 289 հազար մարդ: Այդ կոոպերատիվների անդամներից 350 հազար մարդ այժմ թրշակառուներ են, 20 հազարը՝ ծառայողներ, իսկ 484 հազարը՝ նախկին անդամներ և նրանց ժառանգորդներ, որոնք դուրս են եկել կոոպերատիվներից: Նրանցից յուրաքանչյուրը, թվով 1.2 միլիոն մարդ, ստացավ սեփականության իր բաժինը՝ 216 հազար ֆորինտ (2400 դոլար) և 3-4 հեկտար հող: Գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվներում հողի բաշխումը տեղի ունեցավ արագ և առանց քախուսման, քանի որ մինչ

այդ կոոպերատիվների անդամները ձևականորեն այդ հողակտորների համար ունեին սեփականության իրավունք:

1992թ. «Կոոպերատիվների օրենքի» համաձայն մինչև հունիսի 15-ը գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվներն իրենց ընդհանուր ժողովներում պետք է որոշեին նրանց գոյության հետագա ձևը: Դրանք կամ պետք է դադարեին գործելուց և վերածվեին մասնավոր մարդկանց ընկերությունների, կամ էլ պետք է գործեին որպես կոոպերատիվներ, բայց բոլորովին նոր ինքնուրույն փայտերի կամավոր ընկերության սկզբունքով: 1410 գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվներից 1200-ը ընտրեցին ինքնուրույն փայտերի կոոպերատիվ կազմելու սկզբունքը: Այս ձևը նպատակահարմար էր ոչ միայն այդ տարիների ճգնաժամը հաղթահարելու, այլ նաև հետագայում դրանց հիմքի վրա սպասարկման կոոպերատիվների համակարգ հիմնելու համար:

Հունգարիայի հողօգտագործման ռեֆորմը դեռևս ավարտված չէ: Մակայն հստակ նկատվում են նրա հետագա զարգացման միտումները: Ձևավորման գործընթացում է գտնվում գյուղատնտեսական հողատեսքերի ազատ շուկան: Հողի սեփականատերերի 20 տոկոսը հողը անձամբ մշակելու ցանկություն է հայտնել: Հողի սեփականատերերի ավելի խոշոր զանգված հողակտորները ներկայումս տալիս են վարձակալության, հետագայում վաճառելու նկատառումներով: Այս պայմաններում կձևավորվի խոշոր ֆերմերային «կացութաձև» և դրան համապատասխան ֆերմերային կոոպերացիա:

Հունգարիայի կոոպերատիվների գաղափարախոսները գտնում են, որ օրենսդրորեն անհրաժեշտ է ապահովել կոոպերատիվների ուղղաձիգ զարգացումը, որը գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվների մասն վրա, ինչպես նաև մանր տնտեսությունների կոոպերացման ճան պարհով, կստեղծի «ամերիկյան տիպի» խոշոր ֆերմերային տնտեսություն

9. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՏԻՎՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Խորհրդային Միության վլուզումից հետո ոչ մի նորաստեղծ պետություն, այդ թվում և Ռուսաստանը, դեռևս չի մշակել և ներդրել արտադրական կոոպերատիվների (ներառյալ գյուղատնտեսական) գործուն համակարգ:

Ռուսաստանը այսօր չունի տնտեսության ձևավորված կոոպերատիվ սեկտոր՝ համաշխարհային փորձի և սկզբունքների համաձայն գործող կոոպերատիվների կառավարման հստակ կառույցներ:

Այնուամենայնիվ, Ռուսաստանում այս բնագավառը անուշադրության չի մատնված: Ռուսաստանը իր ագրարային քաղաքականությունը հիմնադրեց 1991թ. վերջերին ՌԴ կառավարության «Կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների վերակազմավորման մասին» որոշումով: Այդ որոշման մեջ արձանագրվեց Ռուսաստանի ագրարային քաղաքականության հիմնարար ուղղությունը: Որոշումը երկրի ագրարային քաղաքականության հիմնաքարը համարեց գյուղատնտեսական ապրանքներ արտադրողների անձնական շահի հիման վրա գյուղում շուկայական հարաբերությունների զարգացումը: Սա նշանակում է, որ բնական է և արդարացի, երբ կոոպերատիվ տնտեսությունը (կոոպերատիվը) հիմնվում է իր յուրաքանչյուր անդամի սեփականության անհատական միջոցների, կոոպերատիվների հիմնադրական կապիտալում ներդրված փայաբաժնի վրա: Այսպիսի կազմավորումը (ձեռնարկությունը) գյուղատնտեսության մեջ անվանում են գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվներ:

1991թ. ՌԴ կառավարության «Կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների վերակառուցման կարգի մասին» որոշումից հետո Ռուսաստանի մարզերում որոշակի աշխատանքներ տարվեցին, որոնց արդյունքները առաջին հայացքից տպավորիչ են:

1997թ. «սոցիալիստական» գյուղատնտեսական ձեռնարկություններից միայն 20 տոկոսը պահպանեցին իրենց նախկին կազմակերպա-իրավական կարգավիճակը, իսկ ձեռնարկությունների 80 տոկոսը վերակազմավորվեց և դարձավ բաժնետիրական ընկերություն, ընկերակցություն և գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվ: Գյուղերում սկսեցին ձևավորվել ֆերմերային տնտեսություններ, որոնք միասին վերցրած մշակում էին 10 միլիոն հեկտար վարելահող:

Ըստ էության, Ռուսաստանի կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների վերակառուցումը հիմնականում կրում էր ձևական բնույթ, շատ դեպքերում այն իրենից ներկայացնում էր ցուցանակի անվանափոխություն: Հետևապես, ագրարային կառույցների շրջադարձը, կապված կոլեկտիվ տնտեսությունների և խորհտնտեսությունների վերակազմավորման հետ, ունեցավ քաղաքական, ռազմավարական նշանակություն:

Ագրարային օրենսդրական դաշտի բացակայության պայմաններում, տարերայնորեն, վարչական մեթոդներով, որը ուժեղացրեց գյուղատնտեսության զարգացման ոչ նպաստավոր միտումները, առանձին դեպքերում ընկավ գյուղատնտեսության արդյունավետությունը: Մինչև 1995թ. հունվարի 1-ը կոոպերատիվ շարժումը Ռուսաստանում կարգավորվում էր խորհրդային ժամանակաշրջանի «Կոոպերացիայի մասին» (1988թ.) օրենքով «Սպառողական կոոպերացիայի մասին» (1992թ.) և «Ձեռնարկությունների և ձեռնարկատիրական գործունեության մասին» օրենքի 34 և 35 հոդվածների համաձայն:

Կոոպերատիվների գործունեության կազմակերպչ-իրավական տեսակները առաջին անգամ ձևակերպվեցին ՌԴ քաղաքացիական օրենսգրքով, որը գործողության մեջ մտավ 1995թ. հունվարի 1-ից: Երկրի ագրարային քաղաքականության համակարգում լուրջ քայլ հանդիսացավ այդ նույն տարում ընդունված «Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին» օրենքը:

Նշված օրենքով կոոպերատիվ շարժումը փոխադրվեց իրավական դաշտ, ձևավորվեցին կոոպերատիվների գործունեության իրավական հիմքերը: Մրանով Ռուսաստանում դրվեց գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության սկիզբը:

Հիշյալ օրենքը իր կիրառման մի քանի տարիների ընթացքում ոչ մի ընդգծված ազդեցություն չթողեց 1991թ. «Կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների վերակառուցման մասին» ՌԴ կառավարության որոշման համաձայն ձևավորված ագրարային կառուցվածքի վրա. Սա բացատրվում է նրանով, որ նախկին կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների մի հսկայական զանգված վերակազմավորվել ու դարձել էր բաժնետիրական ընկերություն կամ ընկերակցություն, օրենքի ընդունումից հետո շարունակեց իր նախկին գործունեությունը, մյուս կողմից գյուղատնտեսական կոոպերատիվների գործունեության վերաբերյալ սահմանված սկզբունքները գրեթե չեն տարբերվում բաժնետիրական ընկերությունների և ընկերակցությունների համար այլ օրենքներով սահմանված սկզբունքներից: Ավելին, գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, ընկերությունները և ընկերակցությունները Ռուսաստանի տարբեր մարզերում գործում են բազմաթիվ տարա-

տեսակ ամուններով: Դրանցից ամենատարածվածներից են՝ կոլեկտիվ տնտեսությունը, կոլեկտիվ ձեռնարկությունը, գյուղատնտեսական կոոպերատիվը, արտադրական գյուղատնտեսական կոոպերատիվը, ագրարային կոլեկտիվ ձեռնարկությունը, գյուղական տնտեսությունների միավորումը, գյուղական տնտեսությունների ասոցիացիան: Օրինակ, Ռոստովի մարզում գործում են 15 տարբեր ամուններով գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ, բաժնետիրական ընկերություններ և ընկերակցություններ:

Ռուսաստանի ագրարային ոլորտի բոլոր տեսակի ձեռնարկությունների համար ընդհանուրն այն է, որ դրանք ձևակառուցում են հիմնված են մասնավոր սեփականության իրավունքով հողի կոլեկտիվ զանգվածում բաժնեմաս ունենալու սկզբունքի վրա: Այն, իհարկե, անվիճելիորեն հանդիսանում է առաջավոր երկրներում գործող գյուղատնտեսական կոոպերատիվների արմատական հատկանիշներից մեկը: Ռուսաստանի ագրարային հատվածի գյուղատնտեսական կառույցներում ընդգրկված անդամները նույնիսկ չունեն դրա լիարժեք իրավունքը, քանի որ հողակտորի տերը չի կարող իր փայաբաժինը տնօրինել, այլ կերպ, քան միավորումից դուրս գալ և ստեղծել իր սեփական ֆերմերային տնտեսությունը:

Ագրարային կառույցների կանոնադրություններում, որպես կանոն, հոդաբաժինների համար չի սահմանված ոչ մի եկամտավճար, որը սահմանափակում է նախկին կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների աշխատողների (հատկապես կենսաթոշակառուների) իրավունքները, քանի որ իրենց պատկանող հողից ստացած եկամտից բաժին չունեն:

Ագրարային ոլորտում գործող գյուղատնտեսական կոոպերատիվների, բաժնետիրական ընկերությունների և ընկերակցությունների կառավարման սկզբունքները նույնպես իրարից չեն տարբերվում (անդամների ընդհանուր ժողով, նախագահ, վարչություն, գործադիր տնօրեն, մեկ անդամ, մեկ ձայն): Ագրարային բոլոր կառույցներում եկամտների բաշխումը իրականացվում է կատարված աշխատանքի քանակի և որակի համաձայն:

Այսպիսով, Ռուսաստանի ագրոպարենային համակարգի կառույցները չնայած տարատեսակ են, բայց դրանք բոլորը, այդ թվում և գյուղատնտեսական կոոպերատիվները, գտնվում են առաջացման և կազմակերպման նախնական փուլում: 177 պաշտոնական տվյալներով նախկին կոլեկտիվ տնտեսությունները բաժնետիրական ընկերությունների, ընկերակցությունների և գյուղական արտադրական կոոպերատիվների վերաճելու հետևանքով մշակվող հողերի 3/4-ը մասնավորեցվել է: Իրավաբանորեն ձևակերպված հողի մասնավոր սեփականությունը իրականում կազմում է օգտագործվող հողերի ընդամենը 10 տոկոսը: Գյուղական արտադրական կոոպերա-

տիվները իրականում Ռուսաստանի ագրարային կառույցներում ունեն համեստ տեղ: Նրանք զբաղեցնում են ամբողջ վարելահողերի 5.5 տոկոսը, արտադրում են հացահատիկի 6 տոկոսը, ճակնդեղի՝ 7 կաթի 4 և մսի՝ 2 տոկոսը:

Ռուսաստանի կոոպերատիվների առաջացման յուրահատուկ սոցիալ-տնտեսական պայմանները առաջ քաշեցին գյուղական արտադրական կոոպերատիվների կազմակերպման ոչ տիպային մեթոդներ: Եթե կոոպերատիվների կազմակերպման համաշխարհային փորձը ընթացել է ոչ արտադրական, ուղղազիծ կոոպերատիվների ստեղծման միջոցով, ապա Ռուսաստանում, համեմայն դեպս այս փուլում և մոտակա հեռանկարում այն կընթանա գյուղական արտադրական կոոպերատիվների ստեղծման ուղիով: Անհրաժեշտ է նկատել, որ Արևմտյան Եվրոպայում կոոպերատիվների առաջացման հիմքը մանր հողակտորների սեփականատերեր էին, որոնք կոոպերատիվների կազմակերպման ընթացքում պահպանում էին իրենց սեփականության իրավունքը և իրենց հիմնական գործունեության բնույթը:

Ռուսաստանում առաջ են մղվում գյուղական արտադրական կոոպերատիվների կազմակերպման խնդիրները, որոնք փաստորեն իրենից ներկայացնում են ապապետականացված կոլեկտիվ տնտեսություններ և այդ պատճառով ընդհանուրին պատկանող հողի սեփականության մասնավորեցումը դառնում է այդ գործընթացի բովանդակությունը:

Ռուսաստանում գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվների կողքին նախկին կոլտնտեսությունների պահպանումը կամ դրանց ավելի խոշոր զանգվածը բաժնետիրական ընկերությունների վերածումը Ռուսաստանի պաշտոնական և գիտական շրջանակների կարծիքով պայմանավորված էր տեխնիկական, տնտեսական և սոցիալ-հոգեբանական հետևյալ գործոններով:

- Ժամանակակից գյուղատնտեսական տեխնոլոգիան հարմարեցված է խոշոր հողային տարածքների մշակման համար և թույլ է տալիս արդյունավետ օգտագործել նյութա-տեխնիկական ռեսուրսները:

- Գյուղական բնակչության որակավորման աստիճանը ցածր է, քիչ են ազրոնոմները, մենեջերները, ամասնաբույժները, հաշվապահները:

- Կոլխոզ-սովխոզային համակարգը ձևավորել է աշխատավորների մի զանգված, որը «սովոր իր վրա վերցնել նախաձեռնություն և կրել պատասխանատվություն: Կոլեկտիվ տնտեսության և սովխոզի աշխատողները իրար հետ կապված են ընդհանուր արտադրական գործունեությամբ:

Այսպիսով, տրամաբանական էր գյուղատնտեսական կոոպերատիվները (ընկերությունները) կազմակերպել նախկին կոլեկտիվ տնտեսությունների հիման վրա: Սակայն կոոպերատիվների գործունեության փորձը ցույց է

տալիս, որ զուտ արտադրական բնույթի կոոպերատիվների աշխատանքը արդյունավետ չէ: Նրանք իրենց աշխատանքը պետք է համակցեն վերամշակման, առևտրական և այլ գործունեություն իրականացնող կոոպերատիվների աշխատանքների հետ:

Ֆերմերային տնտեսությունների բազայի վրա կոոպերատիվների կազմակերպման բնագավառում խնդիրը առավել բարդ է: Ֆերմերային տնտեսությունների ռուսական կոոպերատիվները իրենցից ներկայացնում են խոշոր արտելի տիպի բազմաընտանիք կառույց:

Ռուսաստանի մարզերում գործում են ֆերմերային տնտեսությունների միավորումների տարատեսակ կոոպերատիվներ: Ամենից տարածված ձևը ֆերմերային տնտեսությունների ասոցիացիաներն են:

Ասոցիացիայում ֆերմերային տնտեսությունները պահպանում են իրենց իրավաբանական ինքնուրույնությունը և ստանում տարատեսակ խորհրդատվական ծառայություններ: Ասոցիացիայի կառավարումը իրականացնում է տնօրենների խորհուրդը: Խորհուրդը ընտրում է գլխավոր տնօրեն. Ասոցիացիայի ֆինանսական գործունեությունը իրականացվում է հիմնադիրների միջոցների հաշվին:

Ֆերմերական ասոցիացիաները լայն զարգացման հնարավորություններ ունեն: Նրանք կարող են դառնալ արտադրական, վերամշակման և առևտրի ձեռնարկությունների ինտեգրացման բարեհաջող ձև միավորելով կոոպերատիվների գործունեությունը ամբողջ շրջանի և մույնիսկ մարզի մասշտաբով:

Համաշխարհային կոոպերատիվների գործունեության շրջանակներում գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվները տարածված չեն. Ռուսաստանի պայմաններում գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվների կազմակերպման անհրաժեշտությունը կառավարման շրջաններից պահանջում է լուրջ ուշադրություն դարձնել այս խնդրի կարգավորման վրա:

Ըստ գյուղատնտեսական ակադեմիայի 178 զիտնականների կարծիքի գյուղական տնտեսությունների կոոպերացումը գտնվում է փակուղում: Նրա հետագա զարգացումը կապված է կոոպերատիվների ստեղծման գործունեության համար օրենսդրական դաշտի ձևավորման և դրանց կիրառման համար համապատասխան պայմանների ստեղծման հետ:

Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմակերպման ռուսական ճանապարհը նախկին կոլտնտեսությունների տրանսֆորմացիայի օգնությամբ գյուղատնտեսական կոոպերատիվներ վերակառուցելը, ըստ էության երկարատև գործընթաց է: 1995թ. «Գյուղատնտեսական կոո-

պերատիվների մասին» օրենքը բարեհաջող պայմաններ չի ապահովում նախկին կոլեկտիվ տնտեսությունները, գյուղատնտեսական կոոպերատիվները (ընկերությունները) համաշխարհային շափանիչներով համապատասխան կոոպերատիվների վերածելու համար, ինչպես այդ արվել է Արևելյան Եվրոպայում (Հունգարիա, ԳՂՀ, Չեխիա):

ՌԴ գյուղատնտեսական ակադեմիայի գիտնականների կարծիքով «Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մասին» ոչ կատարյալ օրենքի պատճառով ագրարային սեկտորի նոր կարգավիճակի ձեռնարկություններում նախկին տնտեսական գործունեության ձևերը և ներտնտեսական հարաբերությունները մնացել են նույնը: Նրանք գտնում են, որ ամբողջապես վերցրած գյուղի կառուցվածքային փոփոխությունները արդյունավետ չեն ընթացել, որի հիմնական պատճառը այդ փոփոխությունների իրականացման սոցիալ-տնտեսական, սոցիալ-հոգեբանական գործոններն են: Մարդիկ այսօր աշխատում և ապրում են հին ձևով, քանի որ նրանք այլ կերպ չեն կարող և շատերը նույնիսկ չեն ուզում: Գյուղի աշխատողների հիմնական զանգվածը չունի տարրական պատկերացումներ շուկայական հարաբերությունների և կառավարման դեմոկրատական սկզբունքների մասին: Անկախ այս բոլորից, նախկին կոլեկտիվ տնտեսությունների հողի իրական սեփականաշնորհումը և նրա անդամների միջև բաշխումը մնում է այն ճանապարհը, որով ընթանալու է կոոպերատիվների կազմակերպման գործընթացը:

Իսկապես, «Գյուղատնտեսության կոոպերատիվների մասին» օրենքում բերվում են նախկին կոլտնտեսային, իր դարձ ապրած նորմերը և աշխատելով են այն հարմարեցնել կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության համաշխարհային նորմերին: Այս պատճառով նշված օրենքի շատ դրույթներ հակասում են աշխարհում ընդունված նորմերին: Այս օրենքը կոոպերատիվ շարժման մեջ մտցնում է անորոշություն, կոնֆլիկտային իրավիճակ, ինչպես նրանց կազմավորման, այնպես հետագա գործունեության ընթացքում:

10. ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՆ ԵՐԻՎԱՆԻ, ԿԱՐՍԻ ԵՎ ԵԼԻՋԱՎԵՏՊՈԼԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Վերցված է Վ. Թոթոյանցի հետազոտություններից, որը հրատարակվել է «Вестник Армении» ամսագրում մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը (1916թ.):

Վ. Թոթոյանցը ծնվել է 1875թ. Աստրախանում: Հայրը՝ Թովմասը, բնիկ թիֆլիսեցի է և Աստրախան տեղափոխվելով՝ տնօրինել է տեղի հայկական դպրոցը: Ուսումը շարունակել է Եվրոպայում, սովորել է Շվեյցարիայի, Բեռլինի և Բրյուսելի համալսարաններում: Վերջինս ավարտելուց հետո նրան շնորհվեց գիտությունների դոկտորի տիտղոս (1900թ.): Վերադառնալով Ռուսաստան, նա մինչև 1912թ. բնակություն է հաստատում Պետերբուրգում: Այնտեղ նա խմբագրում է լիբերալ ուղղության «Էկոնոմիչեսկայա գազետան», ինչպես նաև վարում «Օրրագովանիե» հանդեսի տնտեսագիտական բաժինը: 1912 թվականից նա Մոսկվայի համալսարանի և կոոպերատիվ ինստիտուտի (ներկայումս Մոսկվայի սպառողական կոոպերացիայի համալսարանի) պրոֆեսոր էր: Մոսկվայում հրապարակվել են Թոթոյանցի հինգ աշխատությունները «Սպառողական կոոպերացիան Եվրոպայում» (1901), «Կոոպերացիան ռուսական գյուղում» (1912), «Կոոպերացիայի առաքյալներ Հ. Շուլցե-Դելիտը և Ֆ. Ռաֆֆեյզենը» (1914), «Սպառողական կոոպերացիայի տեսությունը, պատմությունը և պրակտիկան» (1918), «Գյուղատնտեսական կոոպերացիա» (1918թ.):

1919թ. Վ. Թոթոյանցը կոոպերացիայի բուշկիկյան պլանի հետ սկզբունքային անհամաձայնության պատճառով արտաքսվեց Ռուսաստանից:

1920-1952 թվականներին Վ. Թոթոյանցն ապրել է Եվրոպայի երկրների մայրաքաղաքներում և դասախոսություններ կարդացել հանրահայտ համալսարաններում: Վ. Թոթոյանցի «Տնտեսագիտական և սոցիալական ուսմունքների պատմություն» (1921թ. Փարիզ) աշխատությունը Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի համալսարաններում հաստատվել էր որպես դասագիրք: 1923թ. Բեռլինում և 1931թ. Սոֆիայում հրապարակվում է նրա «Կոոպերացիայի հիմունքներ» դասագիրքը: 1950թ. Փարիզում և Սոֆիայում լույս է տեսնում Վ. Թոթոյանցի վերջին «Հայերի դերը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ» աշխատությունը: Վ. Թոթոյանցի ռուսերեն, գերմաներեն և ֆրանսերեն գրած ու հրապարակած աշխատությունները թարգմանվել ու հրապարակվել են ավելի քան քսան լեզուներով:

«Տնտեսության կոտպերատիվ կազմակերպումը Անդրկովկասում վերապրել է երկու ժամանակաշրջան: Առաջին, հասարակ կենցաղային կոտպերացիայի ժամանակաշրջանը սկսվել է վաղուց ցավոք, այժմ դեպի անկում է ընթանում:

Երկրորդ մոդեռնիստական, ժամանակակից կոտպերացիայի ժամանակաշրջանը, սկսվել է վերջերս և արտահայտվում դրամախնայողական և սպառողական ընկերությունների ձևով: Կաթնամթերային տնտեսության բնագավառում հասարակ կոտպերացիան մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերել է այդ պատճառով մենք փոքր-ինչ երկար կանգ կառնենք դրա վրա:

Երիվանի նահանգի որոշ բնակավայրերի (Իգդիր և այլն) կին բնակիչներն ամեն գարուն կազմակերպում էին համատեղ կարգով կարագ և պանիր պատրաստելու գործընթացը: Եթե գյուղը մեծ էր, ապա այն բաժանվում էր մի քանի արտելի, որոնցից յուրաքանչյուրը միավորում էր 20-30 տուն: Այն դեպքում, երբ գյուղը փոքր էր, այն կազմում էր մի արտել:

Մինչև արտելի կազմավորումը հարկ էր լինում լուծել մի դժվար հարց ում ընտրել արտելի «մայր» կամ գլխավոր, այսինքն՝ ով է առաջինը կաթը պարտքով վերցնել իր հարևանուհիներից և հետո հերթով վերադարձնել նրանց: Մեծամասնության մյուսական նկատառումներից էլնելով, «մայր» էր դահնում այն գյուղացին, որն ուներ առավել շատ կաթնատու անասուն:

Հաճախ պատահում էր, որ մի քանի տնտեսուհի ունեին նույն քանակի անասուն և նրանցից յուրաքանչյուրը խուսափում էր ընտրված «մայր» դառնալ, որովհետև գարունը կաթը «հեղուկ» է, ձեռնտու չէ «մոր» համար, քանի որ հետագայում ստացված կաթի փոխարեն նա պետք է տա նույն քանակությամբ ու յուղայնությամբ (թանձր) կաթ: Ինքնին հասկանալի որ իսկական գաղտնի այլընտրանքային ընտրության մասին խոսք լինել չի կարող, և եթե մեծամասնությունը որոշելու էր «մայր» տնտեսուհիներից որևիցե մեկին ընտրել, ապա վերջինը համաձայնվում էր՝ խոստում ստանալով իր համար ինչ-որ արտոնությունների մասին: Պետք է նկատել, որ ոչխարի կաթի համար գոյություն ունի հատուկ արտել, կովի՝ նույնպես, այնպես որ հազվադեպ է պատահում, որ միևնույն տնտեսուհին համաձայնվի դառնալ միաժամանակ երկու արտելի «մայր»:

Երբ «մայրն» ընտրված էր, հարևանուհիները նրան ամեն օր, առավոտյան և երեկոյան, կաթ էին բերում, այսինքն տալիս էին պարտքով՝ որոշակի չափի տարողություններով: Այսպես, օրինակ եթե մասնակցում է ընդամենը 20 հոգի, ապա բացառությամբ «մորը» (որը վերցնում է պարտքով) մնում է 19 պարտքով տվող: Նրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր ձողը, որի վրա նշվում է տրվող կաթի քանակությունը հետևյալ կերպ:

Ենթադրենք մի հարևանուհի բերում էր կաթն իր անոթի մեջ և ուներ իր ձողը, որը նա իջեցնում էր անոթի հատակին: Այդպիսի եղանակով ստուգելով երկու անգամ,

նա ձողի վրա դանակով նշան էր անում, որը ցույց էր տալիս այդ օրը բերված կաթի քանակը: Նույն բանը անում էր մյուս հարևանուհին, երրորդը և բոլոր մնացածներն իրենց անոթներով և ձողերով, որոնք ունեին վերևի և ներքևի մասեր. այնպես որ դրանց կարելի էր իջեցնել կաթի մեջ միշտ միևնույն ծայրով: Չորը իրենցից ներկայացնում էր մուրհակի պես մի բան: Այդ չափանիշով պարտք տվողը հետ էր ստանում իր պարտքը:

«Մոր» դրությունը մի քիչ ծանր էր այն պատճառով, որ նա պարտք է բոլորին և, երբ հերթը հասնում էր մյուս հարևանուհիներին, նա առաջինը պետք է տար իր պարտքը, իսկ երկրորդը պարտքով տար հարևանուհուն, որպեսզի կրկին կաթ ստանալու հնարավորություն ունենար:

Կաթ վերցնող երկրորդ կնոջ վիճակն ավելի թեթև էր առաջինից, այն պահանջի չափով, որ նա ուներ առաջինի նկատմամբ, շնորհիվ նրան պարտքով տված կաթի: Դա նշանակում է, որ երկրորդ կինը վերցնում էր պարտքով կաթ ոչ թե 19-ը տնից, ինչպես առաջինը, այլ միայն 18-ից, իսկ մի տնից («մոր» տնից) նա ստանում էր հետ: Հերթով երրորդը վերցնում է միայն 17 տնից, իսկ երկու առաջինից հետ էր ստանում այն, ինչ նա պարտքով տվել էր նրանց և այլն: Այսպիսով հերթով վերջինը, որն ուներ բոլորից քիչ կաթ՝ ծայրաստիճան չբավոր էր. հետ էր ստանում միայն այն, ինչը ինքն էր պարտքով տվել: Երբ նա բոլորից հետ կատանա, ինչը որ նրան պարտք էին, այն ժամանակ վերջանում էր մեծ արտելը և սկսվում էր փոքրը՝ նույն հերթակառությամբ, բայց այն տարբերությամբ, որ ժամանակաշրջանն այդքան երկար չէր տևում և կաթն այդքան շատ չէր լինում: Փոքր արտելի առանձնահատուկ հատկանիշն այն էր, որ հերթափոխվող կանայք ետ են ստանում իրենց պարտքով տվածը, իսկ նոր պարտավորություններ չեն վերցնում, որովհետև այլ կերպ: Ուստի առնելով աշնան մոտենալը, ժամանակ չեն ունենա իրենց հաշիվները փակելու:

Ուշադրություն դարձնենք հետևյալ վերին աստիճանի ժողովրդավարական սկզբունքին, որը դրված է այդպիսի արտելների հիմքում: Չնայած բոլոր մասնակիցներն ունեն հավասար իրավունքներ, այնուամենայնիվ, արտելը միշտ չունևորի կողմնակիցն է, իսկ ոչ մեծ պարտավորություններն ու պարտականությունները բաշխվում են առավել ապահովվածների միջև: Արտելի նպատակը ոչ թե առանձին անհատի հարստացումն է, այլ ընդհանուր օգուտը:

Բոլոր անդամների ընդհանուր ձգտումն է՝ հնարավորին շատ կաթ պարտք անել, մինչդեռ առանձին կնոջ, որի հերթը հասած է, շահը պահանջում է ունենալ քիչ պարտք: Այդ երկու հակառակ ձգտումներն արտելում բարդություններ են առաջացնում: Բանն այն է, որ արտելի ոչ բոլոր անդամներն ունեն նույն քանակի կաթ և բնականաբար « մոր» մոտ այն շատ է և կարող են պարտքով տալ այն քանակի կաթ, որ մի այլ կին ի վիճակի չի լինելու հերթով վերադարձնել պարտքը: Այս ժամանակ նա պահանջում է, որ իրեն հերթից հանեն, եթե «ՄՈՐ» համախոհների մեծամասնությամբ

յունն այն կարծիքին է, որ նա դեռ պետք է և կարող է կաթ վերցնել: Եթե նրան դժվար դրության մեջ չդնեն, երկու կամ երեք կին, որոնք ունեն ավելացած կաթ, ապա արտելը վերջիններին պարտավորեցնում է մի քանի օր կաթը պահել իրենց մոտ, մինչև ընդմիջվի հերթը: Տանը կաթ պահելը տնտեսությանը հասցնում է որոշակի վնաս, քանի որ այդ քանակը բավարար չէ անմիջապես յուր կամ պանիր պատրաստելու համար և այդ պատճառով ծախսվում է տնային սպառողների կողմից: Արտելի ավելի ապահով կամանք կրած այս քաջըջուկը իրականացվում է հարևանուհու վիճակը թեթևացնելու և ընդհանուր օգուտի համար:

Արտելի էությունը և օգուտը նրանում է, որ կաթն առանց դրան կորչելու էր և մանր-մանր ծախսվելու էր: Արարատյան դաշտի բնակչությունը պահում էր մեծ չափով կովեր և ոչխարներ, և եթե յուրաքանչյուր ընտանիքը դիտեճք առանձին, ապա ամեն մի ընտանիքում ստացած կաթի քանակը բավարար չէ կարագ և պանիր պատրաստելու համար: Եթե կաթը մնում է տանը, ապա այն ծախսվում է հատուկ օգուտի համար և հնարավոր չէ ունենալ կաթնամթերքներ ձմեռվա պահուստ, այն պահուստի, որն այդքան անհրաժեշտ է մի ժողովրդի, որի հողը, վեց, նույնիսկ յոթ ամիս ձյունով ծածկված է լինում: Տարվա այդ շրջանում բնակչությունը, զրկված լինելով մսեղեն սննդամթերքից, հատկապես պահանջ ունի սպառելու այնպիսի մթերքներ, որոնք պարունակում են բավարար չափով յուղ: Արտելը լեռնաբնակներին փրկում է մի շարք դժվարություններից: Նրա շնորհիվ նույնիսկ մեկ կովի և մի քանի ոչխարների սեփականատերը կարող է ձմեռվա համար պատրաստել բավարար չափի կարագի և պանրի պաշար: Յուրաքանչյուր ընտանիք ամեն օր տալով հարևաններին մի քիչ կաթ, իր հերթին միանգամից ստանում է այնքան կաթ, որ ի վիճակի է մի քանի օրվա ընթացքում պատրաստել իր կարագի և պանրի տարեկան պահուստը:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ արտելը ոչ մի դեպքում չի անտեսում անհատի ազատությունը, և չի բռնանում նրա բարի կամքի վրա: Նա չի պահանջում իր անդամներից, որպեսզի վերջիններս թերեն ամեն օր և օրվա ամբողջ կաթը. յուրաքանչյուրը կարող է թերել այնքան, որքան նրա մտքով անցնում է, քանի որ արտելը դրանից ոչինչ չի կորցնում, այլ կորցնում է նա, ով ուրիշներից պակաս չափով է մասնակցում:

Որպեսզի ակնհայտ ցույց տանք արտելի օգտակարությունը, օրինակի համար վերցնենք մի գյուղ, որն ունի 25 ծուխ, և որոնք միավորված են արտելում: Դա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր ընտանիք պետք է ապահովի ձմռան իր պահուստը. որը հնարավոր չէր առանց կոոպերացիայի: Եթե արտելը գոյություն չունենար, ապա 25 ընտանիք պետք է գործի դներ վառարանները՝ կաթը տաքացնելու համար, 25 անձ պետք է զբաղվեր կարագ, պանիր կամ մածուր պատրաստելով, 25 անձ պետք է զբաղվեցներ կաթի համար գործածվող տարբեր ձևերի մանր ածանցեղեն և տակառ-

ներ: Մի խոսքով, այս դեպքում դրսևորվելու էին փոքր արտադրության բոլոր թերությունները, այն դեպքում, երբ արտելը, որը գերծ է այդ թերություններից, ներկայացնում է այն առավելությունները, որոնք հատուկ են խոշոր արտադրությանը:

Արտելի առկայության դեպքում 25 անձանց փոխարեն, որոնք պետք է տաքացնեն վառարանը, դա սևում է միայն մեկը: Կաթ մշակող 25 անձանց փոխարեն զբաղվում է մեկ մարդ և այս կարգով մնացած բոլորի ծախսերը կրճատվում են 25 անգամ: Գյուղացի կնոջ ամենօրյա վառելիքի ծախսը (եթե նա չի հանդիսանում արտելի անդամ) առավելության և երեկոյան կաթը տաքացնելիս կկազմի 5 կոպ. իսկ նրա աշխատանքը, ամանեղենի փչացումը, օճառի, ջրի և այլ ծախսերը ևս կկազմեն օրական 5 կոպ, հետևաբար, բոլոր ծախսերը իրար հետ վերցրած կկազմեն 10 կոպ, ստանում ենք, որ արտելի գործունեության դեպքում 25 տուն խնայում է յուրաքանչյուր օր 2 ռուբ. 50 կոպ.: Արտելը գործում է 4 ամիս, այսինքն՝ 120 օր, նշանակում է կաթի մշակման ժամանակաշրջանում արտելը ստանում է 300 ռուբլի օգուտ: Սովորաբար կազմակերպվում է երկու արտել՝ մեկը կովի, մյուսը ոչխարի կաթի մշակման համար: Եթե ընդունենք, որ ոչխարի կաթի մշակումից տնտեսվում է 150 ռուբլի, ապա կստացվի 300+150 = 450 ռուբլի: Այս գումարը բաժանենք 25 ընտանիքի վրա, կգտնենք, որ յուրաքանչյուրն արտելի շնորհիվ ձեռք կբերի 18 ռուբլի: Գյուղացու համար սա խոշոր գումար է, ընդ որում՝ ստացված կոոպերացիայի շնորհիվ:

Իհարկե, գյուղացին այս թվերը չի մտցնում իր հաշվարկի մեջ և դժվար թե նկատի իր այս օգուտը, քանի որ այն նրա համար կոնկրետ չէ: Գյուղացու համար արտելի գլխավոր առավելությունը կայանում է նրանում, որ նրան հաջողվում էր պաշարներ ստեղծել ձմռան համար:

Նկարագրված արտելի գործունեությունն ուշադրության է արժանի այն պատճառով, որ այն հանդիսանում է կնոջ ձեռքի գործ: Տղամարդիկ այստեղ գործ չունեն, նրանք այս գործում չեն մասնակցում: Արտելի ծագումը, նրա զարգացումը և աշխատանքը հանդիսանում են հայ կամանց միասնական գործունեության արդյունք:

Կոոպերացիայի մի ուրիշ պարզունակ տեսակ, որն առավել լավ է պահպանվել, քան մինչև հիմա նկարագրված կոոպերատիվը, հայերեն անվանվում է «արագալուծյուն»: Այն նկարագրված է Ա. Տեր-Հովհաննիսյանցի աշխատանքում, որտեղից էլ կբերեմ մեջքերումներ:

Գյուղական վարելահողը մշակելու համար անհրաժեշտ է ունենալ առնվազն մի զույգ գոմեշ, որն ունեն ոչ բոլորը: Նույնը վերաբերում է մի շարք գյուղատնտեսական գործիքների կամ հերթով ջուրն օգտագործելուն, վերջինս աղքատ տնտեսավարողներին բաժին է ընկնում 40-50 ռուբլեով. այն էլ ոչ բոլոր դեպքերում, շաբաթը մեկ անգամ: Հասկանալի է, որ այս պայմաններում անբացատրելիորեն դժվար է վարել տնտեսությունը, և համայնքի աղքատ անդամը զինաթափված է, նա զրկված է իրեն պատկանող հողը և ջուրը օգտագործելուց. Օգնության է գալիս արագալուծյունը.

որի մասնակիցները իրար են գումարում վարելահողերը, ջուրը, բանվորական ուժը, գործիքները և այլն, որպեսզի պայքարեն տնտեսության վարման հետ կապված դժվարությունների դեմ: Արագալուրթյունը կամավոր է և կազմվում է ըստ ցանկութեան երկարատև ժամանակով, կամ էլ՝ ավելի հաճախ, մեկ տարով: Տնտեսագիտական իմաստով, այսպիսի ձևի տնտեսակցությունը տալիս է բավականին դրական արդյունք: Հողթափարեղով հողակտորների մասնատվածությունը և շերտաձևությունը, այն սակավահող գյուղացուն հնարավորություն է տալիս աճեցնել տվյալ տեղանքի բոլոր տեսակի բույսերը, քանի որ ընկերության մի տեղամասում ցանում են ցորեն, մյուսում՝ գարի և այլն: Այսպիսով, նույնիսկ աղքատ գյուղացին թեև սահմանափակ չափերով, սակայն ստանում է բոլոր անհրաժեշտ մթերքները: Արագալուրթյան կազմը տարբեր է, ամենից հաճախ ընդգրկում է 7 ծուխ:

Գոյություն ունի արագալուրթյան երկու տեսակ՝ լիակատար, երբ ընկերները գումարում են իրենց պատկանող ամբողջ վարելահողերի գանգվածը, և ոչ լիակատար (սահմանափակ). երբ համատեղ մշակում են միայն իրենց պատկանող որոշակի կտոր վարելահողը: Անդամներն օժտվում են հավասար իրավունքներով և պարտականություններով: Աշխատանքները տարվում են համատեղ, իսկ բերքի բաշխումը անդամների միջև իրականացվում է համամասնորեն, ըստ ծախսված աշխատանքի. և ըստ առանձին արագալուրթի հողակտորների չափի: Երկրամասի բնական և այլ պայմաններն ուժեղ չափով նպաստում և պայմաններ են ստեղծում բամբակի դաշտերի մշակման համար:

Բամբակի բույսը պահանջում է բազմաբնույթ խնամք: Լավ բերքատվության հիմնական պայմաններն են՝ ջուրը և դաշտերը մոլախոտերից մաքրելը, մոլախոտեր, որոնք խոչընդոտում են բույսի զարգացումը: Այս վերջին հանգամանքը պահանջում է աշխատանքին մասնակից դարձնել ոչ միայն ընտանիքի բոլոր անդամներին, այլև վարձու բանվորների: Քանի որ ամառվա ամիսներին շատ դժվար է գտնել ազատ բանվորական ձեռք, իսկ ոչ ժամանակին մոլախոտերի քաղհանումը վնաս է հասցնում բամբակի որակին, ապա այս վիճակից դուրս գալու ելք է հանդիսանում համահավասար բամբակի ցանքադաշտ ունեցող մի քանի տնտեսությունների միավորումը. որոշակի քանակի, ճախորդ սահմանված բանվորական ձեռքերով. որոշակի համատեղ աշխատանք կատարելու համար: Այսպես, սկզբից համատեղ ուժերով մաքրում են մի տեղամասի դաշտը, այնուհետև երկրորդ դաշտը և ընդհուպ մինչև վերջին տեղամասի դաշտը: Այս ժամկետում առաջին տեղամասի դաշտում նորից են աճում մոլախոտեր, և այս կերպ աշխատանքը շարունակվում է ամբողջ ամառը: Այս կարգի արտելի աշխատանքից ստացած օգուտը կասկած չի հարուցում: Առաջինը՝ պետք չէ վարձու բանվորներ ունենալ. երկրորդը՝ շատ քանակի ձեռքերն ավելի մեծ արագությամբ կհասցնեն մաքրել դաշտը մոլախոտերից:

Պարզունակ կոոպերացիայից անցնելով կատարյալ ձևերի, մենք պետք է խոստովանենք, որ դրանք Անդրկովկասում քիչ հետաքրքրական են:

1913թ. կեսերին Անդրկովկասում գործող դրամախնայողական ընկերակցություններից Էրիվանի մահանգում՝ գործում էին Ելիզավետպոլում՝ և Կարսի մարզում՝ 9 ընկերակցություն: Այս բոլոր ընկերակցությունները հիմնվել են հայերի և ռուսների կողմից, քանի որ թափարներին վարկային կոոպերացիան դեռ անհասկանալի էր:

Իհարկե, Բաքվի և Թիֆլիսի մահանգներում եղել են կոոպերատիվներ. որոնք ստեղծվել են հայերի մասնակցությամբ, բայց քանի որ այնտեղ հայերը չեն կազմել գյուղացիական բնակչության մշակակալի մասը, մենք դրանց չենք անդրադառնա:

Էրիվանյան մահանգը, որն Անդրկովկասի մահանգների և մարզերի շարքում կոոպերացիայի բնագավառում գրավում էր երրորդ տեղը, 1913թ. կեսերին ուներ 30 դրամախնայողական և 23 վարկային ընկերակցություններ: Դրանցից ամենամեծը ոչ միայն Էրիվանյան մահանգում, այլ նաև ամբողջ Անդրկովկասում հանդիսանում էր Էրիվանի դրամախնայողական ընկերությունը: 191 կեսերին այս ընկերակցությունում անդամագրված էր 1640 անդամ, որոնց կեսից ավելին կազմում էին գյուղական տնտեսավարողները, այնուհետև արհեստավորները, արտյունաբերողները, առևտրականները և, վերջապես, ազատ մասնագիտությունների անձինք, որոնք կազմում էին բոլոր անդամների 7,4 տոկոսը: Այսպիսով, Էրիվանի ընկերակցությունը վարկային ծառայություններ էր մատուցում բնակչության բոլոր խավերին և գլխավորապես գյուղական տնտեսավարներին, որոնք բնակվում էին ինչպես Էրիվանում (այդգեզորներ), այնպես էլ մերձակա գյուղերում: 1913թ. ընթացքում ընկերակցությունը անդամներին տվել է 6733 վարկ 750753 ռուբլի գումարով, ընդ որում այդ գումարի 58,6 տոկոսը տրվում էր գյուղատնտեսական կարիքների համար:

Այսպիսին էր վարկային կոոպերացիայի զարգացումը գլխավորապես հայ բնակչության շրջանում: Ինչ վերաբերում է սպառողական կոոպերացիային, ապա այն գտնվում էր դեռ ընդամենը սաղմնային վիճակում: Էրիվանյան մահանգում, Կարսի մարզում Ելիզավետպոլյան մահանգում կար ոչ ավելի, քան 20 սպառողական ընկերություն:

Կոոպերացիայի բոլոր տեսակների զարգացումն անհրաժեշտ էր հատկապես այն ժամանակ, քանի որ Անդրկովկասի հայ բնակչությունն ընչազրկված էր պատերազմի, ինչպես նաև Թուրքիայից հայերի զանգվածային բռնագաղթի հետևանքով:

Տեղերում ինքնագործունեության զարգացմանը օժանդակելու համար անհրաժեշտ էր ինչպես պետության, այնպես էլ մտավորակալության օգնությունը: Ափսոս, որ հայկական մշակութային միությունը Բաքվում Կ.Ի. Խատիսովի մահից հետո թուլացրել էր իր գործունեությունը կոոպերացիայի ներդրման իմաստով, իսկ հայկական գյուղատնտեսական ընկերությունը Թիֆլիսում չուներ միջոցներ»:

11. ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ ԵՎ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Կոոպերացիան Հայաստանում իր գործունեությունը վերսկսեց այն տարիներին, երբ Ռուսաստանում լայն ծավալով իրականացվում էր նոր տնտեսական քաղաքականություն, որը նպաստավոր ազդեցություն գործեց կոոպերացիան գործընթացի վրա: Բնականաբար, հայաստանցիները կոոպերատիվները կազմակերպելիս կիրառեցին արդեն Ռուսաստանում գործի դրված մեխանիզմները (սկզբունքները):

Հայաստանի կառավարությունը 1921-1923 թվականներին կոոպերատիվների կազմակերպման գործը միանգամից դրեց պետական հիմքերի վրա: Այս դեպքում համատարած խախտվեցին կոոպերատիվների կազմակերպման հիմնական, մասնավորապես կամավորության և ինքնակառավարման սկզբունքները: Այդ տարիներին աշխատող մի շարք կոոպերատիվներ միավորվեցին՝ սպառողական կոոպերացիայի միության մեջ և դրվեցին պարենժողկոմի ենթակայության համակարգում: 1921թ. հունվարին պարենժողկոմը հանձնարարեց վարկային կոոպերատիվ ընկերությունները և նրանց միությունները միացնել տեղերում աշխատող և նոր բացվող սպառողական ընկերությունների և նրանց միությունների հետ:

Պարենժողկոմի վարչական կարգով կոոպերատիվները վերևից կազմակերպելու և ղեկավարելու փորձերը հաջողություն չունեցան: Մեծ ջանքերի շնորհիվ 1921թ. գարնանը Երևանում կազմակերպվեց «Այգեստան» գյուղատնտեսական առաջին կոոպերատիվը, որն այնուհետև իր մասնաճյուղերը բացեց Էջմիածնում, Աշտարակում և Արտաշատում:

Հետագա անհաջողություններից խուսափելու նպատակով՝ սպառողական կոոպերացիաների կազմակերպման և կարգավորման խնդիրները Հայաստանի կառավարությունը դրեց «Հայկոոպի» (1923թ.), իսկ գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները՝ «Հայգյուղկոոպի» վրա:

1924թ. հունվարին Հայաստանում գործում էր գյուղական 5, հողագործական 2 ընկերություն, 6 կաթնարտել, որոնցում ընդգրկված էր 1384 անդամ: Հայաստանի տնտեսության կոոպերատիվ սեկտորի այսպիսի փոքր հատվածը այդ տարիներին ոչ մի էական դեր չէր խաղում և չէր կարող խաղալ նրա ժողովրդական տնտեսության համակարգում:

Հայաստանի կառավարությունը, Ռուսաստանում նոր տնտեսական քաղաքականության հաջողություններից և հատկապես գյուղատնտեսության կոոպերացիան կազմակերպման արդյունքներից ոգևորված, ենթադրում էր, որ հանքապետությունում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ծավալումը մեծ դեր պիտի խաղա հանրապետության ավերված տնտեսությունը վերականգնելու և չքավոր գյուղացիների դրությունը բարելավելու գործում: Այս նպատակով 1924թ. օգոստոսին հատուկ ղեկրետ ընդունեց գյուղատնտեսության կոոպերացիայի զարգացման վերաբերյալ, որի համաձայն, հանրապետության սահմաններում գյուղատնտեսությամբ կա՛մ նրա հետ կապված արհեստներով զբաղվող բոլոր քաղաքացիներին թույլատրվում էր կազմակերպել կոոպերատիվ ընկերություններ (միություններ):

Սակայն տնտեսական խնդիրների նպատակային լուծման իրողության կողքին հանրապետության քաղաքական ղեկավարությունն այստեղ առաջին հերթին դասակարգային պայքարի խնդիրներ էր դնում, գտնելով, որ տնտեսական խնդիրները լուծելիս կոոպերատիվներն ամրապնդում են չքավոր և միջակ գյուղացիների դասակարգային դիրքն ընդդեմ կուլակների և գյուղի ու քաղաքի շահագործող մյուս տարրերի: Այս պատճառով ղեկրետով մեծ արտոնություններ էր տրվում չքավոր և միջակ գյուղացիությանը, որը, բնականաբար, չէր կարող ամրապնդել նորաստեղծ կոոպերատիվների ֆինանսական վիճակը:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիաների ճիշտ կազմակերպման և գործունեության ապահովման համար 20-ական թվականների սկզբին չկային ոչ քաղաքական և ոչ էլ տնտեսական պայմաններ: Շուկայական լիարժեք հարաբերությունների բացակայությունը, գյուղացիների աղքատ վիճակը, արտադրության ցածր ապրանքայնությունը լիարժեք կոոպերատիվ ընկերություններ կազմակերպելու հնարավորություններ չէին ստեղծում:

Այնուամենայնիվ, նոր տնտեսական քաղաքականության պայմաններում, երբ մասնավոր նախաձեռնությունը և գործարարության ազատականացումը մի կողմից, և իշխանությունների վճռականությունն ու հոգատար վերաբերմունքը մյուս կողմից, կոոպերատիվներին հնարավորություններ տվեցին իրենց շարքերում ավելի շատ գյուղական տնտեսություններ ընդգրկել, ինչպես նաև լուծել տնտեսություններին գյուղատնտեսական գործիքներ և մեքենաներ մատակարարելու խնդիրը:

Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմակերպման գործընթացի հաջողությունները նշանակալի չափով պայմանավորված էին նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման համար անհրաժեշտ շուկայական հարաբերությունների ընդլայնումով: Պատահական չէ,

որ կոոպերատիվների կազմակերպման տեմպերը բարձր էին Արարատյան հարթավայրում, որտեղ համեմատականորեն բարձր էր գյուղատնտեսական արտադրության ապրանքայնությունը: Ըստ տարածաշրջանների, կոոպերացման տեմպերը բարձր էին Էջմիածնում, Երևանում, Լոռի-Փամբակում:

Այդ տեմպերի վրա նշանակալի ազդեցություն թողեց պետության անմիջական օժանդակությունը, որի շնորհիվ կոոպերատիվների թվաքանակի առաջընթաց աճ նկատվեց շերամապահության, մեղվաբուծության, ծխախոտագործության բնագավառներում, որտեղ պետությունն արդյունաբերական հումքի մշակումը խթանելու համար օժանդակություն կազմակերպեց:

1928թ. հանրապետությունում գործում էին 95 կաթնարտելներ, 41 գյուղվարկային, 25 այգեգործական, 17 մեքենագործական, 32 հողագործական և այլ ընկերություններ: Կոոպերատիվները տարեցտարի ավելի շատ գյուղատնտեսական մթերքներ էին մթերում, մեծանում էր գյուղատնտեսության կոոպերատիվների ապրանքայնությունը: 1926-27թթ. կոոպերատիվների մթերումները կազմեցին ամբողջ մթերման 45,3 տոկոսը, 1925-26թթ. 1924-25թթ. 2,5 տոկոսի դիմաց:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվ ընկերությունների աճին զուգընթաց արագ տեմպերով ավելացավ անդամների քանակը: Այսպես՝ 1924թ. շուրջ 150 հազար գյուղական տնտեսություններից կոոպերատիվի անդամ էին 5,9, 1925թ.՝ 12,7, 1926թ.՝ 19,7 տոկոսը, այնուհետև, 1927թ. շուրջ 160 հազար գյուղական տնտեսություններից կոոպերատիվի անդամ էին 29,2, իսկ 1928թ. 38,5 տոկոսը:

Գյուղատնտեսական շատ կոոպերատիվներ զբաղվում էին նաև գյուղատնտեսական հումքի վերամշակման գործով: 1927թ. նրանք ունեին 58 պանրագործարան (88 բանվոր), Երևանում և Մեղրիում պահածոների գործարաններ (90 բանվոր), օղու 7 գործարան (96 բանվոր) և Ղափանի մետաքսագործարանը (102 բանվոր):

Գյուղատնտեսության կոոպերատիվների հաջողությունները մեծ մասամբ ոչ թե գյուղացիների ինքնագործունեության, այլ իշխանությունների ենթամարմինների կողմից դիրեկտիվների կատարման արդյունք էին: Պակաս դեր չխաղաց գյուղական կոոպերացիայի հովանավորումը պետության կողմից, տնտեսական քաղաքականության բնագավառում նախապատվությունը տրվում էր գյուղական կոոպերատիվներին՝ ի դեմս մասնավոր կապիտալի:

Նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման բոլոր տարիներին կոոպերատիվները աչքի էին ընկնում իրենց ոչ կայուն ֆինանսական

իրավիճակով: Այդ էր պատճառը, որ անդամների որոշ մասը շտապում էր դուրս գալ կոոպերատիվից և իր կարիքները հոգալ այլ միջոցներով: Դրա հետևանքով որոշ կոոպերատիվներ կազմակերպվում ու քայքայվում էին՝ առանց գյուղատնտեսության զարգացման վրա որոշակի հետք թողնելու:

Պետական կառույցների կողմից կոոպերատիվներին ցուցաբերվող աջակցությունը առկա հնարավորություններից ելնելով հաճախ ոչ թե օժանդակում, այլ խոչընդոտում էր նորաստեղծ կոոպերատիվների տնտեսական նորմալ գործունեության կազմակերպմանը, նրանց մոտ անկայուն ֆինանսական վիճակ ստեղծելու պատճառ դառնալով: Բացի դրանից, գյուղական կոոպերատիվներն իրենց գործունեությունն սկսեցին սեփական ազատ կապիտալի բացակայության պայմաններում, իսկ կոոպերատիվների անդամ ընչազուրկ գյուղացին չէր կարող անհրաժեշտ ֆինանսական օժանդակություն բերել իր կոլեկտիվի գործունեությանը: Այդ պատճառով կոոպերատիվները հիմնականում գործում էին փոխառու (վարկային) կապիտալի հաշվին: Միաժամանակ կոոպերատիվների ղեկավարների նշանակումը իշխանավորների կողմից բացասաբար էր անդրադառնում դրանց կառավարման համակարգի կատարելագործման վրա:

Այսպիսով, գյուղական տնտեսությունների (կոոպերատիվների) չափից դուրս վարկային կախվածությունը, պետության կողմից իրականացված գների ոչ ճկուն քաղաքականությունը տարեցտարի ավելի էր խորացնում նրանց ֆինանսական ճգնաժամը: Այդ վիճակից դուրս գալու նպատակով 1924թ. կազմակերպվեց առևտրի հատուկ հանձնաժողով, որն զբաղվում էր արդյունաբերական ապրանքների և գյուղատնտեսական մթերքների գների կարգավորման խնդիրներով: Դրան գումարած փողի արժեքի որոշակի կայունացումը, նոր թղթադրամային նշանները շրջանառության մեջ դնելու հանգամանքը նշանակալիորեն բարելավեց գյուղական տնտեսությունների ֆինանսական վիճակը:

Գյուղական կոոպերատիվների տնտեսական գործունեության որոշակի բարելավումը և մանր հողատեր գյուղացիության արտադրության ապրանքայնության բարձրացումը նոր տնտեսական քաղաքականության պայմաններում տվեցին դրական արդյունքներ: Այդ գործընթացի վրա դրական ազդեցություն թողեց արդյունաբերության առաջընթաց զարգացումը: Այսպես, 1924-25թթ. Երևան և Լենինական քաղաքների արդյունաբերությունը նախորդ տարվա համեմատությամբ աճեց ավելի քան 4 անգամ:

20-ական թվականների երկրորդ կեսին, երկրի ինդուստրացմանը զուգահեռ ամբողջ Խորհրդային Միությունում ուժեղանում էր էկոնոմիկայի պետական կառավարման կենտրոնացումը: Երկրի ինդուստրացման գործն

ձեռնարկեց նաև Հայաստանի կառավարությունը: Այս խնդրի լուծումը, ինչպես ցույց էր տալիս Ռուսաստանի փորձը, պահանջում էր կենտրոնացնել բոլոր ռեսուրսները, որը հնարավոր էր մանր տնտեսվարող գյուղացիության և հատկապես գյուղական կոոպերացիայի նկատմամբ խիստ և բազմաբովանդակ պետական կարգավորման կիրառմամբ: 1928թ. հանրապետության կառավարությունը գործնականում արդեն կարգավորում էր կոոպերատիվ համակարգի աշխատանքի բոլոր կողմերը: Գյուղատնտեսական կոոպերացիան սկսում է կորցնել կոմերցիոն գործունեության իր նախկին հատկանիշները և աստիճանաբար վերափոխվում ու դառնում էր գյուղացիներից հույժ մթերող և պլանի համաձայն պետական այլ ձեռնարկություններին հանձնող տեխնիկական մարմին Այդ տարիներին գյուղատնտեսական կոոպերատիվների վաճառքի գները, մթերման ու վաճառքի պայմանները և տնտեսական գործունեության այլ կողմերը կարգավորվում էին պետության կողմից:

Խորհրդային իշխանության կենտրոնական մարմինների ղեկավարների կողմից այդ տարիներին, ինչպես արդեն նշվեց մախոթք բաժնում, սկսվեց լայնորեն պրոպագանդվել կոլխոզների կազմակերպումը՝ դա համարելով կոոպերատիվ շարժման «գազաթնակետ», որն իր մեջ ներառում է նրա «հասարակ» ձևերը: Իշխանության կենտրոնի այս կուրսն իր արձագանքը գտավ նաև Հայաստանում:

Գյուղական տնտեսությունների արտադրական ծավալների մեծ տեմպերով (1924-1927թթ.) զարգացման կողքին կոլեկտիվ տնտեսությունները, չնայած պետության կողմից բազմապիսի օգնությանը և խրախուսանքին, այդ տարիներին Հայաստանում տարածում չգտան: 1927թ. հունվարին հանրապետությունում գործում էր 2 կոլեկտիվ տնտեսություն, 2 կոմունա, և համատեղ հող մշակող 5 ընկերություններ (վերջիններս տարեվերջին վերածվեցին կոլտնտեսությունների): 1928թ. փետրվարի 1-ի դրությամբ գրանցված է եղել 12 կոլեկտիվ տնտեսություն:

1928թ. գարնանը Հայաստանի բոլոր գավառներում քաղաքական և պետական ղեկավարներն սկսում են կազմակերպել կոլտնտեսություններ, այն էլ այնպիսի արագությամբ, որ Հայգյուղկոոպը չի հասցնում հաստատել դրանք: 1928թ. ապրիլի 1-ին կար 54 կոլտնտեսություն (4 կոմունա, 50 արտել), որոնցում ընդգրկված էր 975 տնտեսություն: Դրանք բավականին թույլ և սակավանդամ կոլտնտեսություններ էին, որոնցում հիմնականում միավորված էին հողն ու պապենական գործիքները: Դեռևս չկար աշխատանքների կազմակերպման ու վարձատրության կանոնավոր փորձ: Այնուամենայնիվ, 1928թ. նոյեմբերին Երևանում կայացած կոլեկտիվ տնտեսություն-

ների 1-ին համագումարից հետո, իշխանությունների անմիջական ղեկավարությամբ և բազմաբնույթ օժանդակության շնորհիվ, ամենուրեք սկսվում է համատարած կոլեկտիվացումը գործի ղեկավար բոլոր հնարավոր միջոցները և հարկադրանքները:

Գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների համատարած կազմակերպումը մի կողմից, և գյուղական կոոպերատիվների նկատմամբ խիստ պետական վերահսկումն ու շուկայական հարաբերությունների բացակայությունը մյուս կողմից, գյուղական տնտեսություններին հասցրին պատմական վախճանի: Այս պայմաններում գյուղական տնտեսությունների ֆունկցիաները համընկնում էին սպառողական կոոպերացիայի գործունեության հետ. Ուստի միաձուլվեցին կոոպերացիայի այս ձևի հետ և լուծարվեցին:

Նոր տնտեսական քաղաքականության, ինդուստրացման և կոլեկտիվացման գործընթացի հետ կապված՝ կոոպերատիվների գործելակերպն ընդհանրապես և սպառողական կոոպերատիվներինը մասնավորապես, խոշոր փոփոխությունների ենթարկվեցին Կառավարության հատուկ ղեկընտրված 1921թ. նոյեմբերին սպառողական կոոպերացիան առանձնացվեց պարենային ժողկոմատից և որպես ինքնուրույն միավոր սկսեց ծավալել իր գործունեությունը:

Նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման պայմաններում սպառողական կոոպերացիան իրավունք ստացավ (1921թ.), մթերումներ և վաճառք կազմակերպելուց բացի, զբաղվել նաև արտադրական գործունեությամբ: Սպառողական կոոպերատիվները կարող էին հարաբերությունների մեջ մտնել այլ ձեռնարկությունների հետ, գնել, մթերել և վերամշակել մթերքները և պատրաստի արտադրանքը հանել վաճառքի: Պետության կողմից բազմակողմանի օգնություն ստանալով, սպառողական կոոպերացիան հնարավորություն ստացավ վերականգնելու իր կիսավեր նախկին ապարատը և կարճ ժամկետում նշանակալի դիրք գրավեց հանրապետության առևտրի ապրանքաշրջանառության մեջ: 1923-1924թթ. հանրապետության մանրածախ առևտրի մեջ պեսական առևտրի տեսակարար կշիռը կազմում էր 77 տոկոս, կոոպերատիվ առևտրինը՝ 30,8 տոկոս, մասնավորինը՝ 61,5 տոկոս:

Սպառողական կոոպերացիայի այս հաջողությունները ոչ միայն պետության բազմակողմանի օգնության, այլ նաև, նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման հետ կապված, միութենական աշխատանքների վերակառուցման արդյունք էին: 1922թ. 147 տեղական կոոպերատիվ կազմակերպությունների փոխարեն ստեղծվեցին 62 նոր կոոպերատիվներ: Վերացվեցին սպառողական կոոպերացիայի նախկին ինը բաժանմունքները:

Վերացնելով անգործության մատնված տեղական բաժանմունքները կազմակերպվեցին բանվորական, գյուղական տնտեսությունների և խառը կոոպերատիվներ: 1923թ. մայիսին տեղի ունեցավ կոոպերացիայի առաջին համագումարը սահմանելով, որ սպառողական կոոպերացիայի հիմնական խնդիրը ամենուրեք հանդիսանում է մանրածախ առևտրի ծավալումը: Այդ որոշումը վճռական նշանակություն ունեցավ սպառողական կոոպերացիայի, գյուղական տնտեսության և վարկային կոոպերատիվների գործունեության բնագավառները ճշտելու և դրանց ֆունկցիաները հստակեցնելու գործում: Մինչ այս որոշումը, սպառողական կոոպերացիան իր վրա էր վերցրել գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների որոշ ֆունկցիաներ և զբաղվում էր վարկային գործառնություններով:

Չնայած իր նկատմամբ բնակչության բացասական վերաբերմունքին, սպառողական կոոպերացիան կարճ ժամանակաշրջանում գյուղական շրջաններում նշանակալիորեն բարելավեց մանրածախ առևտրի անմխիթար վիճակը: Գյուղացիները դժվարությամբ էին անդամակցում կոոպերատիվներին, քանի որ նրանց օգնությամբ չէին կալողանում ձեռք բերել իրենց անհրաժեշտ ապրանքները: Գեղամյանն իր «ՆԷՊ-ն ու սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում» (1977թ.) գրքում արխիվային նյութերի վերլուծության հիման վրա այսպես է նկարագրում այդ ժամանակաշրջանի գյուղական առևտրի վիճակը. «Եթե գյուղացու սպառողական պահանջները բավարարելու համար միջին հաշվով պահանջվում էր տարեկան 50 ռուբլու արտադրանք, – գրված է փաստաթղթերից մեկում, – ապա՛նա կոոպերացիայի միջոցով ձեռք է բերում հազիվ 5 ռուբլու արտադրանք, որովհետև նրա ուզածը չկար»: Կոոպերացիայի մասին 1923թ. Լոռուց ներկայացրած զեկուցագրերից մեկում նշվում է, որ Օձունի կոոպերատիվը ապրանքները ձեռք է բերում մասնավորից և ինքն էլ իր հերթին ավելի թանկ է վաճառում, քան սպեկուլյանտները: Ալեքսանդրապոլի (Լենինական, Գյումրի) կոոպերատիվների գավառային համագումարը (1923թ.) հարկադրված արձանագրեց. «Գյուղացիությունը հեռու է փախչում կոոպերատիվներից, որովհետև ապրանքներն ավելի թանկ են, քան շուկայում»: Ուշագրավ է, որ մինչև 1924թ. կեսերը կոոպերատիվային կառույցներին ապրանքներ մատակարարողների շարքում առաջին տեղում էին փրոյունաբերական կոոպերատիվ մատակարարումները (հիմնականում մանուֆակտուրա), երկրորդ տեղում՝ մասնավոր առևտրականները և, վերջապես, երրորդ տեղում՝ պետական հիմնարկները: Հասկանալի է, որ մատակարարման նման եղանակը չէր կարող դրական ազդել կոոպերացիայի աշխատանքների վրա:

Պետության մի շարք միջոցառումների հետևանքով սպառողական կոոպերացիան արագ թափով զարգացավ: Այդ միջոցառումներից հատկանշական է այն, որ առևտրականներին ապրանք էր բաց թողնվում ավելի բարձր գներով, քան կոոպերացիային, եթե կոոպերատիվ ձեռնարկություններին բաց թողնվող ապրանքներին վերադիր էր դրվում 3-5 տոկոսի սահմաններում, ապա մասնավորներին՝ մինչև 10 տոկոս:

Հանրապետությունում, ինչպես արդեն նշվեց, գործում էր սպառողական կոոպերացիայի երեք ձև: Բանվորական կոոպերատիվները հիմնականում կազմակերպվում էին արդյունաբերական խոշոր (միջին) ձեռնարկություններում և նորակառույցներում, որոնց անդամների թիվը 1925թ. կազմեց 9,1 հազար մարդ: Խառը կոոպերատիվները, որոնք կազմակերպվում էին հիմնականում հանրապետության փոքր քաղաքներում (Էջմիածնում, Գորիսում, Նոր Բայազետում, Կիրովականում՝ Վանաձորում): 1925թ. այս կարգի 36 կոոպերատիվներում ընդգրկված էին ավելի քան 5000 անդամ: Ամենալայն տարածում գտան գյուղական սպառողական կոոպերատիվները, որոնց անդամների քանակը 1925թ. 173 ձեռնարկություններում կազմեց 25,9 հազար մարդ: Այս նույն ժամանակահատվածում «Հայկոպի» համակարգից դուրս գործում էր 87 կոոպերատիվ՝ 5000 անդամով: 1925թ. սպառողական կոոպերացիայի ընդհանուր դրամագումարը կազմեց 242 հազար, խառը կոոպերատիվներինը՝ 45 հազար, գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներինը՝ 83,2 հազար ռուբլի:

Պետական օժանդակությունը «Հայկոպի» ձեռնարկություններին հնարավորություն տվեց հարկադրել մասնավոր առևտրին՝ մանրածախ ապրանքաշրջանառության բնագավառում նշանակալիորեն զիջելու իր դիրքերը: Մեկ տարվա ընթացքում (1924-1925թթ. տնտեսական տարում) կոոպերատիվ առևտրի տեսակարար կշիռը հանրապետության ապրանքաշրջանառության մեջ ավելացավ 14 տոկոսով և մասնավոր առևտրի կողքին հավասար դիրք գրավեց: Հաջորդ երկու տնտեսական տարիների ընթացքում (1925-26 և 1926-27թթ.) կոոպերատիվ առևտրի տեսակարար կշիռը հանրապետության ամբողջ մանրածախ ապրանքաշրջանառության մեջ ավելացավ ևս 15,6 տոկոսով և կազմեց 51,6 տոկոս, իսկ մասնավոր առևտրի տեսակարար կշիռը նշանակալիորեն պակասեց և կազմեց 36 տոկոս:

20-ական թվականների սկզբին մասնավոր առևտրական կապիտալը մանրածախ առևտրի բնագավառում գերակշիռ դիրք էր գրավում: Մակայն իշխանությունները վարկային և գների քաղաքականության կիրառման օգնությամբ օժանդակեցին կոոպերատիվ առևտրի թույլ համակարգին՝ հաղթելու մասնավոր առևտրի բնագավառում զբաղեցրած հզոր առևտրական

կապիտալին: Այս բնագավառում կարևոր նշանակություն ունեցավ վարկա-
յին և գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմակերպչորեն
տարանջատումը սպառողական կոոպերատիվներից, ինչպես նաև սպառող-
ական կոոպերատիվների կողմից մանրածախ առևտրի կիրառումը:

Այսպիսով, նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման պայ-
մաններում շուկայական հարաբերությունների ծավալումը և կոոպերացիա-
յի բնական առավելությունները, պետության աջակցության հետ համատեղ,
սպառողական կոոպերացիային հնարավորություն տվեցին մասնավոր
առևտրական կապիտալը դուրս մղել շուկայից և գյուղում ու քաղաքում կոո-
պերատիվ հիմունքներով կազմակերպել մանրածախ առևտուր:

20-ական թվականների առաջին կեսին ՆԷՊ-ի առաջին տարիներին,
բացի առևտրից, սպառողական կոոպերացիան զբաղվում էր նաև արտա-
դրական գործունեությամբ՝ «Հայկոոպը» կազմակերպել էր ծխախոտի, կո-
շիկի, փայտամշակման, էլեկտրաաղացների արտադրություն: «Հայկոոպի»
Երևանի օճառի գործարանը ամենամեծն էր Հայաստանում: Այսպիսի գոր-
ծունեությամբ «Հայկոոպը» մրցման մեջ էր մտել ոչ թե մասնավոր առևտրա-
կան կապիտալի. այլ գյուղատնտեսական կոոպերատիվների հետ, որոնք,
ընդհանրապես վերցրած, թուլացնում էին կոոպերատիվ էկոնոմիկայի սեկ-
տորի դերը: «Հայկոոպի» հիմնական գործունեության ծանրության կենտրո-
նի տեղափոխումը առևտրի բնագավառ՝ հնարավորություն տվեց նաև այլ
գործառնություններում զբաղված կապիտալը նույնպես կենտրոնացնել
առևտրի կազմակերպման մեջ, որը նրա զարգացմանը նոր մղում հաղոր-
դեց:

Ապրանքաշրջանառության մեջ վճռական դերը պատկանում էր պետա-
կան մեծածախ առևտրին, որն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել այնպիսի ապ-
րանքներ, ինչպիսիք էին մանուֆակտուրան, շաքարը, նպարեղենը, նավթը,
օճառը, լուցկին և այլն: Սպառողական կոոպերացիան պետական մեծա-
ծախ առևտրի մեջ նույնպես նշանակալի բաժին ուներ: Դեռևս 1924-25թթ.
նրա բաժինը կազմում էր 93,2 տոկոս, այն դեպքում, երբ մասնավոր մանրա-
ծախ առևտրի բաժինն այդ նույն տարիներին կազմում էր 53,7 տոկոս:

Իշխանություններն սպառողական կոոպերացիան օգտագործում էին
նույնիսկ աշխատանքի արտադրողականությունը բարձրացնելու և արդյու-
նաբերության զարգացումը խթանելու համար: Այս նպատակով հատուկ ու-
շադրություն էր դարձվում բանվորական կոոպերացիաների կազմակերպ-
մանը: Այդ տարիներին բավականին ակտիվացավ նաև Երևանի, Լենինա-
կանի, ինչպես նաև լեռնահանքային և այլ արդյունաբերական շրջանների
բանկոոպների գործունեությունը: Այսպես, Երևանի բանկոոպը 1924թ. հոկ-

տեմբերին ուներ 2485 անդամ: Դրանց արագ զարգացման հիմնական պայ-
մանը պետության կողմից տրամադրված բարձր որակի ապրանքներն էին և
շուկայականից նշանակալի ցածր գները: Այսպես, բանկոոպներում չիթը,
բյազը, սատինը, նավթը, շաքարը, հալած յուղը և պամիրը շուրջ մեկ ու կես
անգամ (50 տոկոսով) էժան էին դրանց շուկայական գներից:

1924-1928թթ. մանրածախ առևտրի բնագավառում սպառողական կոո-
պերացիայի առավել արագ աճի, իսկ մասնավոր առևտրի անընդհատ անկ-
ման տարիներն են: Այնուամենայնիվ, դեռևս մինչև 1928թ. մասնավոր
առևտուրը նշանակալի բաժին ուներ մանրածախ առևտրի մեջ: Այսպես,
այդ տարվա մանրածախ ապրանքաշրջանառության 62,4 մլն ռուբլուց նրա
բաժինը կազմեց 20,2 մլն ռուբլի: Չնայած մասնավոր առևտրի տեսակարար
կշիռն ընկել էր, բայց նրա դիրքերն ամուր էին, հատկապես գյուղական
մանրածախ առևտրի բնագավառում:

Կենտրոնական իշխանություններից Հայաստանում որդեգրած ին-
դուստրացման և կոլեկտիվացման քաղաքականության գործընթացը և նոր
տնտեսական քաղաքականության մարումը որոշակիորեն ազդեցին սպա-
ռողական կոոպերացիայի մուտացիայի (ձևափոխումների) և զարգացման
վրա: Գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացման ֆոնի վրա,
սպառողական կոոպերացիայի խիստ պետական կարգավորումը, բան-
կոոպների ցանցի լայն տարածումը, ապրանքա-դրամական հարաբերու-
թյունների շրջանակների սեղմումը մասնավոր առևտրին գրկեցին գոյություն
պահպանելու հնարավորություններից: Մասնավոր առևտրական կետերի
թիվը 1928-1930թթ. 2114-ից նվազելով հասավ 104-ի: Այս պատճառով, նրա
մանրածախ առևտրի ապրանքաշրջանառության ծավալները կրճատվեցին
ավելի քան երկու անգամ: Տնտեսության բնագավառում տեղի ունեցած վե-
րոհիշյալ փոփոխությունների հետևանքով կոոպերատիվ առևտրի ապրան-
քաշրջանառության բացարձակ ծավալներն ավելացան 2,3 անգամ, որը
կազմում էր երկրի ամբողջ ապրանքաշրջանառության ավելի քան 80 տոկո-
սը: Այստեղ նշանակալի դեր խաղացին այն կազմակերպչական միջոցա-
ռումները, որոնք կապված էին գյուղական կոոպերացիաների ձևափոխում-
ների հետ: Այս գործընթացում գյուղական տնտեսությունների կոոպերա-
տիվները լուծարվեցին և նրանց տեղը գրավեցին սպառողական կոոպերա-
տիվները, որոնք արդեն ապացուցել էին, որ հանդիսանում են մթերման և
սննդամթերքների բաշխման ավելի նպատակահարմար ձև:

Հատկանշական էր, որ պետական մանրածախ առևտուրը հանրապե-
տության առևտրի ապրանքաշրջանառության մեջ, նոր տնտեսական քա-
ղաքականության իրականացման ժամանակաշրջանում, վճռական դեր չու-

ներ, նրա տեսակարար կշիռը 1924-1928թթ. 7,7 տոկոսից բարձրացավ ընդամենը 4-ով և կազմեց 11,8 տոկոս: Այս ակներև էր, իշխանությունները պետական և կոոպերատիվ առևտրի միջև էական տարբերություն չէին տեսնում, քանի որ կոոպերատիվ առևտուրը խիստ կարգավորվում էր պետության կողմից՝ Այս մասին վկայում է նաև այն փաստը, որ 1928-1930թթ. համարապետության ապրանքաշրջանառության մեջ պետական մանրածախ առևտրի տեսակարար կշիռն ընկավ և կազմեց մոտավորապես 7 տոկոս: Առևտրի կազմակերպման այս համակարգը իշխանություններին հնարավորություն տվեց օգտագործելով սպառողական կոոպերատիվների, հատկապես քանկոռայի նյութատեխնիկական բազան, նրանց փոխարեն ստեղծել պետական մանրածախ առևտրի կառույցներ: 1935թ. երկրի կենտրոնի օրինակով պետությունը վերջնականապես քաղաքային սպառողական կոոպերացիայի գործունեությունը դադարեցրեց, ազգայնացրեց նրա նյութատեխնիկական բազան՝ առանց անդամների փայերը փոխհատուցելու: Այս բոլորի հետևանքով սպառողական կոոպերատիվների և դրանցում ընդգրկված անդամների թվաքանակը կրճատվեց մոտավորապես 2 անգամ: Համապատասխանաբար, ընկավ նաև նրա տեղը, դերը և նշանակությունը հանրապետության մանրածախ առևտրի համակարգում: Այսպիսով, առևտրի ժողովուրդն իր ձեռքում կենտրոնացրեց քաղաքային բնակչության անհատական սպառումը և դրանով իսկ նախկին քաղաքային կոոպերատիվները դարձրեց ապրանքների բաշխման պետական ապարատ:

«Հայկոռային» թույլատրվեց պահպանել իր անունը և կառույցը, գտնվելով «Ցենտրոստյուդի» համակարգում, շուկայական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում դարձավ միութենա-հանրապետական գերատեսչություն՝ գյուղական առևտրի իրականացման բնագավառում: Նրանց թույլատրվեց սպառողական կոոպերատիվների անդամների համագումարում որոշումներ ընդունելու ծիսակատարությունը, որոնք կատարման ենթակա չէին:

Հայաստանի հանրապետության էկոնոմիկայի կոոպերատիվ սեկտորում առանձնահատուկ տեղ էին գրավում արհեստագործական կոոպերացիաները, որոնք սովետական կարգերի ժամանակաշրջանում լայնորեն տարածված էին ինչպես քաղաքներում, այնպես էլ գյուղական վայրերում:

Կենտրոնական, ինչպես նաև հանրապետական իշխանությունները, ելնելով երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակից՝ տնայնագործական և արհեստագործական ձեռնարկությունների նկատմամբ լայն աջակցման քաղաքականություն էին վարում: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, 1924թ. Հայաստանում գործել է արհեստագործական 846 մանր ձեռնար-

կություն, որից 549՝ գյուղական վայրերում: Այդ ձեռնարկություններում աշխատում էր 1070 մարդ: Դրանք անհատ տնայնագործ արհեստավորներին պատկանող սակավագոր ձեռնարկություններ էին՝ հիմնված այդ արհեստավորների և նրանց ընտանիքի անձնական աշխատանքի վրա: Այս խմբին էին պատկանում նաև մանր տնայնագործական ձեռնարկությունները, որոնք, ըստ իշխանությունների սահմանած նորմատիվների, ունեին մեկ շարժիչ և 5 վարձու աշխատող, 10-ից ոչ ավելի վարձու աշխատող առանց շարժիչի: Իշխանությունների կողմից ընդունված որոշումների համաձայն, խստորեն արգելվում էր այդ ձեռնարկությունների ազգայնացումը, դրանցում կուտակված հումքի, նյութերի, վառելիքի պաշարների բռնագրավումը: Իշխանության տեղական մարմիններից պահանջվեց ամեն կերպ օգնել տնայնագործական և արհեստագործական մանր ձեռնարկություններին, որպեսզի նրանք կարողանային ձեռք բերել անհրաժեշտ քանակությամբ հումք և նյութեր, ստանալ էլեկտրաէներգիա և վառելիք, ժամանակին իրացնել թողարկված արտադրանքը:

Հայաստանում տարածված հիմնավորց տնայնագործական արհեստներից էին մետաղամշակությունը, կաշեգործությունը, բամբակի և բրդի մշակումը, բրուտագործությունը: 1925թ. հանրապետությունում կար 386 մետաղամշակման արհեստագործական ձեռնարկություն (դարբնոց, վերանորոգման արհեստանոց և այլն) յուրաքանչյուրում աշխատում էր 6 բանվոր: Հանրապետության 350 կաշեգործական ձեռնարկություններում, որոնք հիմնված էին ձեռքի աշխատանքի վրա, մեծ մասամբ թողարկում էին պարզ մոդելի կոպիտ կոշիկներ ու հողաթափեր դաշտային և այլ աշխատանքներում օգտագործելու համար: Բրուտագործությունը լայն տարածում ուներ հանրապետության գրեթե բոլոր գավառներում: Երևանում գործում էին շուրջ 70 արհեստանոց և երկու արտել: Հումքի բացակայության պատճառով չէին աշխատում ոսկերչական ընկերությունները: Այս տնայնագործական ձեռնարկությունների մասնագիտացման հիմքը հիմնականում տեղական կարիքները բավարարելու համար սեփական հումքի վերամշակումն էր:

Հանրապետությունում կազմակերպված Հայտնարկոռայի վրա դրված էր արհեստագործական կոոպերացիաների կազմակերպման և զարգացման խնդիրը: Հայտնարկոռայը մեծ ու բազմակողմանի աջակցություն էր ցույց տալիս կոոպերացված տնայնագործներին, որպեսզի տեսնելով դրանց առավելությունները, արհեստավորները ներգրավվի կոոպերատիվ միավորումների կամ արտելների մեջ:

Հայտնարկոռայը 1927-1929թթ. հսկայական աշխատանք ծավալեց տնայնագործներին և արհեստագործներին կոոպերատիվների մեջ ընդգրկելու

գործում: Այսպես, եթե 1928թ. հունվարին Հայաստանում կար արհեստագործական 45 կոոպերատիվ (720 անդամներ), ապա նույն թվականի հուլիսին արդեն առկա էր 66 արտել (շուրջ 1500 անդամով), իսկ 1929թ. արտելներում ընդգրկված արհեստավորների թիվը հասավ 6000-ի:

Պետությունը գրեթե հավասարաչափ վերաբերմունք էր ցուցաբերում չկոոպերացված և կոոպերացված արհեստագործական ձեռնարկությունների նկատմամբ: Այն բոլոր ձեռնարկությունները, որոնք տնայնագործական ձեռնարկությունների թողարկած այս կամ այն արտադրանքի կարիքն ունեին, դրանք ստանալու կամ իրենց պատվերները տեղադրելու համար նախապես պետք է համաձայնության գալին Հայտնարկոտայի կամ տեղական իշխանության մարմինների հետ: Վերջիններիս վրա էր դրված տնայնագործական ձեռնարկություններին հույսը և այլ արտադրական միջոցներ մատակարարելու, պատվերները համապատասխան ձեռնարկություններում տեղաբաշխելու, ինչպես նաև նրանց թողարկած արտադրանքի իրացումը կազմակերպելու գործառնությունները:

Սակայն արհեստավորներին արհեստագործական, ինչպես կոոպերացված, այնպես էլ չկոոպերացված ձեռնարկություններում ներգրավման գործընթացը դանդաղում էր: Նրանց զգալի մասն այդ ձեռնարկություններից դուրս էին մնացել: Վիճվարչության տվյալներով 1928թ. Հայաստանում կար 28977 արհեստավոր: Դրանցից շուկայի համար աշխատում էր 18966 մարդ: Կոոպերատիվի մեջ ընդգրկված էր նրանց ընդամենը 15,8 տոկոսը:

1929թ. էկոնոմիկայի կառավարման կենտրոնացումը ուժեղացնելու հետ կապված, պետությունն սկսեց ավելի-խիստ կարգավորման քաղաքականություն իրականացնել արհեստագործական ձեռնարկություններում արհեստավորներին ընդգրկելու համար: Ինչը նշանակալի դրական ազդեցություն ունեցավ արհեստագործական, այդ թվում՝ կոոպերատիվ ձեռնարկությունների զարգացման վրա: 1930թ. սկզբներին արհեստագործական արտադրական միավորների թիվը հասել էր 102-ի, որտեղ ընդգրկված էին 30146 մարդ: Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների հետ մեկտեղ արհեստագործական կոոպերատիվները նոր տնտեսական քաղաքականության մարման հետ զուգընթաց դադարեցրին իրենց գործունեությունը: Ըստ էության, այս ընկերություններից մի մասը դանդաղորեն լուծարվեց, իսկ մյուսները դարձան տեղական արդյունաբերության պետական ձեռնարկություններ:

12. ԿՈՆՊԵՐԱՑԻԱՆ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Վրաստանի էկոնոմիկայի վրա խիստ կերպով ազդեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը տնտեսությունից խլեց մոտ 200 հազար աշխատանքային ուժ, արդյունաբերությունը կորցրեց ամենակարող ուժը, գյուղատնտեսությունը մնաց կանանց և երեխաների հույսին:

Այդ ժամանակահատվածում երկիրն անցավ զինվորական ծրագրի և հնարավորին չափ աշխատող ուժը հավաքագրեց երկրի արդյունաբերության մեջ, որն այդ ժամանակ կազմեց երկրի բնակչության 78 տոկոսը, մինչդեռ Ռուսաստանում այդ ծրագրի իրացման համար այն կազմում էր 73.7 տոկոսը: Այս ծրագրի հետևանքով խիստ տուժեց գյուղատնտեսությունը. ամհմար էր բոլոր հողերը մշակել, ստեղծել գյուղատնտեսական ապրանքների մեծ զինագոց: Գյուղատնտեսության պոտենցիալ ուժի կորստի հետևանքով երկրի հողերի 36 տոկոսը մնաց անմշակ, անասնապահությունը կրճատվեց 34 տոկոսով, ամեն ինչ թանկացավ. միաժամանակ հողերի հարկը բարձրացավ 4,8 անգամ: Յուրաքանչյուր տարի ոչնչացվում էին մոտ 1500 հա խաղողի այգիներ, փոխարենը ցանվում էր հացահատիկ:

1921 թվականին Վրաստանը համարվում էր ագրարային երկիր: Արդեն երկրի բնակչության 90 տոկոսը զբաղված էր գյուղատնտեսությամբ, իսկ արդյունաբերության մեջ ընդգրկված էր 10 տոկոսը: 1921 թվականին Վրաստանն ուներ անկախ էկոնոմիկայի ստեղծման բոլոր բաղադրամասերը՝ տերիտորիա, բնակչություն, տնտեսական կուլտուրա, հարուստ հանքային հանածոներ, փարթան բուսականություն, արգավանդ հողեր, բարենպաստ կլիմայական պայմաններ և այլն, որոնք և հնարավորություն էին ընձեռում ստեղծելու հարուստ տնտեսություն: Այս ամենի խանգարման պատճառը Ռուսաստանի բոլշևիզմի թեկնածուներն էր Վրաստան: Բոլշևիզմը կտրուկ կերպով ազդեց երկրի էկոնոմիկայի վրա, ամենուրեք քաղաքականություն, բանվոր-դասակարգը չէր մասնակցում արդյունաբերական և գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրությանը: Օր-օրի բարձրանում էր յուրաքանչյուր ապրանքների ինքնաբերական, խիստ կերպով աճում էր սպեկուլյացիան, բնակչությունը ինքնաբերաբար բաժանվեց խմբավորումների, դատարկվեցին բանկերը:

Կառավարությունը ջանում էր ամեն ինչ անել երկիրը դուրս բերելու մնան քառասյին իրավիճակից, կանխելու սպեկուլյացիան, բացելու նոր

կոուպերացիաներ, հնարավորություն տալ մասնավորին ստեղծելու նոր արդյունաբերական մանր ու մեծ ձեռնարկություններ՝ օգտվելով մասնավոր և պետական որոշակի ներդրումներից:

1921 թվականին Վրաստանում գոյություն ունեցող ձեռնարկություններից 53 տոկոսը բաժին էր ընկնում մասնավոր սեփականատերերին, որտեղ ավելի քիչ թվով բանվորներ էին աշխատում, քան պետական սեկտորում: Պետական սեկտորում աշխատում էին բանվորների 86 տոկոսը: Այս ցուցանիշներից երևում է, որ քոլոր խոշոր ձեռնարկությունները գտնվում էին պետական հսկողության ներքո:

1920-1921 թվականներին Վրաստանում հիմնականում գործում էին պղնձի, ապակու, կաշվի, գինու, զարեջրի, փայտամշակման, քիմիական և այլ գործարաններ: Այսպես, օրինակ՝ պղնձի գործարանը տարեկան արտադրում էր 25 հազար փոթ պղինձ, փայտամշակման գործարանը մեկ օրում թողարկում էր 10-15 հազար լուցկի և այլն: Տարեցտարի ավելանում էին հացահատիկային ցանքատարածությունները, որին զուգահեռ ավելանում էին նաև ջրաղացները (հասան մինչև 2000-ի), ավելանում էր մսի և կաթնամթերքների արտադրությունը, որի շնորհիվ ստեղծվեցին բաժնետիրական կոուպերատիվ հասարակական միություններ: Տարեցտարի պակասում էին ծխախոտի և խաղողի այգիների տարածքները: Բնակչության 85 տոկոսն ընդգրկված էր կոուպերատիվ հասարակական միությունների մեջ, գյուղատնտեսական ապրանքների արտադրության ծավալների ավելացման հետևանքով Վրաստանի բանակաստ տարածքներում ստեղծվեցին տարբեր գյուղատնտեսական ապրանքներ թողարկող նոր կոուպերատիվներ, որը և առիթ հանդիսացավ կառուցելու 23 վրացական նոր գյուղեր:

1920-21 թվականներին ստեղծվեց Վրաստանի սեփական դրամը՝ մանեթը: 1920 թվականին մաքսային տարանցի հարկերով բյուջետավորվեց 40.9 մլն մանեթ 2.5 մլն մանեթի փոխարեն:

1921 թվականի բուլշևիկների կողմից կործանվեց պետության անկախությունը և Վրաստանը հայտնվեց ծանր տնտեսական դրության մեջ, պետության էկոնոմիկան ազգայնացվեց և ղեկավարման գլխավոր մարմին ստեղծվեց, հանձնի ժողովրդական տնտեսության խորհրդի, որը ղեկավարելու էր պետության ծրագրավորած էկոնոմիկան, հաշվետու լինելով կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին:

1922 թվականին երկրում գործող 69 ձեռնարկություններ միավորվեցին, հանդես գալով 3 խոշոր ձեռնարկության տեսքով, երկրի էկոնոմիկան նորից զարթոնք ապրեց և էկոնոմիկայի 78.8 տոկոսը արդեն բաժին էր ընկնում պետական սեկտորին, 45 տոկոսը՝ կոուպերատիվ միություններին, իսկ 16,7

տոկոսը՝ մասնավոր սեկտորին: Այս տոկոսային հարաբերությունները գալիս են ապացուցելու, որ ինքնաբերաբար երկիր պետք է ներմուծվեին Ռուսաստանից նոր ապրանքատեսակներ, հույժ կամ կիսաֆաբրիկատներ՝ պետական ձեռնարկություններն աշխատեցնելու նպատակով: Կախված ներմուծվող ապրանքներից և նրանց վրա կատարած ճանապարհածախսներից, ապրանքների գները նորից բարձրացան, գյուղացին կրկին ի վիճակի չէր գնելու գյուղատնտեսական գործիքներ և այլ ապրանքներ, որի հետևանքով թուլացավ կապը գյուղի և քաղաքի միջև, գյուղացու աշխատանքը ծանրացավ, որը և բացասաբար ազդեց գյուղատնտեսության և անասնապահության զարգացման վրա: Գյուղատնտեսական ապրանքների նվազեցումը խիստ կերպով ազդեց քաղաքի բանվորների աշխատավարձի վրա, քաղաքներում առաջ եկավ գործազրկություն:

1922 թվականի սեպտեմբերի 10-ից սկսեցին կառուցել Ավճալայի հիդրոկայանը, որի համար պետությունը ներդրեց 750 հազար մանեթ (ոսկով), որը հանդիսանում էր Անդրկովկասի առաջին հիդրոկայանը: Այդ ժամանակահատվածում սկսեցին կառուցել նոր ռոտաիչ ջրանցքներ, վերանորոգվեցին ինչպես միջքաղաքային, այնպես էլ գյուղամիջյան ճանապարհները, շինարարությունը սկսեց զարգանալ շատ արագորեն: Մինչև 1925 թվականը երկրում կառուցվեցին հիմնականում 20 խոշոր ձեռնարկություններ, որից 9-ը՝ արագորեն գործարկվեց, նվազեց գործազրկությունը:

1922-24 թվականներին կատարվեց փողի քարեփոխում, ստեղծվեց վարկային նոր համակարգ: Սկսվեց երկրի ինքուստրացումը, առաջին հիդրոկայանի գործարկման հաջորդ օրվանից սկսեց կառուցվել երկրորդը:

1924-25 թվականներին երկրում արդյունահանվեց 71,4 հազար տոննա քարածուխ և 342,4 հազար տոննա մանգան:

1928-1929 թվականներին սկսեց աշխատել Կասպիի ցեմենտի գործարանը և այլ գործարաններ: Եթե 1918 թվականին Վրաստանում կար ընդամենը 31 կոլեկտիվ տնտեսություն, ապա 1928-29 թվականներին դրանց թիվը հասավ 122-ի, որոնք հնարավորին չափ բավարարվեցին տեխնիկայով: Երկրում ընթանում էր կոլեկտիվացման պրոցեսը, գյուղատնտեսական ապրանքները բաժանվում էին ծրագրավորված սկզբունքով, ամենուրեք կառուցվում էին նոր գործարաններ և ձեռնարկություններ, բարձրանում էր երկրի էկոնոմիկան, սակայն այն ակտիվ չէր, մտնում էր խորհրդային էկոնոմիկայի մեջ, այս ամենը կատարվում էր ՄՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումներով և ծրագրերով:

ՄՍՀՄ-ի տնտեսական փլուզման նախօրեին հանրապետությունում ընթանում էր անկախության պրոցես, սակայն կոմունիստական կուսակցությու-

յունը դրանից խուսափելու համար ընդունեց ռազմավարության նոր կուրս՝ «Վերակառուցում», որի նպատակն էր երկրում բարձրացնել քաղաքատնտեսական մակարդակը: Դա նույնպես ձախողվեց: Այդ ժամանակահատվածում երկրում տիրապետում էին կոռուպցիան, ալան-թալանը, քառսը, հաճախ արտադրվում էին այնպիսի ապրանքներ, որոնց պահանջարկը ընդհանրապես չկար, և դրանք չէին իյրացվում թե տեղի և թե միջազգային շուկաներում: Ամենուրեք անցկացվում էին ցույցեր, փակվում էին հաճախ բոլոր տիպի տրանսպորտային ճանապարհները, ներքին պառակտումներ առաջացան հանրապետությունների միջև և այլն: Խաթարվեց լրիվ ուսումնական պրոցեսը: Թալանվում էր հասարակության ողջ ունեցվածքը, ինչպես վերևներից, այնպես էլ ներքևից: Այս քառսի մեջ չէր կարող դիմանալ ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնող ոչ մի հանրապետություն, այդ թվում նույնպես Վրաստանը:

1990 թվականին Վրաստանում մտցվեց ռազմական դրություն, որի հետևանքով Վրաստանը կորցրեց Յխինվալիի և Աբխազիայի ինքնավար մարզերը, իսկ Աջարիան տնտեսական առանձնացման գնաց:

1991 թվականին սովետների կենտրոնական իշխանության թուլացման և անկառավարելի դառնալու հետևանքով Վրաստանը, ինչպես և մյուս հանրապետությունները իրենց պետականությունը պաշտպանելու նպատակով անցկացրին հանրաքվեներ:

1991 թվականի ապրիլի 9-ին Վրաստանը հռչակվեց անկախ պետություն: Այդ ժամանակահատվածում Վրաստանը հայտնվեց ծայրաստիճան ծանր իրավիճակում, երկրում բացակայում էր վառելանյութը, պարենամթերքը, էլեկտրական հոսանքը, երկրի արդյունաբերությունը 80-90 տոկոսով անգործության մատնվեց: Փլուզվել էին բոլոր կոլտնտեսություններն ու խորհունտեսությունները, հողերը մնացել էին անմշակ և ամբողջ երկրի վնասը կազմում էր 5.5 մլրդ դոլար:

Այս ծանր պայմաններից դուրս գալու նպատակով 1991-92 թվականներին Վրաստանը օգտագործեց Գերմանիայի հետպատերազմական տարիների տարբերակը՝ «Յնցակաթվածային թերապիա»: Այդ տարբերակը հնարավորություն տվեց, որ երկրի պետական և կոմունալ սեփականության որոշ մասը սեփականաշնորհվի, որի հետևանքով առաջացած բյուջեով հնարավորություն լինի կազմակերպել ժողովրդական առևտուր:

1992 թվականի վերջին ստեղծվեց հարկային նոր դաշտ՝ նոր օրենքներով, համաձայն որի հարկատուները պարտադիր կերպով պետք է հարկերը վճարեին:

1992-93 թվականներին անցկացվեց Լիբերալ-փողային – կրեդիտների քաղաքականությունը: Ինֆլյացիայի միջին մակարդակը մնաց 40%, որի հետևանքով Վրաստանն ընկավ ռուսական ռուբլու ազդեցության տակ, հայտնվելով դրամական կրախի առաջ: 1992 թվականին կրճատվեց ռուսական ռուբլու ներգործությունը և երկիրը ստիպված գնաց փողի փոխարինման միջանկյալ տարբերակին, համաձայն որի գործեց կուպոնը: Կուպոնը չկարողացավ պաշտպանել իր ինքնարժեքը ապրանքաշրջանառության մեջ և հասավ գերինֆլյացիայի: Այդ ընթացքում կուպոնը դարձավ սովորական թղթի կտոր, կարելի էր նրանով գնել միայն հաց, կամ օգտագործել կոմունալ ծառայություններում: Երկրում գլուխ բարձրացրեց կաշառակերությունը, ալան-թալանը հասավ մեծ չափերի, երկրից անընդհատ դուրս էր հոսում եղած կապիտալը, բյուջեն ընկավ խոր դեֆիցիտի մեջ և երկիրն անցավ պարետային ժամի:

1992 թվականի ձմռանն ընդունվեց համաձայնագրով, փոքր արտադրական օբյեկտները ընկած ծանր կացության մեջ, ամենուրեք շատանում էին ռեկտիորինաները, որի հետևանքով բնակչության մի մասը թողեց երկիրը և հեռացավ այլ երկրներ:

1992թ. ընդունվեց հողի ռեֆորմ, երկու ձևով՝ պետական և ֆոնդային: Պետական ֆոնդում հիմնականում մնացին այն հողերը, որոնք ենթակա չէին շուտափույթ օգտագործման: Դրանք ուսումնա-գիտատեխնիկական նշանակության, փորձնական տնտեսության հողերն էին, տնկարանների, խոշոր անասնապահական տնտեսություններին տրամադրված և պահուստային հողերը, նորակառույց օբյեկտներին և նոր այգիների հիմնանը հատկացված հողերը և այլն, որոնք պետության համար ունեն ռազմավարական նշանակություն:

Վրաստանում հողերը հիմնականում բաժանվեցին գյուղացիներին 1,25 հա տարածքով, յուրաքանչյուր տնտեսությանը, իսկ եթե նույն գյուղի բնակիչներ կային քաղաքներում, նրանց էլ հատկացվեց 0,15 հեկտար:

Լեռնային գոտիներում բնակվող գյուղացիներին տրվեց 5 հա յուրաքանչյուր տնտեսությանը, որի հիմնական մասը խոտհարքի համար է: Ի նկատի ունենալով գյուղաբնակների հետագա զարգացումը, որոշ հողակտորներ մնացին ռեզերվային՝ աճող ընտանիքներին հատկացնելու համար, դրանք էլ դրվեցին գյուղական խորհուրդների տրամադրության տակ:

1995 թվականի հոկտեմբերի 2-ին Վրաստանի վալյուտային կուպոնի փոխարեն մտցվեց լարին, որն իր ինքնարժեքով շատ քիչ էր զիջում դոլարին: Լարին ռուսական ռուբլուն անմիջապես դուրս գցեց շրջանառությունից: Մակայն այն համարյա մինչև 2000 թվականը չկիրառվեց Ախալքալաքի շրջանի ռուսական ռազմակայանում, Աբխազիայում և Օսեթիայում:

Այսպիսով, այդ ժամանակահատվածում Վրաստանի էկոնոմիկան երբեմն նվազում և երբեմն էլ աճում էր, այսպես. 1989 թվականին նվազեց 4,8%, 1990թ թարձրացավ 12,4%, 1991թ.՝ 10,6, 1992թ.՝ 44,8, 1993թ.՝ 25,4, 1994թ.՝ 11,3 և 1995 թվականին՝ 5 տոկոս:

1995 թվականին լրիվ արտադրանքը, համեմատած 1989 թվականի հետ իջավ 75 տոկոսով: Պատճառն այն էր, որ չիրացվեց երկրի արտադրանքը և զարգացավ փոքր բիզնեսը:

1995 թվականին լրիվ արտադրանքը համեմատած 1989թ. հետ ցածրացավ 75 տոկոսով, պատճառն այն էր, որ չիրացվեց երկրի արտադրանքը և զարգացավ փոքր բիզնեսը:

1995 թվականից հետո երկրի էկոնոմիկան համարյա անփոփոխ էր, չէր աշխատում ոչ մի արդյունաբերական ձեռնարկություն, թե՛ անկյունքային եին-նական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր, Մեսխեթ-Ջավախքում ստեղծվեցին ֆերմերական տնտեսություններ, մամր և մեծ կոոպերատիվներ միացան իրար, ստեղծեցին խոշոր կոոպերատիվ ձեռնարկություններ: Այսօրվա դրությամբ Մեսխեթ-Ջավախքում կա 350 մանր ու միջին կոոպերատիվ ձեռնարկություն:

Հիմնականում սկզբնական շրջանում գործում էին քարի վերամշակման գործարաններ, սակայն էլեկտրական հոսանքի բացակայության պատճառով մնացին մի քանիսը, գյուղատնտեսական հողերը կամաց-կամաց միանում են միմյանց՝ ստեղծելով միջին ֆերմերային տնտեսություններ:

13. ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ՉԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ՊՆՏՃԱՌՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (1920-1928թթ.)

Հայաստանում և Վրաստանում կոոպերացիայի կազմակերպումը և զարգացումը հեղափոխության նախօրյակին գտնվում էր իր զարթոնքի շեմին: 1917թ. վերջերին էկոնոմիկայի կոոպերատիվ հատվածի առանցքը կազմում էին գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները, որոնց շրջանակներում և նրանց հետ շաղկապված կազմակերպվում և զարգանում էին կոոպերատիվների մնացած ձևերն ու տեսակները, մասնավորապես լայն զարգացում ստացան վարկային սպառողական արհեստագործական, բնակչինության, ապրանքների վաճառման և այլ տեսակի կոոպերատիվները: Հատկանշական է, որ համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում, 1906-1920 թթ. ընթացքում, Ռուսաստանի գյուղական տնտեսությունների գրեթե կեսն ընդգրկված էր այս կամ այն տեսակի կոոպերատիվներում:

Խորհրդային իշխանությունը լրջորեն սատարում էր կոոպերատիվ գործունեությունը, հատկապես գյուղական կոոպերատիվներին: Երկրի քաղաքական իշխանությունը կոոպերացիան դիտարկում էր որպես տնտեսական և հասարակական այնպիսի լծակ, որի օգնությամբ հնարավոր է ամրապնդել Հայաստանի իշխանությունը: Սակայն այդ տարիներին Հայաստանում և Վրաստանում չկային կոոպերատիվների գործունեության համար համապատասխան քաղաքական և տնտեսական պայմաններ: Տնտեսության փլուզումը, գյուղացիների աղքատությունը, լիարժեք շուկայական հարաբերությունների բացակայությունը, խելահեղ արժեզրկումը միասին վերցրած զրկեցին գյուղական տնտեսություններին ապրանքայնությունից, որի հետևանքով 1917-1920թթ. գյուղատնտեսական կոոպերացիան, որպես այդպիսին, դադարեցրեց իր գործունեությունը:

Այդ տարիներին, չնայած իշխանությունների բոլոր ձգտումներին՝ կոոպերացիան օգտագործել ի շահ իրենց քաղաքական նպատակների՝ ապարդյուն անցան: Այդ տարիներին քաղաքականության զսպանակն անբողջապես ուղղված էր ապրանքադրամական հարաբերությունների դուրս մղմանը և այն ապրանքափոխանակությամբ փոխարինելու նպատակին: Այդ ուղղությամբ էր աշխատում ապրանքների վաճառքի և միջազգային առևտրի մենաշնորհը (կայուն գների սահմանում, պարենմասնատում և այլն): Այս պայմաններում կոոպերացիան վերածվեց գյուղատնտեսական

հույժ մթերող և մթերքները նորմերով բաշխող պետական կառույցի, այդ պատճառով էլ չունեն ոչ ինքնուրույնություն և ոչ էլ ինքնագործունեություն:

1920թ. Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքական իշխանությունները որոշեցին ստեղծել «կոոպերատիվների ինտեգրացիա» և մի հովանու տակ պահպանել միմյայն սպառողական կոոպերացիան, որով և վերջ դրվեց գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներին:

1920թ. վերջերին գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները, որպես տնտեսական կյանքի երևույթ, դադարեցին գոյություն ունենալուց, փոշիացվեցին նրանց ռեսուրսները, մեծ մասը հանձնվեց պետությանը, իսկ մնացածը սպառողական կոոպերացիայի կազմակերպություններին:

Այնուհետև, Սովետների երկիրն, այդ թվում Հայաստանը և Վրաստանը սկսեց նոր տնտեսական քաղաքականություն, որի կարևոր մասն էր կազմում գյուղատնտեսական կոոպերացիայի վերածնունդը: Քանի որ նոր տնտեսական քաղաքականությունը նշանակում էր մասնավոր մախաճեռություն և գործողության ազատականացում, շուկայական հարաբերությունների զարգացում և ընդլայնում, իսկ գյուղատնտեսական երկրում առանց գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիայի այն հնարավոր չէր իրագործել, այս պատճառով էլ նպատակահարմար գտնվեց գյուղատնտեսական կոոպերատիվներն սպառողական կոոպերացիայից անջատել և ամենուրեք զարգացնել:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների վերածնունդը սովետների երկրում չէր կարող ընթանալ տարերայնորեն, նրան անհրաժեշտ էր կարգավորել պետության կողմից: Այս կապակցությամբ պարենամասնատումը փոխարինվեց պարենհարկով: Սկսվեց գյուղական կոոպերատիվների սրընթաց կազմակերպումը և աճը:

1927թ. գյուղատնտեսական կոոպերատիվները Հայաստանում և Վրաստանում միավորում էին 320 և 370 մլն գյուղական տնտեսություններ:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների համակարգի լայն ծավալումը մեծ մասամբ ոչ թե գյուղացիների ինքնագործունեության արդյունք էր, այլ կուսակցական և կառավարական մարմինների կողմից դիրեկտիվների կատարում: Կոոպերատիվները գյուղում հանդես եկան որպես կանոն այն չափով, ինչ չափով հարմար էին գտնում կուսակցական կոմիտեները, սովետները: Բոլոր նահանգներում և գավառներում ի հայտ եկան հատուկ կոոպերատիվ պարտիական կոմիսարներ, որոնց հիմնական ֆունկցիան կոոպերացիոն շարժման ղեկավարումն էր: Կոոպերացիայի նկատմամբ սովետների կողմից քաղաքական կուրսի կարևոր նպատակը եղել է «պայքարը կոոպերացիայի բուրժուական վերմախավի դեմ» և կոոպերատիվներում պրոլե-

տարական և կուսակցական ազդեցության ուժեղացումը: Կուսակցական և սովետական օրգանները ձևավորում էին կոոպերատիվների և միությունների վարչություններ, հաճախ ազատելով կոոպերատիվի ղեկավարներին և նրանց փոխարեն նշանակելով այդ գործից քիչ հասկացող, բայց կուսակցության գործին նվիրված հսկիչներ:

Կուսակցական և սովետական ռզով տոգորված հրապարակումներում և կուսակցական որոշումներում կոոպերատիվ շարժման այսպիսի լայն ծավալումը բացատրում էին միմյայն իրենց եռանդուն աշխատանքով: Սակայն անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալ, որ գյուղատնտեսական կոոպերացիան անցյալ դարի վերջից մինչև նոր տնտեսական քաղաքականության շեմն անցել էր երկար և հակասական ճանապարհ: Աշխարհահռչակ գիտնականներ Վ. Թոթոյանցը, Մ. Տուգան-Բարանովսկին և Ա. Չայանովը մշակել ու ժողովրդի մեծ զանգվածների մեջ լայնորեն տարածել էին կոոպերացիայի տեսության և պրակտիկայի լուրջ հիմնահարցերը:

Նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման միջավայրը, գյուղի վիճակի բարելավումը, շուկայական հարաբերությունների քաջալերումը և գյուղական տնտեսությունների ապրանքայնության աճը Հայաստանում և Վրաստանում հանդիսացան գյուղական տնտեսությունների կոոպերացման օբյեկտիվ պայմաններ: Այստեղ ոչ պակաս դեր խաղաց ի սկզբանե կոոպերացիայի մրցակից մասնավոր կապիտալի գործունեության սահմանափակումը: Տնտեսական քաղաքականության բնագավառում մախապատվությունը տրվում էր գյուղական կոոպերատիվներին՝ ի դեմս մասնավոր կապիտալի:

Այնուամենայնիվ, չի կարելի ժխտել այն դերը, որ նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման միջավայրում կոոպերացիայի լայնորեն տարածման վրա ազդեցին քաղաքական միջոցառումները և պետական տնտեսական կարգավորումը, որոնք, իմիջիայլոց, շատ խիստ փոխկապակցված էին: Մրանք հանդիսացան կոոպերատիվների զարգացման առաջնային մղումը, սահմանեցին նրա գործունեության սահմաններն ու տեղը երկրի տնտեսության մեջ, կանխորոշեցին այդ շրջանի կոոպերատիվների համակարգի սոցիալական հիմքերը: Դրա հետ մեկտեղ Հայաստանում և Վրաստանում պետական և կուսակցական ղեկավարությունն ի սկզբանե ստացել էր խեղաթյուրված պատկերացում խորհրդային էկոնոմիկայի կոոպերատիվների դերի և նշանակության մասին, և այդ պատճառով տեղական շատ ղեկավարներ նոր տնտեսական քաղաքականությանը անցնելիս չկարողացան վերանայել իրենց դիրքորոշումը: Այս և վերևում բերված այլ գործոններ ավելի մեծ չափով բնորոշեցին 20-ական թվականներին գյու-

ղատնտեսական կոոպերատիվների հակասական զարգացման գործընթացը:

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի սրընթաց կազմակերպումը, որը խթանվում և օժանդակվում էր պետական կառույցների կողմից, անընդիատ առաջ էր անցնում հնարավորություններից, որը խոչընդոտում էր նորաստեղծ կոոպերատիվներին վարելու բավարար տնտեսական գործունեություն: Նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման բոլոր տարիներին կոոպերատիվներն աչքի էին ընկնում իրենց ոչ կայուն ֆինանսական իրավիճակով որն առանձին դեպքերում վերաճում էր ճգնաժամի: (Ինչպես, օրինակ, 1924-25թթ.):

Իհարկե, այս վիճակն առաջանում էր մակ օբյեկտիվ պատճառներով: Առաջինը՝ 1921թ. գյուղական տնտեսության կոոպերատիվներն սկսեցին իրենց աշխատանքները սեփական ազատ կապիտալի բացակայության պայմաններում: Երկրորդը՝ 20-ական թվականների սկզբին Հայաստանում և Վրաստանում գյուղացիության հիմնական զանգվածը ընչազուրկ էր և չէր կարող ցույց տալ որևէ ֆինանսական օժանդակություն իր կոոպերատիվ կազմակերպությանը: Բացի դրանից, գյուղում իրականացվող սոցիալական քաղաքականությունը կողմնորոշված էր կոոպերատիվներում առաջնահերթ կարգով ընդգրկել գյուղացիության ներքին աղքատիկ խավին: Այս պատճառով զարմանալի չէ, որ 1926թ. կոոպերատիվների անդամների ավանդների գումարը կազմեց միայնակապիտալական ավանդների ծավալի մեկ տոկոսը: Կոոպերատիվներն ստիպված էին գործել փոխառու կապիտալով: Վերջապես, կոոպերատիվ կադրերի նշանակումն իշխանության կողմից բացասաբար էր անդրադառնում նրանց կառավարման կարգապահության վրա:

Նոր տնտեսական քաղաքականության պայմաններում կոոպերատիվների ֆինանսական անընդմեջ անկայունության պատճառ հանդիսացավ պետության կողմից նրա կարգավորելու ոչ ճկուն համակարգը, որն այդպես էլ չգտավ կոոպերատիվների գործունեության կենտրոնացված կառավարման մատակարարման տարբերակը: Եթե 20-ականների առաջին կեսին գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիան ավելի շատ տուժեց պետական կարգավորման ոչ ռացիոնալ միջոցառումներից, ապա այդ թվականների երկրորդ կեսին տուժեց պետության կողմից նրա կոշտ և բազմաբովանդակ, չափից դուրս կենտրոնացված կարգավորումից, պետականացումից, որը նրան տարավ լրիվ լուծարման:

Գյուղական կոոպերատիվների գործունեությունը քանի որ հիմնված էր փոխառու կապիտալի վրա, ապա նրա գործունեությունն ամբողջապես

կախված էր Հայաստանի և Վրաստանի վարկային քաղաքականությունից: Ի սկզբանե այդ քաղաքականությունը ծայրահեղ անբարենպաստ էր կոոպերատիվների ֆինանսական վիճակն ամրապնդելու համար: Կարճաժամկետ վարկերը տրվում էին բարձր տոկոսադրույքով, իսկ տրամադրված վարկի ժամկետները չէին համապատասխանում գյուղատնտեսական գործառնության տևողությանը:

Այդ տարիներին Հայաստանի և Վրաստանի իշխանությունները ներդրեցին մի շարք միջոցառումներ վարկն էժանացնելու և տրամադրված վարկի ժամկետները գյուղատնտեսական գործունեության տևողության հետ համապատասխանեցնելու ուղղությամբ:

Միաժամանակ շատ տնտեսագետներ իրավացիորեն պնդում էին, որ չափից ավելի վարկային հովանավորություն ցույց տալն էլ ավելի է խորացնում կոոպերատիվների անկայունությունը:

Այն պայմաններում, երբ կոոպերատիվը հնարավորություն չունի ավելացնել սեփական կապիտալն իր անդամների միջոցների հաշվին, այդ նպատակին հասնելու մի այլ ճանապարհ կարող է հանդիսանալ ստացված առևտրական շահույթի մի մասի կապիտալացումը: Մակայն այս դեպքում ևս կոոպերատիվին կոշտ ձևով սահմանափակում էր պետական առևտրական մենաշնորհը, հարկային և գնային քաղաքականությունը:

Գյուղատնտեսության կոոպերատիվների ֆինանսական վիճակի պայթյունը նկատելի դարձավ գների կարգավորման հետ կապված: Ելնելով արդյունաբերության վերականգնման անհրաժեշտությունից և բյուջեի հավասարակշռությունը պահպանելու խնդիրներից, պետությունը արհեստականորեն ցածրացնում էր գյուղատնտեսական հումքի գները: Միաժամանակ պետական արդյունաբերության ձեռնարկություններին հումքով մատակարարումները գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կողմից պարտադիր էին:

Այս պայմանները 1925-27թթ. գյուղատնտեսական կոոպերատիվներին հասցրեցին ֆինանսական ճգնաժամի, որից դուրս գալու համար գյուղատնտեսական և արդյունաբերական արտադրանքների գների հարաբերակցությունը հետագայում մեղմացվեց: Մակայն, գների ինքնին պետական կարգավորումը և շուկայական հարաբերությունների բացակայությունը էականորեն ձևափոխեցին գյուղատնտեսական կոոպերատիվների ավանդական գործունեության ձևերը:

20-ական թվականների երկրորդ կեսին Հայաստանում և Վրաստանում սովետական ղեկավարներն սկսում են ուժեղացնել էկոնոմիկայի պետական կառավարման կենտրոնացումը, որն առաջին հերթին կապված էր երկրի

Ժողովրդատնտեսական համալիրի կառուցվածքային փոփոխության հետ, որի հիմքում նրանք դնում էին երկրի ինդուստրացումը: Այս խնդրի լուծումը քաղաքական ղեկավարներից պահանջում էր կենտրոնացնել ֆինանսական ռեսուրսները: Այդ ժամանակաշրջանում արդյունաբերության զարգացման համար միջոցներ հնարավոր էր ստանալ միայն գյուղատնտեսությունից: Գյուղից քաղաք միջոցների տեղափոխման հիմնական և միակ ճանապարհը գյուղատնտեսության և արդյունաբերության արտադրանքների գների ոչ համարժեքային հարաբերակցությունն էր: Դա նշանակում էր, որ գների խիստ կարգավորման անհրաժեշտություն էր առաջացել: Այս մեխանիզմը գործի գցելու համար անհրաժեշտ էր, հանձին գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների, ունենալ մի կառույց, որը կարողանար այդ գները հասցնել գյուղացուն, ստիպել նրան, որպեսզի իր աշխատանքի արդյունքը վաճառվի ցածր, ոչ շուկայական գներով: Միաժամանակ, անհրաժեշտ էր պահպանել գյուղատնտեսական արտադրության գործող կառուցվածքը, որպեսզի առաջին՝ ապահովվի հացի արտահանումը և զարգացող ինդուստրիայի համար արտերկրներում սարքավորումների գնումը, երկրորդ՝ պետական արդյունաբերության մատակարարումը գյուղատնտեսական էժան հումքով: Նշված խնդիրները լուծելու համար պահանջվում էր հատուկ գյուղատնտեսության արտադրությանը առավելագույն մերձեցված կազմակերպչա-տնտեսական կառուցվածք: Այդպիսի կառուցվածք Հայաստանում և Վրաստանում հանդիսացավ գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների ձևը: Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների այդ ձևը ինդուստրացման նպատակին օգտագործելու համար մնում էր միայն նրանց նկատմամբ կիրառել խիստ և բազմաբովանդակ պետական կարգավորում: Այդպես էլ արվեց: 1928թ. Հայաստանի և Վրաստանի իշխանությունները գործնականում կարգավորում էին կոոպերատիվ համակարգի աշխատանքի բոլոր կողմերը՝ մթերման և վաճառքի գները, պայմանները, դրանց առաքումը, արտաքին առևտուրը, սպառողների հետ փոխհարաբերությունները, առևտրական և վերադիր ծախսերի չափերը, կապիտալ մերդրումների ծավալները:

Այս պայմաններում գյուղատնտեսական կոոպերացիան կորցնում է իր կոոպերատիվային ակունքները: Նրա կոմերցիոն, միջնորդական գործունեությունը փոխարինվում է նախօրոք սահմանված պլաններով և գներով գյուղացիներից հումքի հավաքման և արդյունաբերական ձեռնարկություն հանձնելու տեխնիկական աշխատանքով, փայտերի կոմիսիոն վճարի համակարգը փոխարինվում է պարզևարտության համակարգով:

Գյուղացիներին գյուղատնտեսական մեքենաներ, տրակտորներ, սերմեր, պարարտանյութեր մատակարարող կոոպերատիվներն այս պայմաններում աչքի ընկան ավելի խիստ պետական կարգավորման համակարգով: Այսպիսով, վաճառող-մատակարարող գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները մասնավոր ապրանք ալտադրողների մանր կազմակերպությունից որը կոչված էր նրանց շահերից ելնելով պայքարել շուկա ձեռք բերելու համար, ձևափոխվում և դառնում են համապետական շահերի համար գյուղատնտեսական ապրանքներ մթերող և գյուղական զանգվածների միջև մեքենաներ, գույք և այլ ռեսուրսներ բաշխող տեխնիկական վարչակառույց:

20-ական թվականների երկրորդ կեսին կոոպերացիայի տեսության մեջ սկսում է գերակշռել այն պատկերացումը, որ գյուղական տնտեսությունների (կոոպերատիվների) տրամաֆորմացիան հանդիսանում է օրինաչափ զարգացում, անխուսափելիորեն նրանց փոխարինելու են գալու արտադրական կոլեկտիվ տնտեսությունները: Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի կոնցեպցիան կոլեկտիվ տնտեսություններով փոխարինելու նպատակով 20-ական թվականների երկրորդ կեսին կոոպերացիայի ղեկավարման մարմիններից աստիճանաբար դուրս մղեցին կոոպերատիվ շարժման խոշոր տեսաբաններին և պրակտիկ աշխատողներին, որոնք տնտեսական նոր քաղաքականության անցման սկզբում լայն մասնակցություն ցույց տվեցին կոոպերատիվների վերածննդին և ամեն կերպ պայքարում էին կոոպերացիայի պետականացման դեմ:

Կոլտնտեսություններն այդ տարիներին զտնվում էին Հայաստանի և Վրաստանի ուշադրության կենտրոնում: Սակայն կոոպերացիայի տեսաբանները և գյուղատնտեսության ղեկավարները գտնում էին, որ դրանք չունեն և չեն կարող ունենալ զանգվածային մասշտաբ:

Այնուամենայնիվ, նոր տնտեսական քաղաքականության մարմանը զուգընթաց պաշտոնական փաստաթղթերում և ելույթներում ագրարային և կոոպերացիայի վերաբերյալ գրականության մեջ սկսեց աչքի ընկնել կոլխոզների պրոպագանդումը, որոշ ղեկավարներ և հեղինակներ այն համարում էին կոոպերատիվ շարժման զարգացման զագաթնակետ, որն իր մեջ ներառում էր բոլոր «հասարակ» ձևի կոոպերատիվների տեսակները:

Գյուղատնտեսության սրընթաց կոլեկտիվացման համար առիթ հանդիսացավ 1927-28թթ. գյուղատնտեսական մթերքների ճգնաժամը, որը հաղթահարելու համար Հայաստանում և Վրաստանում քաղաքական ղեկավարության կողմից ձեռնարկվեցին մի շարք կտրուկ միջոցներ: Այդ միջոցառումների հիմնական սարքերից մեկը հանդիսացավ խոշոր գյուղատնտե-

սական կոլխոզների բռնությամբ կազմակերպումը: Գյուղատնտեսության կոլեկտիվացմանը զուգընթաց գյուղատնտեսական կոոպերատիվները լուծարվեցին իրենց ամբողջ «ամպետություններով»: «Նորաքուխ» կոլխոզները չէին կրում կոոպերացիայի ոչ մի հատկություն, այլ իրենցից ներկայացնում էին գյուղատնտեսական պետական ձեռնարկություններ և պահպանում էին կոոպերացիայի արտաքին ձևական նշանները:

Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների մանրամասն վերլուծությունը Հայաստանի և Վրաստանի օրինակով ցույց տվեց նրանց անցած ուղու հակասությունները և դժվարությունները նոր տնտեսական քաղաքականություն իրականացնելու տարիներին: Միաժամանակ պետք է նշել, որ մինչև վերջերս տարածված այն դրույթը, թե սովետական կոլխոզային կարգը, չնայած կոլեկտիվացման նրա մեթոդները 20-30-ականներին զրկված չէին որոշակի «ծռումներից» և շտապողականությունից, առաջ է եկել նոր տնտեսական քաղաքականության ժամանակաշրջանի կոոպերացիայից, և հանդիսանում է նրա օրինաչափ շարունակությունը, մեղմ ասած, չի համապատասխանում իրականությանը: Ավելին, նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման տարիներին պետությունը ամենուրեք ձգտում էր գյուղատնտեսական կոլխոզները առավելագույն չափով ընդգրկել կոոպերատիվների կառուցվածքում: Մակայն վերջինիս իրականացման ամբողջ ժամանակաշրջանում նրանք լրիվ մեկուսացված էին գյուղատնտեսության կոոպերացիայի համակարգից՝

14. ՄՊԱՌՈՂԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ՄՈՒՏԱՆՏՆԵՐԸ (ՁԵՎԱՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ) ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

1920թ. Հայաստանում և Վրաստանում սովետական կարգերի հաստատման նախօրյակին գործում էին հազարավոր սպառողական կոոպերատիվներ: Երկրի ամբողջ ապրանքաշրջանառության մեջ դրանց բաժինը, նորմայավորված սննդամթերքների և առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գծով, 1921թ. Հայաստանում և Վրաստանում համապատասխանաբար կազմեցին 46 և 52 տոկոս:

Մինչև 1920թ. սպառողական կոոպերատիվների կազմում Հայաստանում և Վրաստանում գերակշռում էին գյուղի սպառողական կոոպերատիվները: Մինչդեռ առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ կտրուկ ավելացել էին քաղաքային սպառողական կոոպերատիվները:

Սպառողական կոոպերացիայի կազմակերպություններն այդ տարիներին ամենուրեք լայն տարածում գտան, որոնց կազմակերպումը տեղի էր ունենում ինչպես «ներքևի» ընչազուրկ ու աղքատ մարդկանց նախաձեռնությամբ, այնպես էլ իշխող վերնախավի կողմից սոցիալական ծանր հարցերը լուծելու կամ ձեռք բերած իշխանությունը պահպանելու հաստատակամությամբ՝

Հայաստանում և Վրաստանում իշխանությունները որպես ժառանգություն ստանալով սպառողական կոոպերատիվների համակարգը, արտաքին ձևով այն պահպանեցին: Պատմականորեն իրադրությունը դասավորվեց այնպես, որ «ռազմական կոմունիզմի» տարիներին կոոպերատիվային և դրա հետ մեկտեղ ազգայնացված անհատական սպառման մասնավոր սեկտորը (առևտրի բնագավառը, ծառայությունները, բնակֆոնդը) պետության կողմից վերածվեցին նորմավորված սննդամթերքների, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների, վառելիքի և այլ ապրանքների կենտրոնացված բաշխման ապարատի, որը նոր տնտեսական քաղաքականության տարիներին (1921-1927 թթ. աստիճանաբար տրվեց սպառողական և այլ տեսակի կոոպերատիվներին: Միաժամանակ պետությունն ընդլայնեց անհատական սպառման ապարատը խոշոր մեծածախ առևտրի ձեռնարկությունների և մեծա-մանրածախ հանրախանութների տեսքով: 1926թ. վերջին անհատական սպառման կոոպերատիվ սեկտորը, այդ թվում՝ գյուղական տնտեսության և արհեստագործական կոոպերատիվները, Հայաստանի և Վրաստանի

ապրանքաշրջանառության կազմում գերակշիռ դիրք ունեն, որից մոտ 80 տոկոսն իրականացնում էին սպառողական կոռպորատիվները: Պետական առևտրի բաժինն ապրանքաշրջանառության մեջ կազմեց համապատասխանաբար 30,5 և 34,2, իսկ մանրածախինը 17,2 և 21 տոկոս:

Սպառողական կոռպորացիայի դիրքերն Հայաստանում և Վրաստանում ավելի ուժեղացան, երբ 1927-28թթ. մթերման ճգնաժամից դուրս գալու առիթով Հայաստանի և Վրաստանի իշխանություններն իրականացրին գյուղատնտեսական համատարած ստիպողական կոլեկտիվացումը. որի հետ կապված լուծարվեցին գյուղական տնտեսությունների կոռպորատիվները և դրանց տեղը գրավեցին սպառողական կոռպորացիաները՝ որպես մթերման և սննդամթերքների բաշխման ավելի նպատակահարմար ձև:

Այդ տարիներին Հայաստանի և Վրաստանի իշխանությունների առջև ծառայան նոր խնդիրներ, որոնք կապված էին առևտրի կազմակերպման հետ. Պետական առևտուրը, չնայած պետության օժանդակությամբ, երկրի շատ շրջաններում չէր կարողանում մրցակցել մասնավորի հետ: Այս պայմաններում սպառողական կոռպորատիվներից պահանջվեց իրենց գործունեությունը ծավալել երկու ուղղությամբ. առաջին հերթին մասնավոր առևտուրն ապրանքաշրջանառությունից դուրս հանելու և երկրորդ՝ պետական առևտրին փոխարինելու նպատակով ֆինանսական և կազմակերպչական հնարավորությունների սահմաններում արգելակել մասնավոր առևտրականներին՝ զբաղեցնելու պետական առևտրի կողմից շուկայում ազատված տեղերը:

1928թ. Հայաստանում և Վրաստանում մտցվեց ապրանքների բաշխման քարտային համակարգ: Քաղաքը և արդյունաբերական ձեռնարկություններն սկսեցին մատակարարվել ըստ ցուցակների՝ շերտավորված, այսինքն՝ բանվորները և ծառայողները ստանում էին հաց, շաքար և այլ ապրանքներ տարբեր նորմերով: Իսկ բանվորներից հարվածայիններն այդ սննդամթերքները և ապրանքները ստանում էին ավելի բարձր նորմաներով:

Հետևաբար Հայաստանում և Վրաստանում, նորմավորված սննդամթերքների և այլ առաջին անհրաժեշտության ապրանքների հիմնական մասը բաշխվում էին սպառողական կոռպորացիայի առևտրական ձեռնարկությունների ցանցի միջոցով: Յուրաքանչյուր քաղաքում նորմավորվող ապրանքների գերակշիռ մասը բաշխում էին կենտրոնական բանվորական կոռպորատիվները, այս պատճառով քաղաքների գրեթե ամբողջ չափահաս բնակչությունը գործնականում ընդգրկված էր կոռպորատիվներում:

Հատկապես 1930թ. Հայաստանում և Վրաստանում սպառողական կոռպորացիայի առևտրի ծավալները ընդհանուր ապրանքաշրջանառության

մեջ հասավ ամենաբարձր մակարդակի: Հայաստանում այն կազմեց նրա ընդհանուր ծավալի 70, իսկ Վրաստանում՝ 62 տոկոսը: Այնուհետև սպառողական կոռպորացիայի կոմերցիոն գործունեությունն սկսեց անկում ապրել:

1930թ. Հայաստանում և Վրաստանում «ապրանքային սովը» գնալով ուժեղանում էր, բանվորներին և ծառայողներին սպասարկելու համար կենտրոնական բանվորական կոռպորացիաների շրջանակներում առանձին խոշոր ձեռնարկություններում և հիմնարկություններում սկսեցին ստեղծվել հատուկ բաշխման կետեր և փակ բանվորական կոռպորատիվներ: Պետությունը նրանց հատկացնում էր սննդամթերքների և արդյունաբերական ապրանքների հատուկ ֆոնդեր: Քանի որ կենտրոնական բանվորական կոռպորատիվներից բաժանվեցին մեծ քանակությամբ փակ բանվորական կոռպորատիվներ, իրենք, կենտրոնական բանվորական կոռպորատիվները, վերկազմավորեցին քաղաքային և շրջանային բանվորական կոռպորատիվների: Նրանք սկսեցին սպասարկել քաղաքի բնակչության այն հատվածին, որն ընդգրկված չէր փակ բանվորական կոռպորատիվներում:

Բանվորական կոռպորացիաների նյութատեխնիկական բազայի հիման վրա 1932թ., Հայաստանում և Վրաստանում իշխանությունների որոշմամբ ստեղծվեցին պետական առևտրական նոր կառույցներ՝ բանվորական մատակարարման բաժիններ: Այս բաժիններն սկզբում ստեղծվեցին խոշոր ձեռնարկություններում և նորակառույցներում, իսկ այնուհետև՝ բոլոր պետական ձեռնարկություններում:

Այս բոլորի հետևանքով սպառողական կոռպորացիայի առևտրի տեսակարար կշիռը Հայաստանում և Վրաստանում ամբողջ ապրանքաշրջանառության մեջ կտրուկ ընկավ: Մեծացավ պետական առևտրի տեսակարար կշիռը: Սպառողական կոռպորատիվների քանակը կրճատվեց գրեթե 2 անգամ:

1930թ. Հայաստանում և Վրաստանում նոր ստեղծված մատակարարման ժողկոմատների հետ մեկտեղ առևտրի ժողկոմատները ամբողջապես իրենց ձեռքում կենտրոնացրին քաղաքային բնակչության անհատական սպառումը, դրանով իսկ շարքային քաղաքային կոռպորացիան վերափոխելով և դարձնելով պետական բաշխման ապարատ:

Գյուղատնտեսական սպառողական կոռպորացիան շուկայական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում ստիպված գյուղական առևտրի բնագավառում դարձավ պետական գերատեսչություն:

13. ԳՈՐԲԱՉՈՎՅԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (1986-1989թթ.)

1986-1989թթ., խորհրդային իշխանության վլուզման նախաշեմին, կենտրոնական իշխանության հրահանգով Հայաստանի ու Վրաստանի քաղաքական ղեկավարությունը և կառավարող մարմինները փորձ արեցին կոոպերատիվների օգնությամբ երկիրը դուրս բերել տնտեսական համընդհանուր ճգնաժամից: Պահանջվեց ընդամենը մի քանի տարի, որպեսզի բոլորը համոզվեին, որ կոոպերացիան շուկայական հարաբերությունների զարգացման ծնունդ է, որ նա կարողացել է իր գործունեությունը ծավալել միայն այդ պայմաններում: 1986-1989թթ. կոոպերացիայի վերածննդի փորձը տապալվեց առաջին հերթին այն պատճառով, որ հաշվի չառնվեցին «բոլշևիկյան» կոոպերացիայի վերածննդի և կործանման (1921-1928թթ.) պատճառները: Այսպես, սովետական կարգերի ստեղծումից հետո կոոպերատիվի անդամության կամավորության սկզբունքից հրաժարվելու հարց դրվեց: Նախատեսվում է սպառողական և արտադրական կոոպերատիվներում պարտադիր ներգրավել ամբողջ ազգաբնակչությանը: Սպառողական կոոպերացիայի առջև խնդիր դրվեց սպասարկելու ոչ միայն կոոպերատիվի անդամներին, այլ նաև ամբողջ ազգաբնակչությանը: Այս դեպքում խախտվեցին կոոպերատիվների ինքնակառավարման սկզբունքները, քանի որ այս կարգի որոշում կարող են ընդունել միայն կոոպերատիվի անդամները: Կոոպերատիվների ավանդական սկզբունքներից հրաժարվելը 1920 թվականին կարելի էր բացատրել ռազմա-քաղաքական հասկանալի սուր իրադարձություններով, այն շարունակվեց նոր տնտեսական քաղաքականության իրականացման տարիներին, և երբ կոոպերացիան ապացուցեց սպառողական շուկայի դեֆիցիտը վերացնելու իր խոշոր հնարավորությունները, իշխանությունները և նրա մարմինները շարունակեցին շեղվել կոոպերատիվների ինքնակառավարման սկզբունքներից, Կոոպերատիվների կենտրոնական ապարատի մարտի 25-ին «Ցենտրոսոյուզի» աշխատողների համար հաստատվում էին պաշտոնական վարձատրության դրույքներ: Այս ժամանակներից սկսած ոչ թե փայտերերը, այլ կառավարության պետական մարմինն էր որոշում կոոպերատիվների կենտրոնական ապարատում աշխատողների աշխատավարձերի չափը: Սա նշանակում էր, որ նրանց աշխատավարձի չափը կախված է կոոպերատիվների տնտեսական գործունեութ-

յան համար կենտրոնացված պլանավորման կողմից սահմանված ցուցանիշների (ապրանքաշրջանառության, արտադրության ու շինմունտաժային աշխատանքների ծավալների և այլն) կատարման աստիճանից:

Որոշ ժամանակ անց Հայաստանում և Վրաստանում ի չիք դարձավ անդամների կոոպերատիվ սեփականության (փայի) տիրապետման սկզբունքը: Կոոպերատիվից դուրս գալիս սեփականությունը չէր վերադարձվում և չէր ժառանգվում: Ներդրված գումարների փայի դիմաց վճարվում էր ծիծաղելի տոկոսաբաժին: Փայի մուծումների նրանց կուտակումներով և աշխատանքով ստեղծված կոոպերացիայի ունեցվածքը բռնատիրվեց կառավարման պետական մարմնի նշանակված պաշտոնակատարների կողմից: Ըստ որում, բոլոր նշանակումները զուգակցվում էին ընտրելու ֆորմալ գործառնություններով, որը հնարավորություն էր տալիս ինքնակառավարման սկզբունքի գործելու պատրանք ստեղծել:

Այսպես ավարտվեց կոոպերացիայի վերածննդի առաջին փորձը՝ 1928թ. լուծարվեցին գյուղական տնտեսությունների և արհեստագործական կոոպերատիվները:

Պաշտոնական իշխանությունը ստիպեց սպառողական կոոպերացիային դառնալու գյուղական առևտրի պետական գերատեսչություն: Թույլատրվեց պահպանել «Ցենտրոսոյուզ» անունն իր բոլոր ծիսակատարումներով (ժողովներ, համագումարներ, որոշումների իրականացում և այլն): Պետականորեն կառավարվող գյուղական ձեռնարկությանը նույնպես թույլատրվեց պահպանելու սովորական դարձած «գյուղատնտեսական կոոպերատիվ» անունը՝ նրա կոլխոզ պաշտոնական անվան կողքին:

Այս բոլոր փոփոխությունները կարելի էր որակել որպես հասարակական օրգանիզմի մոտացիա, այսինքն հասարակական կառուցվածքի ձեռք բերվի դիմացկուն փոփոխություններ, որոնց դեպքում պահպանվում է արտաքին տեսքը և լրիվ փոխվում է էությունը: Պատերազմի տարիներին կոլեկտիվ տնտեսությունները և սպառողական կոոպերացիան իրենց ձեռք բերած նոր գործառնություններով բավարարում էին ռազմական էկոնոմիկային ներկայացվող պահանջները: Նրանք պատերազմից հետո ամտեսության վերականգնման և զարգացման ժամանակաշրջանում վճռական դեր կատարեցին:

Տնտեսության հետագա-զարգացման ընթացքում սովետական էկոնոմիկայում, Հայաստանում և Վրաստանում 80-ական թվականներին և հատկապես 90-ականների առաջին կեսերին, ուժեղացավ տնտեսական ընդհանուր ճգնաժամը: Երկրի ղեկավարությունը ճգնաժամից դուրս գալու համար սկսեց իրականացնել «պերեստրոյկա», որը տնտեսության մեջ հիմնակա-

նում իր կոնկրետ արտահայտությունը գտավ կոոպերատիվների լայնամասշտաբ կազմակերպման մեջ:

Այդ քաղաքականության իրականացման ժամանակ կենտրոնական և տեղական մարմիններն իրենց հաշիվ չտվեցին, որ կոոպերատիվների վերածնունդը կենտրոնական պլանավորման և վարչական կառավարման համակարգում հնարավոր չէ, որ 1920-1928թթ. կոոպերատիվների հիմնականը տապալվեց այն պատճառով, որ հանրային սեփականության գերիշխանության և շուկայական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում կորցրին իրենց գործունեության հիմնաքարը: Այս պատճառով, 1986-1989թթ. կոոպերացիայի վերածննդի փորձը ինչպես ամբողջ երկրով մեկ, այնպես էլ Հայաստանում և Վրաստանում ձախողվեց, քանի որ արտադրամիջոցների համաժողովրդական սեփականության միակ համընդհանուր ձևի մեջ չի տեղավորվում կոոպերատիվների կազմակերպման և գործունեության գործընթացը: Սեփականության ձևի տարատեսակության բացակայությունը տնտեսական համընդհանուր ճգնաժամերի առաջացման և խորացման պատճառ դարձավ:

Արտադրության սովետական համակարգում, Հայաստանի և Վրաստանի էկոնոմիկայի գործունեության հիմքում չէր դրվում պոստեցիալ պահանջ-մունքների և կարիքների բավարարումը: Այս պատճառով գերիշխում էր արտադրողի թելադրանքը, սպառողների իրավագրկումը և խրոնիկական դեֆիցիտը: Այս իրավիճակից դուրս գալու համար շատ տնտեսագետներ այդ տարիներին գտնում էին, որ տնտեսության արդյունավետ գործունեության համար պահանջվում է տարատեսակ կառավարման համակարգ, սեփականության բազմաձևություն և արտադրության կազմակերպման արդյունավետ մեթոդ: Նորմալ պայմաններում ոչ մի կազմակերպչական կամ կենսաբանական միասնություն քիչ քե շատ ժամանակահատվածում չի կարող գոյատևել, եթե տեղի չի ունենում նրա բաղադրիչների անընդհատ փոխգործունեություն: Նյութական բարիքների արտադրության բնագավառում կոոպերատիվ գործունեությունը Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքական դեկավարությունը համարում էր տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու միջոց: Գտնելով, որ տնտեսության կոոպերատիվ սեկտորը հնարավորություն կտա ոչ միայն դուրս գալու ճգնաժամից, այլ նաև ստեղծել աշխատանքի բարձր արտադրողականություն:

Սակայն երկրի ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ տեղական իշխանությունների ղեկավարությունը հաշվի չէր առնում, որ կոոպերատիվները կազմակերպման այն ուղին, որ ընտրել է, չի համապատասխանում շուկայական հարաբերությունների օրինաչափություններին, որ այն պետք է իրա

կանացվի երկրի տնտեսական համալիրի տվյալ ժամանակների համար որոշակի զարգացման մակարդակ ձեռք բերած, իր հակասություններով հանդերձ, տնտեսության սեկտորում: Բնականաբար, Հայաստանում և Վրաստանում չէին մշակված տնտեսական մոտեցումներ, բացակայում էին հոգեբանական և սոցիալական անհրաժեշտ պայմանները, չկային խմբակային շահերի համար աշխատելու հակումներ: Այս ամենը պատճառ դարձավ ընդունելու տնտեսության կառավարման տեսակետից չհաջողված որոշումներ: Այսպես, կենտրոնական իշխանությունները որոշում ընդունելով կազմակերպել կոոպերատիվներ արդյունաբերության և ծառայությունների բնագավառում, նորից հապաղեցին և աղավաղվեց կառավարման սկզբունքը: Կոոպերատիվի կազմակերպման իրավունքը կոոպերատիվների մասին օրենքով տրված էր ոչ թե կոլեկտիվի անդամներին, այլ առանձին քաղաքացիներին: Դա բերեց նրան, որ փոքր ձեռնարկությունները կոոպերատիվի տեսքով տիրապետեցին արդյունավետ տնտեսական մեխանիզմին, և դա այն դեպքում, երբ այդ նույն ապրանքներն արտադրող (ժողովրդական սպառման ապրանքներ) և ծառայություն մատուցող արդյունաբերական պետական ձեռնարկություններն այդ իրավունքներից զրկված էին: Փոքր կոոպերատիվներին նվիրված տնտեսական առավելությունները նրանց դարձրեց սպառողական շուկայի նոր մենաշնորհների կրողներ: Կոոպերատիվների նոր վերածնունդը հայտարարելուց հետո մի քանի տարի պահանջվեց, որպեսզի ընդունվի այն իրողությունը, որ կոոպերատիվի անդամի մասնակցությունը կոոպերատիվին անպայմանորեն ենթադրում է մասնակցությունն իր գույքով (փայի վճարումներով): Նրա բացակայությունը խրախուսում է կոոպերատիվի առանձին անդամների անհսկելի մասնավոր սեփականատիրական ձգտումները, որը ոչ մի կապ չունի կոոպերատիվի ավանդական սկզբունքի հետ:

Փաստորեն, իրավունք էր տրվում մեծ թվով վարձու աշխատողների աշխատանքն օգտագործել առանց սահմանափակելու դրա տևողությունը և ինտենսիվությունը: Պահանջվեց ևս երկար տարիներ, որպեսզի պետականորեն կարգավորվի գերեկամուտների հարկումը: Անհրաժեշտ է նշել, որ կոոպերատիվների կազմակերպման առաջին տարվանից այս մասին անընդմեջ գրել են բազմաթիվ տնտեսագետներ և մասնագետներ:

Այսպիսով, անհետևողական, ոչ նպատակահարմար և կառավարման անկանոն որոշումների ընդունումը հետևողականորեն, նպատակահարմար և արդյունավետ ձևով օգտագործեցին բազմաթիվ կոոպերատիվներ և անսանձելի ձևով բարձրացրին իրենց թողարկած կամ ձեռք բերած արտադրանքների վաճառքի գները: Արդյունքում լայն սպառման ապրանքների

պակասի և ծառայությունների թերզարգացման պայմաններում, Հայաստանում և Վրաստանում ռեալ հնարավորություններ ստեղծվեցին առանձին փոքր խմբերի և անհատական գործարարների համար հասարակական հարադրությունից կուտակելու նշանակալի միջոցներ: Օգտվելով կոոպերատիվների արտադրության պահանջների ոչ կատաբոլալ ու չկանոնակարգված մյուսատեխնիկական ռեսուրսների ձևից, Հայաստանում և Վրաստանում պետական կառավարման ասպարատի ոչ քիչ աշխատողներ իրենց հերթին միջոցներ ձեռնարկեցին, որպեսզի ստիպեն կոոպերատիվներին կոոպերատորների հետ կիսելու ավելորդ ստացած գումարները: Այսպես հանդես եկավ պետական ռեկետը, խորացավ ու ընդլայնվեց ստվերային էկոնոմիկան: Պետական ղեկավարությունը տեսական մարմինների ձեռքերով պայմաններ ստեղծեց կոոպերատիվների և տեղական ապարատի վերականգնավորման համար:

Կոոպերատիվների կազմակերպման ամենատարածված ժամանակաշրջանում Հայաստանում և Վրաստանում դժվար էր գտնել կոոպերատիվներ, որոնք ի սկզբանե կանգնած լինեին կոոպերատիվ սկզբունքների վրա: Կոոպերատիվների մեծ մասն իրենից ներկայացնում էր տարօրինակ խառնուրդ և մասն էր պետական-կոոպերատիվ կազմակերպության: Դրանք ստեղծված էին պետական ձեռնարկությունների կողմից՝ նրանց տարածքում, աշխատում էին նրանց սարքավորումներով ու թողարկում համանման ապրանքներ, բայց բոլորի աչքերի առջև վաճառում էին նշանակալիորեն ավելի բարձր գներով: Չարմանալի չէ, որ այդ «կեղծ» կոոպերատիվները կազմված էին ձեռնարկության ղեկավարներից, որոնք ցանկանում էին կամ ստիպված էին ոչ կանխիկ արժեքները կանխիկ փողի վերածելու ճանապարհով ավելացնել իրենց անձնական եկամուտները: Բազմաթիվ կոոպերատիվներ ծաղկեցին Հայաստանի և Վրաստանի պետական ձեռնարկությունների միջև, այսպես կոչված, միջնորդական գործունեություն ծավալելով:

Ինչպես կենտրոնական, այնպես էլ տեղական իշխանությունների կողմից ընդունված որոշումները ծնում էին նոր ձևի պիտակ, ոչ հասուն կոոպերատիվներ: Այս բոլորից տուժած հասարակությունը կոոպերատիվներին վերաբերվում էր նողկանքով: Կոոպերատոր խոսքը դարձավ նախատինք, հայիոյանք, կշտամբանք և կոոպերատիվների ընդլայնման և ծավալների հետ մեծանում էր դրանց նկատմամբ հասարակության ագրեսիվությունը:

Սպառողական կոոպերացիայի ընկերությունները, որոնք գյուղի պետական առևտուրն էին իրականացնում, փաստորեն, իրենցից ներկայացնում էին նախկին սպառողական կոոպերատիվների մուտքամուտներ, որոնք կորց-

րել էին իրենց նախկին բնութագիրը և չափազանց արագ թափով սկսեցին մտնել «նոր կոոպերատիվների» և ազատվել կենտրոնական իշխանություններից կամ նրա օժանդակությամբ ձեռք բերել «նոր կոոպերատիվներին» յուրահատուկ բնութագիր: Սպառողական կոոպերատիվները, որոնք չկարողացան մտնել «նոր կոոպերատիվներին», արագորեն լուծարվեցին՝ 1989թ. Հայաստանում և Վրաստանում սպառողական կոոպերատիվների շուրջ մեկ երրորդը լուծարվեց

Հայաստանի և Վրաստանի կոլխոզային համակարգի ձեռնարկությունները, որոնց կազմավորման նախնական փուլը ներկայացվեց որպես կոոպերատիվ շարժման զարգացման զազաթմակետ, իրականում գյուղատնտեսական պետական ձեռնարկություններ են: Պատահական չէր, որ կոոպերատիվների վերածնունդն ընդունվեց որպես պետական ձեռնարկությունների վերածնունդ: Պետական արդյունաբերական ձեռնարկությունների օրինակով կոլխոզներն իլյենց հնարավորությունները տրամադրեցին նորատիպ կոոպերատիվներին, որոնց ղեկավարները կամ տերերը դարձան կոլխոզի ղեկավարները:

Այսպիսով, ինչպես սպառողական կոոպերատիվների մուտքամուտները, այնպես էլ կոլխոզները, որոնք պահպանել էին գյուղատնտեսական կոոպերատիվների արտաքին որոշ հատկանիշներ, չկարողացան վերականգնել նախկին կոոպերատիվների կորցրած բնութագիրը և էական ազդեցություն չթողեցին կոոպերատիվների հետագա ձևավորման գործընթացի վրա:

Կոոպերատիվների վերածնունդի փորձը կենտրոնացված պլանավորման և վարչական կառավարման համակարգում, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում տեղի չունեցավ, բայց ապացուցեց, որ անարդյունավետ աշխատող միջին և փոքր ձեռնարկությունները վերածվելով կոոպերատիվների, կարող են դառնալ շահութաբեր: Արդյունաբերական ձեռնարկություններին կից կազմակերպված կոոպերատիվների նշանակալի մասն ապահովեց աշխատանքի արտադրողականության բարձրացում 2-3 անգամ, նույն արտադրական հնարավորություններից ստանալով ավելի քան 2 անգամ շատ արտադրանք:

Եթե Խորհրդային Միության նախկին ղեկավարներին (1920-1928թ.) հաջողվեց կոոպերատիվներն օգտագործել իրենց քաղաքական նպատակներն իրականացնելու համար, ապա 1986-1989թթ. կոոպերատիվների վերածնունդը, չնայած դրանց արագ թափով տարածմանը, չկարողացավ ինչպես ամբողջ երկրի, այնպես էլ Հայաստանի և Վրաստանի տնտեսությանը դուրս բերել խոր և երկարատև ճգնաժամից: Հստակ շուկայական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում և կոոպերատիվների կազմա-

կերպման ավանդական սկզբունքները խախտելով՝ նորաստեղծ կոոպերատիվներն ապահովում էին աշխատանքի բարձր արտադրողականություն: Այնուամենայնիվ, նրանք ոչ Հայաստանում, ոչ Վրաստանում չկարողացան ստեղծել գործունեության համար ամուր հիմք և պահպանել իրենց ֆինանսական անկախությունը: Այս պատճառով չկարողացան դառնալ էկոնոմիկայի անբաժանելի սեկտորը:

Կոոպերատիվների ֆինանսական անկախության և անհաջողությունների պատճառներն ընկած էին 1988թ. ընդունված կոոպերատիվների մասին օրենքում: Այս օրենքի համաձայն, երեքից ոչ պակաս (կարող են լինել և ավելին) մարդկանց խումբը կարող է գրել կանոնադրություն, լրացնել 2 էջ թղթեր, ներկայացնել տեղական խորհրդի գործկոմ և դառնալ իրավաբանական անձ, չունենալով հաշվարկային հաշվում ոչ մի լումա: Այնուհետև, այս իրավաբանական անձը կգնա բանկ, վարկ կվերցնի. սիմվոլիկ գներով և կվարձակալի պետական ունեցվածքը, առանց որևէ կապիտալի ներդրման, և կսկսի, ինչպես ասում են, «օդից» փող ստանալ: Յուրաքանչյուր նորմալ գիտելիքների տեր իրավաբանի տեսակետից դա կարող էր որակվել որպես կոմերցիոն խարդախություն: Տնտեսագիտության կլասիկ տեսության համաձայն, հնարավոր չէ տնտեսվարել՝ ոչ մի բան գործի մեջ չդնելով: Մեկ տարվա ընթացքում կոոպերատիվների վարկատուները գտնվում էին տարօրինակ վիճակում և տարին լրանալուց հետո ներկայացնում էին վարկի վերադարձման պահանջագիր, իսկ նրանցից շատերը վարկատուին պատասխան տալու համար ոչինչ չունեին: Պահանջվեց մի քանի տարի, որպեսզի կոոպերատիվների անդամների պարտքի դիմաց սահմանվի լրացուցիչ պատասխանատվություն, որն ինչ-որ չափով կարգավորեց վարկատուի և վարկ վերցնողի փոխհարաբերությունները:

Այսպիսով, պահանջվեց բավականին երկար ժամանակ, որպեսզի պարզ դառնա, որ ձեռնարկությունը (կոոպերատիվը) պետք է ունենա նվազագույն կապիտալ, որպեսզի կարողանա բավարարել վարկատուի նվազագույն պահանջները: Այդ տարիներին (շուկայական հարբերությունների պայմաններում) ոչ ոք հստակ չէր պատկերացնում իրավաբանական անձի կարգավիճակը: Մարդիկ ընտելացված էին, որ իրավաբանական անձը որոշակի ձևով կազմակերպված կոլեկտիվ է: Այդ մոտեցումը լավ էր այն էկոնոմիկայում, երբ կար բանվորների աշխատանքային կոլեկտիվ, պետության կողմից նշանակված տնօրեն: Այս էր պատճառը, որ կոոպերատիվների ստեղծման շրջանում ձևավորվում էին ոչ թե կոոպերատիվներ, այլ երեք կամ երեսուներեք հոգուց բաղկացած կոլեկտիվներ: Նրանք ունեին կանոնադրություն, կնիք, ժողով հրավիրելու իրավունք, նախագահ և ուրիշ շատ բաներ,

բացի ունեցվածքից: Հարց առաջ եկավ, ո՞ւմ են նրանք հարկավոր տնտեսական շրջանառության մեջ և ինչպե՞ս նրանց հետ գործ ունենալ: Պարզվեց, որ իրավաբանական անձի հետ շուկայական հարաբերությունների պայմաններում ոչ թե կոլեկտիվ է պետք, այլ սեփական ունեցվածք: Հասկանալի է, որ ունեցվածքն ինքը իրեն չի տնտեսվարում, նրան մարդիկ են տնտեսվարում: Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում իրավաբանական անձանց միջև կոմերցիոն և այլ փոխհարաբերություններ հիմնականում կարող էին տեղի ունենալ միայն այն դեպքում, երբ առկա է առանձնացված սեփականություն՝ իր սեփականատիրոջով: Շուկայի մասնակիցներին հետաքրքրում էր ոչ թե կոոպերատիվի կոլեկտիվը, այլ նրա ունեցվածքը: Հավաք կոլեկտիվի մասին մեր ժառանգած թեորիան հնարավորություն չէր տալիս որոշել, թե ինչպես պետք է կարգավորվեն այս հարաբերությունները:

Հայաստանի և Վրաստանի բազմաթիվ արտադրական կոոպերատիվներ հասան հաջողությունների և ձեռք բերեցին ֆինանսական բարվոք վիճակ այն պատճառով, որ նրանք կազմակերպված էին պետական ձեռնարկություններին կից և գործում էին որպես այդ ձեռնարկությունների կցորդ: Այս հանգամանքը որոշակիորեն պատրանք ստեղծեց արտադրական կոոպերատիվների բարձր արդյունավետության մասին: Այս ալիքի տակ շատ մանր և մույնիսկ առանձին միջին մեծության ձեռնարկություններ վերակազմավորվեցին և դարձան կոոպերատիվներ: Արտադրական ձեռնարկություններին կից կոոպերատիվները արտոնյալ կարգով օգտվում էին ձեռնարկության արտադրական պաշարներից, իսկ մանր ու միջին ձեռնարկությունները օգտվում էին շուկայական ոչ կատարյալ ձևափոխումներից, դեֆիցիտ ապրանքների մենաշնորհի ստեղծելու ճանապարհով ստանում էին գերշահույթ: Պատահական չէ, որ այդ տարիներին լուրջ քննարկումներ էին գնում արդյունաբերության առանձին ձեռնարկություններ, որոնք թողարկում էին ժողովրդական լայն սպառման ապրանքներ, կոոպերատիվների վերածելու ուղղությամբ: Այս ճանապարհին կանգնած էին նախարարության ղեկավարները, որոնք գտնում էին, որ կոոպերատիվ շարժումը պետք է ընթանա ոչ առյուծնավետ աշխատող ձեռնարկություններն անհրաժեշտորեն կոոպերատիվների վերափոխելու ճանապարհով: Ժողովրդական լայն սպառման ապրանքներ թողարկող նախարարությունները գիտակցաբար ցանկանում էին ազատվել ոչ արդյունավետ աշխատող ձեռնարկություններից: Այս նախարարություններին որոշ չափով հաջողվեց 1986-1989թթ. բազմաթիվ ձեռնարկություններ իրականում վերափոխել և դարձնել կոոպերատիվներ:

1991թ., Խորհրդային Միության փլուզումից և նորանկախ պետությունների հռչակումից հետո բոլոր երկրները բռնեցին շուկայական հարաբերությունների անցման ժողովրդավարական ուղին. Ինչպես բոլոր նորաստեղծ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, արտադրական կոոպերատիվների ստեղծումը չէր համապատասխանում տնտեսության օրինաչափ զարգացման պահանջներին և այդ պատճառով կարճ ժամկետում նրանք փլուզվեցին. Բոլոր անկախ պետությունները անցան շուկայական հարաբերություններին: Այս պայմաններում ինչպես պետական ձեռնարկությունների կցորդ կոոպերատիվները, այնպես էլ կոոպերատիվի վերափոխված փոքր ձեռնարկություններ ի մի ձուլվեցին: Հետագայում, երբ անկախ պետություններում լայնորեն սկսվեց սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը, դրանցից, այդ թվում և Հայաստանում ու Վրաստանում, կոոպերատիվի իմիջի վարկաբեկվածության պատճառով մի հրամանի օգնությամբ, մի գիշերվա ընթացքում դրանք վերափոխվեցին և դարձան փոքր ձեռնարկություններ, սահմանափակ պատասխանատվությամբ և լիակատար պատասխանատվությամբ ընկերություններ, փակ կամ բաց բաժնետիրական ընկերություններ: Որոշ կոոպերատիվներ պահպանեցին իրենց անվանումը, սակայն, ըստ էության, չէին համապատասխանում արդեն հարյուր տարի արտերկրներում գործող կոոպերատիվների ավանդական սկզբունքներին: Այսպես ավարտվեց Հայաստանի և Վրաստանի կոոպերատիվների նոր զարթոնքը, որոնց լուծարումը համընկավ սովետական կարգերի փլուզմանը:

Այժմ, երբ Հայաստանում և Վրաստանում ստեղծված են լիարժեք պայմաններ կոոպերատիվների կազմակերպման համար, այնուամենայնիվ, դրանք չեն դարձել պետական քաղաքականության առարկա: Կոոպերատիվները շուկայական հարաբերությունների առավել զարգացման արդյունք են և սեփականաշնորհման ու ապապետականացման ալիքի ազդեցության տակ մոտ ժամանակաշրջանում կգրավեն իրենց տեղը արտադրական նոր հարաբերություններում: Կոոպերատիվների կազմակերպման խնդիրն առավել չափով հասունացած է Հայաստանի և Վրաստանի գյուղերում, քանի որ արդեն մի շարք տարիներ գյուղի փոքր հողատերերը չեն գտնում իրենց գործունեության ծավալման արդյունավետ ուղին: Գյուղացի փոքր հողատիրոջ ապրելակերպի լավագույն ուղին գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմակերպումն է: Այս է ապացուցում աշխարհի բոլոր երկրների զարգացման փորձը, որը համառոտակիորեն ներկայացվեց նախորդ բաժիններում:

16. ՏԵՂԻ ԿՈՒՆԵՆԱ՝ ԱՐԴՅՈՔ ԿՈՈՊԵՐԱՑԻԱՅԻ ՆՈՐ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո Հայաստանում և Վրաստանում ստեղծվեց քաղաքական, հասարակության սոցիալ-տնտեսական կազմակերպման որակապես նոր կացություն: Քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական փոփոխություններն առաջ բերեցին աշխարհընկալման նոր սկզբունքներ, համրապետության գոյատևման ու տնտեսական զարգացման նոր հիմունքների գործնական կիրառման անհրաժեշտություն:

Հայաստանի և Վրաստանի համար դարակազմիկ նշանակություն ունեցող քաղաքական շրջադարձը անկախ պետականության հաստատումը, տեղի ունեցող որակական բեկումները հրամայաբար պահանջեցին դեմոկրատական կառավարման սկզբունքների հիման վրա վերանայել և վերախմբավորել Հայաստանի և Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման կողմնորոշիչները: Անհրաժեշտ էր բացահայտել հետագա առաջընթացի իրական նախադրյալներն ու առանձնահատկությունները, սոցիալ-տնտեսական հիմնահարցերի հետազոտությունների հիման վրա հստակեցնել և ճշգրտել հեռահար նպատակների իրականացման և օրվա խնդիրների ներդաշնակ ծրագրերի թերի մշակումները: Մխավերով հանդերձ, կիսատպատ գործնական ներդրումները ոչ միայն չկանգնեցրին տնտեսական ճգնաժամը, այլ նոր բարդություններով հանդերձ, էլ ավելի խորացրին քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական հակասությունները:

Հայաստանի և Վրաստանի վարչակարգի դեմոկրատական սկզբունքների հիման վրա զարգացման առկա դրական տեղաշարժերը, ազգային ինքնագիտակցության աճը, քաղաքական և պետական մտածողության վերելքը, մասնավոր սեփականության սաղմնավորումը, հիմնախնդիրները միասնական լուծելու ցանկությունը չուղեկցելով հիմնարար լուծումներով և չխթանվելով, դեռևս չեն փոխհատուցում սոցիալ-տնտեսական ոլորտում առայժմ խորացող բացասական միտումները:

Հայաստանում և Վրաստանում ստեղծված սոցիալական ու տնտեսական իրավիճակը այս 15 տարիների ընթացքում բնութագրվում էր արտադրության ֆիզիկական ծավալների կտրուկ անկումով. քայքայված ֆինանսական տնտեսությամբ, արտադրական աշխատանքի նկատմամբ հետաքրքրության անկումով, իշխանության ու կառավարման մարմինների

կառուցվածքային անբավարար ներդաշնակությամբ, նոր ձևով կառավարելու և տնտեսավարելու համար անհրաժեշտ իրավական դաշտի բացակայությամբ Տնտեսական ոլորտում ճգնաժամային իրավիճակը բնութագրող երևույթներն իրենց բացասական կնիքն են դրել հոգևոր ոլորտի, մարդկանց սոցիալ-հոգեբանական կեցվածքի վրա Բնակչության զգալի մասի մոտ ամբողջովն է այն միտքը, որ իրեն վիճակված է ապրելու արևմտյան երկրների օգնության հաշվին, որ մյուս մասի մոտ «թագավորը» պարտավոր է մտածել իր վիճակի մասին, երրորդ խումբ մարդիկ սպասում են, որ կգան արտասահմանցիներ, գործարան կհիմնեն և իրենց աշխատանքի կհրավիրեն բարձր աշխատավարձով, իսկ մեկ այլ խումբ մարդիկ սպասում են, որ կգա նախկին հեղինակավոր դեկավարը և կսկսի աշխատեցնել խափանված գործարանները և իրենք նախկինի նման կապրեն:

Այսպիսով, հաշվի առնելով Հայաստանի և Վրաստանի ներկա տնտեսական կացության առանձնահատկությունները, օրըստօրե խորացող տնտեսական ճգնաժամը, արմատական կառուցվածքային վերափոխումների անհրաժեշտությունը, համապատասխան ֆինանսա-բանկային դրամական, տեղեկատվական համակարգերի, բորսաների, ապրանքների, կապիտալի, աշխատանքի սպասարկման շուկաների և շուկայական այլ ենթակառուցվածքների հետագա խորացման ու կատարելագործման խնդիրները, Հայաստանը և Վրաստանը պետք է ընտրեն տնտեսական նոր հարաբերությունների անցնելու իրենց տարբերակը, որտեղ առանձնահատուկ նշանակություն պետք է տրվի էկոնոմիկայի կոռպորատիվ սեկտորի ձևավորմանը՝ հատկապես գյուղական տնտեսություններից կոռպորատիվների կազմակերպմանը:

Կոռպորատիվների կազմակերպման հիմնահարցերի լուծման համար առաջնային նշանակություն է ստանում սեփականության հարցը:

Հայաստանի և Վրաստանի ինքնուրույնության առաջին տարվանից սկսվեց հողի սեփականաշնորհումը: Լուծարված էին կոլտնտեսությունների և խորհտնտեսությունների: Բնական է, նման պայմաններում հասարակական պրակտիկան սննդի վերանշակման, առևտրի, ծառայությունների ոլորտների սեփականաշնորհման ներքին պահանջ առաջ բերեց: Հետագա տարիներին տնտեսության այս ոլորտներում սեփականաշնորհումը շարունակվեց արագ տեմպերով: Սեփականաշնորհվեցին նաև ոչ գյուղատնտեսական հողատարածքների մի մասը, ագրոսպասարկում իրականացնող ձեռնարկությունները, մթերման ցանցը և այլն:

Հողի սեփականաշնորհման հետ համատեղ Հայաստանում և Վրաստանում արագ տեմպերով սկսվեցին սեփականաշնորհվել արդյունաբերու-

յան, առևտրի, տրանսպորտի և ժողովրդական տնտեսության այլ ճյուղերի ձեռնարկություններ: Փորձ էր արվում սեփականաշնորհումն իրականացնել հաշվի առնելով տնտեսության տվյալ պահի առանձնահատկությունները: Սեփականաշնորհումը չէր դիտարկվում որպես սեփականության ձևի մեխանիկական փոփոխություն, այլ տնտեսավարող սուբյեկտների վարչական, քաղաքական պատասխանատվությունից տնտեսական պատասխանատվության անցնելու խնդիր էր դրվում: Այստեղ գլխավոր նպատակն է՝ շուկայի սուբյեկտներին հնարավորություն ընձեռել ընթացիկ տնտեսական խնդիրները լուծել շուկայական կանոնների շրջանակներում, նաև որոշել իրենց գործելակերպի ռազմավարությունը և մարտավարությունը, ինքնուրույն վարել կուտակման ու սպառման քաղաքականությունը:

Մակայն անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում սեփականաշնորհման ամբողջ աշխատանքները դեռևս չեն տարվում համակարգված, բազմագործածական վերլուծության հիման վրա, տարբերակված մտեցում չի ցուցաբերվում առանձին ոլորտների ու ճյուղերի նկատմամբ, անցման փուլերը հստակեցնելիս ոչ բավարար չափով է ներդաշնակվում սեփականության ձևի, դրա տնօրինման, տիրապետման ու օգտագործման բնույթի փոփոխությունը տնտեսարման միջավայրի ու մրցային հիմքերի ստեղծման հետ, և, որ պակաս կարևոր չէ, անբավարար աշխատանք է տարվում մտածողության ու սոցիալ-հոգեբանական անհրաժեշտ միջավայրի ստեղծման բնագավառում: Այս ամենը պատճառ հանդիսացան, որ հողի սեփականաշնորհման 15 տարում ոչ միայն խնդիր չդրվեց լայն ճակատով կազմակերպել գյուղական տնտեսությունների կոռպորատիվներ կազմակերպելու վերաբերյալ, այլև նման կոռպորատիվների վերաբերյալ գյուղացի փոքր հողատերերը (սեփականատերը) գրկված մնացին տեղեկատվություն ստանալուց:

Մեր կարծիքով, առաջնահերթ նշանակություն և լուրջ քննարկման հարց պետք է դառնա հայ և վրացի գյուղացի փոքր հողատերերի (սեփականատերի) կամավոր կոռպորացումը: Դա արտադրող գյուղացի հողատիրոջ ապրանքայնությունն ավելացնելու մեզ հայտնի միակ ճանապարհն է: Գյուղական տնտեսությունների կոռպորացիան կստեղծի աշխատանքային նոր տեղեր, քանի որ նրա զարգացմանը զուգընթաց կստեղծվեն արտադրական, վարկային, տնայնագործական, շինարարական, առևտրական այլ տիպի կոռպորատիվներ, որոնց կազմակերպման առանցքը կհանդիսանա գյուղական տնտեսությունների կոռպորատիվները:

Հայաստանի և Վրաստանի տնտեսությունների էկոնոմիկայի զարգացումը, դեմոկրատական սկզբունքների հիման վրա շուկայական հարաբե-

րությունների արագ տեմպերով ընդլայնումը, սեփականաշնորհման ծավալների ավելացումը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ գյուղական տնտեսությունների կազմակերպումը Հայաստանում կունենա զարգացման մեծ հեռանկար: Հայաստանում տեղի է ունենում համապատասխան շուկաների ձևավորումը և զարգացման ապահովում, դրանց գործունեությունը որոշակիորեն կարգավորող մեխանիզմներով: Այս կառույցների ստեղծմանը զուգընթաց, կոոպերատիվների կազմակերպումը հիմնովին կփոխի տնտեսական կապերի հաստատման մեխանիզմները և կարգը բազմաթիվ սուբյեկտների միջև, հատկապես՝ գյուղացի փոքր հողատերերի և սննդամթերքը վաճառքի հանողների միջև:

Կոոպերատիվների կազմակերպական անկյունաքարը, ինչպես ցույց են տալիս կոոպերատիվների տեսությունը, պատմությունը և պրակտիկան, հանդիսանում է երկրում տիրող վարչակարգի և շուկայական հարաբերությունների զարգացումը: Կոոպերատիվների, հատկապես գյուղատնտեսական կոոպերատիվների, կազմակերպման գործընթացը պահանջում է, ելնելով Հայաստանում և Վրաստանում արդեն հաստատված քաղաքական կարգավիճակի որոշակիությունից, իրականացնել տնտեսական հարաբերությունների արմատական կանոնակարգում: Հայաստանի և Վրաստանի տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնությունը պետք է լիարժեք օգտագործվի կոոպերատիվների կազմակերպման միջոցով: Անհրաժեշտ է ամենալայն խավերի համար դեմոկրատական սկզբունքների հիման վրա ստեղծել սոցիալական պաշտպանվածության իրավական հիմքեր ու նախադրյալներ: Կոոպերատիվների կազմակերպումը խոշոր հնարավորություններ է ընձեռում ազատ ձեռնբերեցների՝ իրենց հնարավորությունները իրականացնելու համար:

Շուկայական ենթակառուցվածքների ձևավորման նպատակը տնտեսվարման սուբյեկտների միջև պետությամբ միջնորդավորված տնտեսական կապերի հաստատման համակարգի փոխարինումն է շուկայական մեխանիզմների կիրառմամբ ստեղծվող ուղղակի տնտեսական հարաբերություններով: Այս գործընթացն ուղղակիորեն պայմանավորված է ոչ պետական սեկտորի, հատկապես էկոնոմիկայի կոոպերատիվ սեկտորի ձևավորմամբ, այս բնագավառում պետության դերը տնտեսական կարգավորման ֆունկցիաներով փոխարինելու շուկայական տնտեսության սուբյեկտների (կոոպերատիվների) ինքնակարգավորման և ինքնազարգացման անհրաժեշտությամբ:

Կոոպերատիվները հանդիսանում են շուկայական համակարգի ոչ պետական կառույց, որը, դեմոկրատական սկզբունքների հիման վրա կարգա-

վորում է սննդամթերքների արտադրության բաշխման և սպառման բոլոր փուլերը: Կոոպերատիվների գործունեությանը ամենուրեք կամրապնդի շուկայական համակարգը, ոչ պետական կառույցները, որոնց վրա խարսխվում է դեմոկրատական հասարակարգը:

Գյուղացի հողատերի սեփական գործունեության փորձը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Վրաստանում համոզեց, որ հողատիրոջ անհատ ձեռնբերեցությունն արդյունավետ չէ: Գյուղացի մասնավոր հողատերերը լիարժեք չեն ընդգրկված շուկայական հարաբերությունների գործընթացում, մինչդեռ առանց գյուղական տնտեսությունների կոոպերացիան անհնար է իրականացնել:

Շուկայական ենթակառուցվածքը վերջնական տեսքով պետք է ընդգրկի ապրանքների, արտադրության միջոցների, շաքժական և անշարժ գույքի, ֆինանսների (արժեթղթերի, վարկերի, արտաբժույթի), աշխատուժի, տնտեսվարող սուբյեկտներին մատուցվող ծառայությունների շուկաների ձևավորման, նրանց գործունեության կարգավորման շուկայական և պետական մեխանիզմների մշակումը և կիրառումը: Շուկայական այս ենթակառուցվածքի համակարգում Հայաստանի և Վրաստանի էկոնոմիկայի մասնավոր սեկտորի կողքին վճռական տեղ պետք է զբաղեն կոոպերատիվները, հատկապես գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվները:

Անհրաժեշտ է վերջնականապես Հայաստանի և Վրաստանի համապատասխան օրենքներում ամրագրել, որ շուկայական հարաբերությունների կարևոր տարրերից մեկը գյուղատնտեսական կոոպերատիվներն են: Այստեղ, որպես կանոն, շուկայի կոնտրագենտ հանդես է գալիս ինքը՝ գյուղատնտեսական մթերքներ արտադրողը, առանց միջնորդների, որոնք օգուտ քաղելով խառնաշփոթ իրավիճակից, բացասաբար են ազդում շուկայի կոնտրագենտների, մի կողմից մթերքները արտադրողների և մյուս կողմից՝ սպառողների վրա: Վերջիններս մի կողմից սահմանափակում են գյուղացու կողմից արտադրվող մթերքների շրջանակները, թուլացնում գյուղացու բարոյական և նյութական խթանումը, մյուս կողմից, ստեղծելով միջնորդների մենաշնորհ, նշանակալի չափով մեծացնում են ապրանքների (մթերքների) մանրածախ գները՝ նեղացնելով սպառողների հնարավորությունները: Ինչպես ցույց է տալիս արտերկրների փորձը, լիակատար շուկայական հարաբերությունները ենթադրում են օրենսդրության, հարկերի և վարկերի ճիշտ կիրառման միջոցով գյուղական տնտեսությունների ապրանքայնության բարձրացում: Այս գործընթացի վրա բացասական ազդեցություն է թողնում մաս արտերկրներից, առանց սահմանափակման, գյուղատնտեսական մթերքների հոսքը, որն իր հերթին սահմանափակում է հայ և վրացի գյուղացու սեփական արտադրությունը:

Կոոպերատիվների գործունեությունը կանխորոշվում է նրանց կառավարման սկզբունքներով, որոնք խիստ տարբերվում են ինչպես պետական, այնպես էլ մասնավոր (անհատական) կապիտալի գործունեության կառավարումից:

Առաջինում գործում է ընտրա-ներկայացուցչական կառավարման սկզբունքը, այսինքն՝ կառավարման մարմինը ենթակա է նրան ընտրող կոոպերատիվի անդամներին, և գոյություն ունի այնքան ժամանակ, քանի դեռ կոոպերատիվի գործունեությունը համապատասխանում է անդամների շահերին: Պետության հետ կոոպերատիվի համագործակցությունը իրականացվում է պետության կողմից սահմանված նպատակի և հաստատման տնտեսական նորմատիվների (հարկեր, վարկի տոկոսադրույքներ և այլն) միջոցներով: Կոոպերատիվի կառավարման հիմնական խնդիրները որոշում են կոոպերատիվի անդամները՝ ինքնուրույն կերպով:

Պետական կամ մասնավոր սեփականատիրոջ ձեռնարկության կառավարում իրականացնում են վերջիններիս կողմից նշանակված տնօրենները, ձեռնարկության ղեկավարումն անձնապես իրականացվում է այնքան ժամանակ, քանի դեռ այն համապատասխանում է պետական մարմնի կամ սեփականատիրոջ շահերին:

Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմակերպման գործընթացի իրականացումը նշանակալիորեն կախված է գյուղացիների սոցիալ-հոգեբանական իրավիճակից: Օրինակ, կոլխոզների լուծարման հետ կապված, էկոնոմիկայի ազդարային համալիրն ազատվեց տոտալիտար կառավարման համակարգից, սակայն մինչև վերջ չմտածված հարկային ու վարկային քաղաքականությունը և սպասարկման անհասկանալի ապարատը, հանձինս գյուղատնտեսության մախարարության, խոչընդոտում են գյուղացու մտ կոոպերատիվների կազմակերպման գաղափարի ամրապնդմանը: Բացի դրանից, բավականին ամուր է տարածված այն սխալ պնդումը, որ մախլին կոլեկտիվներն առաջացել են կոոպերացիայի զարգացումից և որ դրանք հանդիսանում են կոլխոզային համակարգի «փասարակ» ձևը: Մտածողության այս խեղաթյուրված, իներցիոն ձևը հաղթահարելու համար մեծ անելիքներ ունեն մեր մասնուր և հեռուստատնտեսությունը: Անհրաժեշտ է հիմնավորված ներկայացնել, որ կոլխոզներն առնվազն գյուղատնտեսական պետական-հիմնարկներ էին, քանի որ նրանք ստեղծված էին պետական սեփականության հիման վրա (ի նկատի ունենք հողի պետական սեփականությունը): Այն հանգամանքը, որով կոլխոզներն ի սկզբանե ձևակառուցված օգտագործել են կոոպերատիվների համար հաստատագրված հատկանիշներ (նախագահի ընտրություն, ընդհանուր, ժողովի

որոշումներ և այլն), բոլորովին չեն փոխում նրանց (որպես պետական գյուղատնտեսական ձեռնարկություն) էությունը: Յուրաքանչյուր ձեռնարկության կազմա-իրավական կարգավիճակը որոշվում է սեփականության ձևով: Առավել պարզ լինելու համար նշենք, որ կոլխոզները կոոպերատիվների զարգացած ձև հայտարարելը առնվազն ստալինյան պրոպագանդիստական տրյուկ էր:

Կոոպերատիվների կազմակերպման փորձը 1921-1928թթ. ցույց տվեց, որ հայ և վրացի գյուղացին լիարժեք ձևով կամավոր կարողանում է կազմակերպել գյուղական տնտեսության կոոպերատիվներ: Այսպես, 1928թ. Հայաստանի և Վրաստանի գյուղական տնտեսությունների գրեթե կեսը ընդգրկված էր գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում: Եթե 1928թ. բռնի կոլեկտիվացումը չխանգարեր, համոզված ենք, որ Հայաստանի և Վրաստանի գյուղական տնտեսությունները գրեթե ամբողջովին, ինչպես Բելգիայում, Նորվեգիայում, Շվեդիայում, Ֆինլանդիայում, համատարած կդառնային կոոպերատիվի անդամներ:

Որպեսզի գյուղական տնտեսությունների կազմակերպման գործընթացը Հայաստանում և Վրաստանում չգնա շինծու ճանապարհով և մտնի փակուղի, անհրաժեշտ է բազմակողմանիորեն հաշվի առնել և թույլ տրված սխալները:

1. Ի նկատի ունենալ, որ գյուղատնտեսական կոոպերացիայի մախտակահարմար գործունեության անխախտ պայմանը հանդիսանում է նրա բոլոր տեսակների և ձևերի միաժամանակյա գործունեությունը (գյուղական տնտեսությունների, վարկային, վաճառքի-մատակարարման, շինարարական, ապահովագրական, սպառողական և այլն):

Հիշատակված կոոպերատիվների բոլոր տեսակները և ձևերը փոխադարձաբար միմյանց համալրում են ու լրացնում, ձուլում են իրար և կազմում մի հերարխիկ, համեմատականորեն պետությունից անկախ համակարգ:

2. Գյուղական կոոպերացիան կարող է լիարժեք զարգանալ միայն շուկայական հարաբերությունների պայմաններում և պետական կառուցվածքներից անկախ: Նրան պետականացնելու յուրաքանչյուր փորձ, պետության ուղղակի կարգավորում անմիջապես բերում է նրա այլասերմանը և լիկվիդացմանը:

3. Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվներ կազմակերպելիս պետք է անպայմանորեն հրաժարվել կոլխոզային տնտեսությունների կազմակերպման որևէ սկզբունքի կիրառումից: Կոլխոզների համակարգը կառուցված էր կառավարման հորիզոնական սկզբունքով, այսինքն՝ նրանք ենթարկվում էին տեղական պետական մարմիններին, գյուղատնտեսության

նախարարությանը և նախարարների խորհրդին. Այդ նույն սխեմայով կառավարումն իրականացնում էր երկրի քաղաքական ղեկավարությունը: Այդ համակարգը պետության համար լուծում էր յուրահատուկ խնդիրներ, որի սոցիալական բազան վարձու գյուղացիներ էին, որոնց անվանում էին կուլխոզնիկներ:

Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում անհրաժեշտ է հրաժարվել կոլեկտիվ սեփականություն հասկացությունից: Այսօր Հայաստանում և Վրաստանում գոյություն ունի միայն մասնավոր և պետական սեփականություն, իսկ ընկերակցությունները, ընկերությունները (լիակատար պատասխանատվությամբ, սահմանափակ պատասխանատվությամբ, բաժնետիրական) և կոոպերատիվները մասնավոր սեփականության գործունեության նպատակահարմար ձևերն են շուկայական հարաբերությունների պայմաններում:

Չեռնարկությունների իրավա-կազմակերպչական ձևերը և տեսակները կամավոր ընտրում են իրենք մասնավոր սեփականատերերը ելնելով իրենց համատեղ շահերից:

5. Ժամանակակից գյուղական բնակչության շրջանում, անկախ նրանց կրթության մակարդակից, կոոպերատիվների, այդ թվում՝ գյուղական կոոպերատիվների վերաբերյալ գոյություն ունի ոչ իրական պատկերացում: Նրանց պատկերացումները հիմնված չեն հարյուրամյակի կոոպերատիվ շարժման տեղեկատվության վրա: Գյուղական տնտեսությունների կոոպերատիվների կազմակերպումը պահանջում է իրականացնել կոոպերացիայի տեսության պատմության և պրակտիկայի ուսուցում: Այս նպատակով անհրաժեշտ է օգտագործել գործող կրթական համակարգերը՝ նրանց օժտելով այդ գործի իրականացման համար յուրահատուկ ֆունկցիաներով:

6. Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կազմակերպումն իրականացնել որևէ երկրի օրինակով, ասենք շվեդական ցմուշի կոոպերատիվների ձևով, և դա անել համապատասխան օրենքի ընդունումից հետո ներքևից, փորձնական եղանակով: Ըստ երևույթին, գյուղական բնակչության համար այդ կլիմի բարդ և հետևապես անընդունելի ուստի անհրաժեշտ է լուրջ ձևով ուսումնասիրել Հայաստանի գյուղական տնտեսությունները, հայ գյուղացու սոցիալ-հոգեբանական նկարագիրը: Բազմաբնույթ հետևողական աշխատանքների հիման վրա անհրաժեշտ է գտնել գյուղական տնտեսությունների կոոպերացման հայկական և վրացական տարբերակը: Անշուշտ, այն պետք է հիմնված լինի միջազգային փորձի լավագույն ավանդույթների կիրառման և համապատասխան կոոպերատիվ շարժման կողմից արդեն ավելի քան մեկ դարի ընթացքում մշակված և հղկված սկզբունքների վրա:

Մենք առանձնահատուկ ուշադրություն ենք նվիրում գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կազմակերպման հիմնախնդիրներին, քանի որ այն ընդգրկելու է ավելի քան 330 հազարավոր գյուղական տնտեսություններ: Հայաստանի և Վրաստանի համար չափազանց կարևոր նշանակություն է ստանում մաս արհեստագործական և մյուս կոոպերատիվների կազմակերպումը:

Այս ամենը ցույց տալիս, որ Հայաստանում և Վրաստանում հասունացել են կոոպերատիվների կազմակերպման հարցը: Դա տեղի կունենա մաս այն պատճառով, որ առանց դրա չի կարելի պատկերացնել հանրապետության լիարժեք զարգացումը, երբ մի ամբողջ կտրվածքում գոյություն ունի դատարկություն (վակուում), երբ առանց հաշվարկների ակնհայտ է, որ գյուղատնտեսության, ծառայությունների մատուցման և ապրանքաշրջանառության բնագավառում կոոպերացիան կարող է դառնալ էկոնոմիկայի ամենաարդյունավետ հատվածը, լիարժեք շուկայական հարաբերությունների կայացման սյուներից մեկը:

Կոոպերատիվների կազմակերպումը և զարգացումը տեղի կունենա ոչ թե ի լրացումն այժմյան գործող ձեռնարկությունների, տնտեսական ընկերությունների և ընկերակցությունների ձևափոխման, սպառողական կոոպերացիայի տեսքով և ավելի վատ հողի համատեղ օգտագործման կոլխոզների դեմքով, որոնք արդեն եղել են, անցել գնացել չթողնելով ոչ մի դրական հետք տնտեսության զարգացման բնագավառում, այլ դրանք Հայաստանի հանրապետությունում հանդես կգան որպես փոքր և միջին սեփականատերերի համագործակցություն՝ պետությունից անկախ ինքնակառավարման ապարատով: Կոոպերացումն իր լիարժեք տեսքով տեղի կունենա, երբ հանրապետության պետական իշխանությունն իր տնտեսական ու քաղաքական ինստիտուտներով, դեմոկրատական զարգացման թվատախտակին իշխանությունների շրջադարձի վրա կունենա դեմոկրատական կոչվելու գնահատականը:

Սրանից շուրջ 2,5 հազար տարի առաջ մտածող Սոկրատի և Կոնֆուցիոսի աշակերտների կողմից սահմանվեց պետական իշխանության շրջադարձության կառավարման սկզբունքները միապետությունից խմբիշխանության և ժողովրդավարության միջոցով բռնապետության և նորից միապետության սոցիալիտարիզմի և ավտորիտարիզմի ձևով: Անփոփոխ հետևողականությամբ այս սկզբունքը մարդկության պատմության մեջ պսուլտ է տալիս անկախ նրանից թե ինչպե՞ս է կոչվում այդ հասարակարգը ֆեոդալական կամ բուրժուական կապիտալիստական՞. թե՞ սոցիալիստական Կոոպերատիվներն իրենց լիարժեք տեսքն են ընդունում միայն դեմոկրատական:

տական կարգերի ժամանակ: Քանի որ Հայաստանը բռնել է դեմոկրատական կարգերի զարգացման ուղին, ապա կոռուպցիայի վերածնունդը տեղի կունենա անպայման: Այստեղ հարկ է հիշել հայ մեծ մտածող ու գործարար Գ. Նժդեհի իմաստուն խոսքը, որ «Ազգերը կործանվում են ոչ թե տանուկ տված պատերազմներից, այլ ազգային դիմադրողական ուժերի անկումից» որը ամբողջությամբ կարելի է վերագրել Հայաստանի բազմաճյուղ տնտեսության, մասնավորապես ազգային պարենային ապահովվածության անվտանգության գործում կոռուպցիայի ճակատագրի և հետագա զարգացման գործընթացին:

17 ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՈՈՊԵՐԱՏԻՎՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

17.1. Ընդհանուր դրույթներ

1.1. Գյուղատնտեսական կոռուպցիայի ստեղծումը (նաև լուծարումը) և գործունեության կազմակերպումը կարգավորվում է Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքացիական, աշխատանքային, հողային օրենսգրքերով և Հայաստանում ու Վրաստանում գործող մյուս օրենսդրական և ենթաօրենսդրական ակտերով ու նորմերով:

1.2. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոռուպցիայի քաղաքական նպատակներ չունեցող և պարզապես շահույթ հետապնդող իրավաբանական անձի կարգավիճակով տնտեսական կազմակերպություններ են: Դրանք արտադրատնտեսական և աշխատանքային համատեղ գործունեություն վարելու նպատակով՝ պայմանագրային և կամավորության սկզբունքներով համախմբում (միավորում) են տվյալ բնակավայրի, համայնքի (տարածաշրջանի) գյուղատնտեսական մթերքներ արտադրող, վերամշակող ու իրացնող (մթերող), դրանց սպասարկող և ծառայություններ մատուցող, հանրապետության օրենսդրությամբ չարգելված տնտեսական գործունեության այլ տեսակներով զբաղվող ձեռներեցների, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց ու փայտիղական իրավունքով նրանց (անդամների) կողմից ներդրվող արտադրական, աշխատանքային և նյութական ռեսուրսները:

1.3. Կոռուպցիայի հիմնական նպատակն է ներուժի, հնարավորությունների և լիազորությունների շրջանակներում, դրանց համատեղ նպատակամետ օգտագործմամբ՝ աջակցել, հոգալ, բավարարել իր անդամների արտադրական, աշխատանքային, ֆինանսատնտեսական, կոմունալ-կենցաղային և այլ կարիքները, ինչպես նաև մասնակցել ներհամայնքային (միջհամայնքային) տարածքային ու մարզային սոցիալ-տնտեսական զարգացման հայեցակարգերի ու ծրագրերի մշակմանն ու իրականացմանը:

1.4. Հայաստանի և Վրաստանի կոռուպցիայի ըստ գործունեության տեսակների դասակարգվում են՝

ա) միևնույն տեսակի մթերքի արտադրության (հացահատիկային, կերերի, բանջարեղենի, բոստանի, այգեգործական, կաթի, մսի ու բրդի և այլն),

բ) խառը (տարբեր տեսակի գյուղատնտեսական մթերքների համատեղ արտադրություն),

գ) ճյուղային և ներճյուղային (բուսաբուծություն, ամասնաբուծություն և այլն),

դ) բազմաճյուղ (գյուղ. մթերքների արտադրություն և մթերումներ, դրանց վերամշակում և իրացում, սպասարկումների ու ծառայությունների մատուցում և այլն),

ե) ապահովագրական (շարժական և անշարժ գույքի կամավոր ապահովագրություն),

զ) ինվեստիցիոն և վարկային ներդրումների (ընկերության խնայողությունների, փոխառու և այլ միջոցների հաշվին)։

ը) համատիրական։

1.5. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվներն իրենց կազմի մեջ մտնող անդամների ընդհանուր ժողովի կողմից հաստատված հիմնադիր պայմանագիր և կանոնադրություն, կլոր կնիք, դրույմակնիք, բլանկներ (անհրաժեշտության դեպքում նաև ասպրանջա-առևտրային խորհրդանիշ), ինքնուրույն հաշվեկշիռ, հաշվարկային և այլ հաշիվներ հանրապետության և արտերկրների բանկային կառույցներում։

2. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների գործունեության հիմնական սկզբունքները

Հայաստանում և Վրաստանում կոոպերատիվները ստեղծվում և գործում են հետևյալ հիմնական սկզբունքներով.

2.1 Անդամակցության և նրանից դուրս գալու կամավորություն։

2.2. Անհատ ձեռներեցների, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց ազատ անդամագրում և դրանց թվակազմի անսահմանափակություն։

2.3. Հիմնադիր պայմանագրով (կանոնադրությամբ) սահմանված անդամավճարի մուծում և գույքային (դրամական) փայաբաժնի ներդրում։

2.4. Կոոպերատիվի գործունեությանը (աշխատանքներին) նրա անդամների պարտադիր մասնակցություն և իր տնտեսավարման սուբյեկտում սեփական ուժերով աշխատանքների ընդհանուր ծավալի ոչ պակաս 50 տոկոսով կատարում։

2.5. Բոլոր աշխատանքների կատարման ընթացքում փոխշահավետ գործունեության իրականացում։

2.6. Կոոպերատիվի գործունեությանը կողմնակի անձանց մասնակցության սահմանափակում։

2.7 Ստացված եկամուտների բաշխում ըստ կատարված աշխատանքների ծավալների. ներդրված փայաբաժնիների, հողերի չափերի ու բերրիության, շարժական և անշարժ գույքի գնահատումների և դրանց գործակիցների (նույն համամասնությամբ նաև վնասների բաժանում՝ դրանց առաջացման դեպքում)։

Կոոպերատիվի գործունեության կառավարման իրականացում ժողովրդավարական սկզբունքներով (մեկ անդամ մեկ ձայն)։

2.9. Կոոպերատիվի գործունեության վերաբերյալ սեղեկատվական նյութերի ու տվյալների ամարգել տրամադրում բոլոր անդամներին։

2.10. Պետական և կառավարման մյուս մարմիններից անկախ, ինքնուրույն գործունեության իրականացում և նրանց հետ փոխադարձ համագործակցության նորմերի պահպանում և այլն։

3. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների գործունեության հիմունքները

3.1. Գյուղատնտեսական կոոպերատիվը և նրա անդամները անհրաժեշտության դեպքում պետք է կնքեն համապատասխան պայմանագրեր (ներառյալ՝ աշխատանքային) իրենց կողմից թողարկվող մթերքները կոոպերատիվին վաճառելու (աշխատանքներ, ծառայություններ, սպասարկումներ կատարելու) մասին։

3.2. Կնքվող պայմանագրում տրվում են կողմերի պարտավորությունները, պարտականություններն ու պատասխանատվությունը։

3.3. Կոոպերատիվները Հայաստանի և Վրաստանի օրենքներով ու այլ իրավական ակտերով սահմանված կարգով ու ձևով վարում են հաշվապահական հաշվառում նախատեսվող ժամկետներում ու ձևերով կազմում և Հայաստանի ու Վրաստանի ազգային վիճակագրական ծառայությանը, պետական եկամուտների նախարարությանը, սոցիալական ապահովագրության պետական հիմնադրամի տարածքային մարմիններին ներկայացնում համապատասխան հաշվապահական և վիճակագրական հաշվետվություններ, կատարում Հայաստանի և Վրաստանի օրենսդրությամբ սահմանված հարկերի, տուրքերի և այլ պարտադիր կարգի վճարումներն ու մուծումները։

4. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների աշխատանքային հարաբերությունները

4.1. Կոոպերատիվի անդամների (աշխատողների) աշխատանքային հարաբերությունները կարգավորվում են Հայաստանի և Վրաստանի Աշխատանքային օրենսգրքերով, այլ օրենքներով ու նորմատիվ ակտերով, ընկերության կանոնադրությամբ սահմանված կանոնակարգով :

4.2. Իր կանոնադրական գործունեությունը իրականացնելիս կոոպերատիվը իրավասու է ընդգրկել վարձու աշխատողներ՝ պայմանագրային հիմունքներով:

4.3. Կոոպերատիվում ընդգրկված վարձու աշխատողներին և ընկերության անդամների աշխատանքային ժամանակահատվածը սահմանված կարգով զբաղվում է աշխատողի աշխատանքային գործույթում, ավելացելով (մտցնելով) նրա ընդհանուր և անընդմեջ աշխատանքային ստաժը: Չի թույլատրվում աշխատողների վիճակը վատթարացնող քրաջուցիչ պայմանների կիրառումը, որոնք կհակասեն Հայաստանի և Վրաստանի Աշխատանքային օրենսգրքերով սահմանված նորմերին ու պահանջներին:

4.4. Իր աշխատողների ընդհանուր քվաքանակի հաշվարկով և սահմանված կարգով ու տոկոսադրությամբ կոոպերատիվը պարտավոր է համապատասխան ասպահովագրական մուծումներ կատարել սոցիալական ասպահովության, կենսաթոշակային, զբաղվածության և առողջության պահպանության ասպահովման հիմնադրամներին:

4.5. Կոոպերատիվն ինքնուկույնաբար է սահմանում իր անդամների և մյուս աշխատողների աշխատանքի կազմակերպման և վարձատրության չափերը, ձևերն ու կարգը: Աշխատանքի վարձատրությունը կարող է իրականացվել ինչպես դրամական, այնպես էլ բնեղեն ձևերով, որոնց վարձատրության չափը որոշվում է ըստ նրանց կողմից կատարված անձնական աշխատանքային ներդրումների: Բացի կատարված աշխատանքների դիմաց հասանելիք վարձատրությունից, կոոպերատիվի անդամին տրվում է կոոպերատիվի միջոցներից նրան հասանելիք վճարումներն այն չափով ու կարգով, որ սահմանված է ընկերության կանոնադրությամբ:

5. Պետությունը և Հայաստանի ու Վրաստանի կոոպերատիվները

5.1. Պետությունը խրախուսում է գյուղատնտեսական կոոպերատիվի ստեղծման, զարգացման և ինքնուրույնության ամրապնդման գործընթացը, պաշտպանում նրա օրինական շահերը: Այդ նպատակով աջակցում է կոոպերատիվի գործունեությանը, մատչելի տոկոսադրությամբ վարկային ու-

սուրսների հատկացմանը, լիզինգային եղանակով գյուղատնտեսական տեխնիկայի, մեքենասարքավորումների և այլ ապրանքանյութական արժեքների ձեռքբերմանը, գյուղ մթերքների վերամշակման և պետական պատվերներով նրանց կողմից թողարկվող արտադրատեսակների գնումների (մթերումների) կազմակերպմանը, տարածքային կտրվածքով նպատակային ծրագրերի մշակմանն ու իրագործմանը, վարկա-պարկային, գնագոյացման և այլ բնագավառներում որոշակի արտոնությունների սահմանմանը:

5.2. Գյուղատնտեսական կոոպերատիվը իր կանոնադրական գործունեությունն իրականացնելիս անկախ է պետական իշխանության և տեղական կառավարման (ինքնակառավարման) մարմիններից: Այդ մարմինները իրավունք չունեն միջամտելու կոոպերատիվների արտադրական, ֆինանսատնտեսական և այլ գործունեություններին, բացառությամբ Հայաստանի և Վրաստանի օրենսդրությամբ սահմանված դեպքերի:

5.3. Հայաստանի և Վրաստանի պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինները պատասխանատվություն չեն կրում կոոպերատիվների ստանձնած պարտավորությունների, վերջիններս էլ՝ այդ մարմինների պարտավորությունների համար:

6. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների կանոնադրությունը բովանդակող հիմնական տեղեկություններն ու չափանիշները

6.1. Հայաստանի և Վրաստանի կոոպերատիվների կանոնադրությունը իր մեջ պետք է բովանդակի հետևյալ պարտադիր տեղեկությունները:

6.2. Կոոպերատիվի կոնկրետ անվանումը, գտնվելու վայրը, գործունեության ժամկետը (անժամկետ կամ ժամկետի նշումով):

6.3. Կոոպերատիվի գործունեության առարկան, ուղղությունները, նպատակը և խնդիրները, Հայաստանի և Վրաստանի օրենսդրությամբ չարգելված գործունեության այլ տեսակներով զբաղվելու նպատակադրվածությունը:

6.4. Կոոպերատիվին անդամագրվելու և անդամության իրավունքի դադարեցման հիմքերը, պայմաններն ու կարգը:

6.5. Կոոպերատիվին անդամագրվելու անդամավճարի և փայավճարի մուծման պայմանները, չափը և ժամկետները:

6.6. Փայավճարի կազմը, կառուցվածքը և մուծումների կարգը, մուծման պարտավորությունների (պայմանների) խախտման պատասխանատվության չափանիշները:

6.7. Անբաժանելի հիմնադրամների ստեղծման աղբյուրները, պայմաններն ու չափերը (եթե այդպիսիք կնախատեսվեն):

6.8. Պահուստային հիմնադրամի (կամ այլ նպատակային հիմնադրամի) ձևավորման աղբյուրները և օգտագործման պայմանները:

6.9. Օգուտների և վնասների բաշխման կարգը:

6.10. Կոոպերատիվի հիմնադիր անդամների և լրացուցիչ անդամագրվողների իրավունքներն ու պարտականությունները:

6.11. Ընտրովի (անհրաժեշտության դեպքում նշանակովի) կառավարման անձնակազմի թիվը, դրանց լիազորությունների, պարտականությունների ու պատասխանատվության շրջանակները (բաժանումը):

Այդ մարմինների կողմից ընդունվող որոշումների կարգը, այդ թվում ձայների ոչ պակաս 2/3-ի մեծամասնությամբ և պարզ մեծամասնությամբ ընդունվող որոշումների բաժանումը (դասակարգումը):

6.12. Ընկերության գործունեությանը անձնական աշխատանքի մասնակցության կարգը և բնույթը (տեսակները):

6.13. Հաշվապահական հաշվառման կարգը, նման հաշվետվությունների կազմման և ներկայացման ժամկետները, դրանց հավաստիության ապահովման (կամ անհավաստիության) պատասխանատու անձանց պատասխանատվության շրջանակները:

6.14. Փայավճար դրվելիք խողանափ, հողաբաժնի և այլ ունեցվածքի գնահատման և հաշվառման կարգը:

6.15. Կանոնադրության քննարկմանն ու հաստատմանը մասնակցած փայտեր անդամների (լիազոր ներկայացուցիչների), ընտրովի և նշանակովի ղեկավար անդամների ազգանուն, անուն, հայրանունը, ծննդյան թիվը, բնակության վայրը, անձնագրի կամ դրան փոխարինող փաստաթղթի սերիան, համայրը, տրման ժամանակը (նշելով ում կողմից է տրված):

6.16. Ընկերության վերակազմավորման և լուծարման պայմաններն ու կարգը:

Կոոպերատիվի ընդհանուր ժողովի որոշմամբ կանոնադրությունում կարելի է ստացել նաև սույն օրենքի և հանրապետության այլ օրենսդրական ակտերի ու նորմերի պահանջներին չհակասող սեղեկություններ ու չափանիշներ:

7. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների ունեցվածքի գոյացման աղբյուրները

7.1. Կոոպերատիվների ունեցվածքի գոյացման աղբյուրները կարող են լինել ինչպես սեփական, այնպես էլ փոխառու միջոցները, ընդ որում վեր-

ջինները կարող են գերազանցել ընկերության սեփական ունեցվածքի 49.0 տոկոսը:

7.2. Ընկերության սեփական ունեցվածքի գոյացման աղբյուր կարող են լինել.

- այն գույքը (արժեքները), որը նրա մասնակից անդամները նրան են համձնել որպես փայաբաժին (փայտափրական վճարումներ) կամ այլ պայմանավորվածությամբ.

- կոոպերատիվի անդամների համատեղ արտադրատնտեսական գործունեությունից ստացված արտադրանքը (աշխատանքները, ծառայությունները), եկամուտները, ինչպես նաև վերջիններիս հաշվին բանկերում ներդրված միջոցների դիմաց ստացված տոկոսագումարները, ձեռք բերված արժեթղթերը, այլ գույքային արժեքներ կամ գույքային իրավունքներ, ինչպես նաև դրամական գնահատում ունեցող այլ իրավունքներ:

- Հայաստանի և Վրաստանի գործող օրենսդրությամբ չարգելված հիմունքներով ձեռք բերված գույք, կամ այլ տնտեսական գործունեությունից ստացված եկամուտները:

7.3. Կոոպերատիվի սեփականության ներքո կարող են գտնվել ցանկացած գույք. բացառությամբ գույքի այն առանձին տեսակների, որոնք չեն կարող պատկանել իրավաբանական անձանց:

7.4. Կոոպերատիվի գույքի նկատմամբ ունեցած սեփականության իրավունքը դադարելու, գույքը տիրապետելու, օգտագործելու և տնօրինելու առանձնահատկությունները կապված գույքը ընկերությանը պատկանելու հանգամանքի հետ, սահմանվում են սույն օրենքով և հանրապետության այլ օրենքներով:

7.5. Կոոպերատիվի անդամի (մասնակցի) ներդրած բաժնեմասը (փայաբաժինը) գնահատվում է տեղական արժույթով, որի արժեքը որոշվում է նրա հիմնադիրների (մասնակիցների) փոխհամաձայնությամբ և ենթակա չէ փորձագիտական վերստուգման (աուդիտի):

7.6. Եթե գույքը, նյութական արժեքները, ֆինանսական և այլ ռեսուրսները փոխանցվում են կոոպերատիվին միայն օգտագործման նպատակով, ապա ներդրման չափը և համապատասխան մասնակից-վարձատուի բաժնեմասը որոշվում է՝ ելնելով այդ գույքի օգտագործման դիմաց տրվող վարձակալական վճարի չափից:

7.7. Իր գործունեությունը յրականացնելու համար կոոպերատիվը ստեղծում է հիմնադրամներ (ֆոնդեր), որպիսիք են նրա ունեցվածքը և որոնց տեսակները, չափերը, գոյացման և օգտագործման կարգը սահմանվում է ընկերության անդամների (փայտերների) ընդհանուր ժողովի կողմից հաստատված կանոնադրության պահանջներին համապատասխան:

7.8. Կոոպերատիվը իր ունեցվածքի (եկամուտների) հաշվին և կանոնադրությամբ սահմանված չափերով ու կարգով պարտադիր ձևով պետք է ստեղծի պահուստային կամ անբաժանելի հիմնադրամ (ֆոնդ), որի մեծություները չպետք է գերազանցի կոոպերատիվի փայտիրական ընդհանուր հիմնադրամի մինչև 20 տոկոսը:

7.9. Կոոպերատիվի գույքը (ունեցվածքը) անձեռնմխելի է, որի պաշտպանությունը երաշխավորվում է սույն օրենքով և պետության կողմից:

7.10. Կոոպերատիվի գույքը կարող է օտարվել միայն նրա անդամների ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, եթե այդ որոշման օգտին քվեարկել են ժողովի մասնակիցների 2/3-ը: Գոյացած դրամական միջոցների նպատակաուղղվածությունը պիտի սահմանվի կոոպերատիվի կանոնադրությամբ:

8. Հայաստանում և Վրաստանում կոոպերատիվների անդամների փայաբաժնային վճարները

8.1. Կոոպերատիվի սեփականությունը հանդիսացող ունեցվածքը, բացառությամբ նրա անբաժանելի հիմնադրամից (ֆոնդից), կանոնադրությամբ սահմանված կարգով և դրամական արտահայտությամբ բաժանվում է նրա անդամների միջև որպես փայաբաժին (վճարներ):

8.2. Կոոպերատիվի փայատիրական հիմնադրամի և պարտադիր փայաբաժնի չափերը սահմանվում են հիմնադիր ժողովի որոշմամբ, որն արտացոլվում է հաստատված կանոնադրությունում:

8.3. Կոոպերատիվի անդամների պարտադիր փայաբաժինները պետք է լինեն հավասար, իսկ առանձին դեպքերում դրանք կարող են գերազանցել սահմանված չափը մինչև 2.5-0 տոկոսով:

8.4. Կոոպերատիվի անդամները կարող են ներդնել լրացուցիչ փայաբաժին, որի չափերը և պայմանները պետք է նախատեսված լինեն կանոնադրությամբ:

8.5. Փայաբաժինների վճարների մեծության հաշվառումը պետք է կատարվի դրամական արտահայտությամբ: Այն դեպքում, երբ փայատիրոջ կողմից ներդրվող փայաբաժինը կլինի հողատարածք (հողամասեր), հողային և այլ ունեցվածքի մի մաս կամ գույքային իրավունքներ, ապա դրանց դրամական արժեքի մեծության վերահաշվարկումը կատարվում է կոոպերատիվի վարչության կողմից մշակված և նրա ընդհանուր ժողովում հաստատված մեթոդիկայով: Տվյալ մեթոդիկայով վերահաշվարկված փայաբաժնի դրամական մեծությունը պետք է ստուգվի կոոպերատիվի վերստուգիչ խմբի (խորհրդի) կողմից և հաստատվի ընդհանուր ժողովում մասնակիցների ձայների դրակյալ մեծամասնությամբ:

8.6. Նման եղանակով գնահատված արժեքի այն մասը, որը կգերազանցի պարտադիր (սահմանված) փայաբաժնի չափը, նրա տիրուջ համաձայնությամբ կարող է ներդրվել որպես լրացուցիչ փայաբաժին:

8.7. Պետական ռեզիստրի գրանցման պահին պարտավոր է վճարել ընդհանուր ժողովի կողմից սահմանված պարտադիր փայաբաժնի արժեքի 25 տոկոսը, մնացած մասը այդ օրվանից մեկ տարվա ընթացքում:

8.8. Կոոպերատիվի փայատիրական հիմնադրամի (ֆոնդի) չափը կարող է մեծացվել կամ փոքրացվել նրա անդամների ընդհանուր ժողովի որոշմամբ, որպիսիք սահմանված կլինեն կոոպերատիվի կանոնադրությամբ:

8.9. Նշված փայատիրական հիմնադրամի չափի ավելացումը կատարվում է կամ փայաբաժինների մեծացմամբ կամ լրացուցիչ փայաբաժնի ներդրմամբ:

8.10. Այն անձինք, որոնք պետական ռեզիստրում կանոնամագրվեն կոոպերատիվի գրանցումից հետո, պարտավոր են կանոնադրությամբ սահմանված կարգով ու չափով վճարել (ներդնել) նախատեսված պարտադիր փայաբաժնի գումարը:

9. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների օգուտների բաշխումը

9.1. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների օգուտների բաշխման կարգը հաստատվում է կոոպերատիվի անդամների ընդհանուր ժողովում՝ ֆինանսական տարվա ավարտից հետո երեք ամսվա ընթացքում:

9.2. Կոոպերատիվի ընդհանուր ժողովում հաստատված հաշվեկշռային օգուտների բաշխումը պետք է կատարվի հետևյալ ձևով՝

ա) մասհանումների (հատկացում) կոոպերատիվի պահուստային հիմնադրամին կանոնադրությամբ սահմանված տոկոսադրույքով,

բ) բյուջետային պարտադիր վճարումներ հանրապետության օրենսդրությամբ սահմանված կարգով ու տոկոսադրույքով,

գ) համամասնական մասհանումներ կոոպերատիվի անդամներին ըստ նրանց փայաբաժինների տեսակարար կշիռների, որի ընդհանուր գումարը չպետք է գերազանցի բաշխման ենթակա (առանց բյուջետային պարտադիր վճարումների գումարի) օգուտների գումարի 75 տոկոսը:

դ) դիվիդենտային վճարումներ լրացուցիչ փայաբաժին ունեցող անդամներին, որի ընդհանուր գումարը չպետք է գերազանցի բաշխման ենթակա օգուտների 25 տոկոսը:

9.3. Տարվա հաշվեկշռային վճարներ ունենալու դեպքում ընդհանուր գումարն անդամների միջև բաշխվում է համամասնորեն:

9.4. Երկրորդ կետի գ ենթակետով հասանելիք հաշվարկային ընդհանուր գումարի մինչև 80 տոկոսը կոոպերատիվի անդամների ընդհանուր ժողովի որոշմամբ կարող է ուղղվել կոոպերատիվի անդամների փայավճարների մուծվող գումարի համալրմանը, իսկ 20 տոկոսը պետք է վճարվի նրա անդամներին՝ կանոնադրությամբ սահմանված կարգով ու տոկոսադրույքներով:

9.5. Չորրորդ կետում նշված փայավճարային մուծումների գումարին ուղղվող համալրման հաշվարկային գումարը (միջոցները) կարելի է օգտագործել՝

ա) կոոպերատիվի փայատիրական հիմնադրամի (ֆոնդի) ավելացման մասին ընդհանուր ժողովի կողմից համապատասխան որոշում կայացնելու դեպքում,

բ) վճարման սահմանված ժամկետը լրանալու հասած փայավճարային անդամավճարի մուծումների կամ ժամկետանց մուծումների (պարտքերի) մարման դեպքում: Վերջինս կարելի է կատարել այն դեպքում, եթե ամբողջությամբ ավարտվել է նախատեսված փայատիրական հիմնադրամի գումարի (ֆոնդի) ձևավորումը,

գ) կանոնադրությամբ նախատեսված այլ հիմնարար ներդրումների դեպքում:

10. Հայաստանում և Վրաստանում գործող կոոպերատիվների մարմինների կառուցվածքը

10.1. Ընկերության գործունեության կառավարման բարձրագույն մարմինը նրա փայատեր-անդամների (կամ լիազոր ներկայացուցիչների) ընդհանուր ժողովն է, որը հրավիրվում է տարին առնվազն մեկ անգամ:

10.2. Ընդհանուր ժողովների միջև ընկած ժամանակահատվածներում նրա ընթացիկ գործունեությունը կազմակերպում և իրականացնում է ընդհանուր ժողովի կողմից ընտրված վերահսկիչ-վերստուգիչ հանձնաժողով (կամ դիտորդների խորհուրդը):

Ընդհանուր ժողովը կարող է ընտրել նաև այլ հանձնախմբեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
1. Կոոպերացիայի համաշխարհային համալիրի համառոտ բնութագիրը	7
2. Գյուղական կոոպերատիվների առաջացման սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները	15
3. Ֆերմերային կոոպերացիայի կազմավորման առանձնահատկությունները եվրոպական երկրներում	27
4. Գյուղատնտեսության կոոպերացման էվոյուցիայի հիմնական փուլերը եվրոպական երկրներում	34
5. Սպառողական կոոպերացիայի միջազգային համակարգը	41
6. Կոոպերատիվ շարժման և զարգացման փուլերը ճարտարապետական	49
7. Ֆերմերային կոոպերացիան ԱՄՆ-ում	61
8. Կոոպերացիայի կազմակերպման և զարգացման հունգարական փորձը	74
9. Գյուղատնտեսական արտադրական կոոպերատիվների կազմակերպման գործընթացը Ռուսաստանի Դաշնությունում	83
10. Կոոպերացիան Էթիոպիայի, Կարսի և Ելիզավետպոլի նահանգներում	89
11. Կոոպերացիայի վերածնունդը և կործանումը Հայաստանում	96
12. Կոոպերացիան Վրաստանում	109
13. Կոոպերացիայի ձևավորման և նրա կործանման պատճառները Հայաստանում և Վրաստանում (1920-1928 թթ.)	115
14. Սպառողական կոոպերացիայի մուտամտները (ձևավորումները) Հայաստանում և Վրաստանում	123
13. Գորբաչովյան կոոպերացիայի կործանումը Հայաստանում և Վրաստանում (1986-1989 թթ.)	126
16. Տեղի կունենա՞ր որչոր կոոպերացիայի նոր վերածնունդ Հայաստանում և Վրաստանում	135
17. Գյուղատնտեսական կոոպերատիվների կործանման պատճառները և կարգավորումը Հայաստանում և Վրաստանում	145